

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXVII. KÖTET

2015. 3. FÜZET

Hermeneutikai előfeltevések az irodalom tanításához

*

Utazás és kegyesség Laskai Csókás Péter *Speculum exilii* (1581) című művében

*

Az önreprezentáció formái Apor István leveleskönyvében

*

„eredeti Kutfeje a nagyenyedi iskola történeteinek”.

Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai

*

Színházi professzió és presztízs Kolozsváron a 19. század utolsó harmadában

*

Tanúságtétel a történelemről. Reményik Sándor költészetéről

*

A versíró Makkai Sándor

*

Műhely

*

In memoriam

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2015

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCSIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtítkár),
Feyné Vincze Mária, Tanczos Vilmos, Veress Károly

A szám szerkesztője
Egyed Emese

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176

Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 România, e-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári

GLORIA-IDEA nyomdában

Felelős vezető

Nagy Péter

Szöcs Erzsébet

Hermeneutikai előfeltevések az irodalom tanításához

Napjainkban sokszor és sokféle fórumon hangzik el, hogy válságban az olvasás, a mai gyerekek, fiatalok már nem olvasnak, és hogy megváltozott a viszony a könyvhöz mint tárgyhöz és mint a kultúra évezredes szimbólumához. Korunk tipikus szimulákruma a számítógép. A „Gutenberg-galaxis” eltűnőben.¹ Gyökeres változás állt be az emberi érzékelésmódban, a világhoz, embertársainkhoz való viszonyban és a gondolkodásban. Míg az írott, majd nyomtatott szöveg, a könyv tárgyasult mivoltában is rögzítette a figyelmet, együttműködésre, megértésre és elemzésre készítetett, addig a tömegműedüumok a maguk információtömegével, sőt alapvető képiségevel a felületességre, éppen csak súrló pillantásokra és gyors fogyasztásra ösztönöznek. Hiszen a képeket is olvasni kellene, az olvasás viszont időbeli folyamat, befogadást, elidőzést igényel – és a gondolkodás éberségét. Az aggodalom igazi forrása itt lelhető fel, az elaltatott gondolkodásnál. Közben mintha az öröm forrásai elzárulnának, mintha örömtelen korban élnénk. Almási Miklós egy tanulmánya szól erről az örömtelenségről, „a képزابáló szomorúságáról”.²

Az olvasás csökkenő tendenciáját és a válsághelyzetet érzékeltető jelkomplexumba illeszkednek a diákok szövegértési képességeit vizsgáló felmérések riasztó adatai is, legyen szó akár nemzetközi (PISA), akár hazai vizsgafelmérésekről. Ezen a ponton pedig a pedagógus érintettsége nyilvánvalóvá válik. Arról van szó, hogy diákjaink gyakran nem ismernek fel összefüggéseket, néha még az explicit állítások és következtetések is figyelmen kívül maradnak számukra, következésképpen a rejtett kapcsolatok feltárása, a kontextusfüggő jelentések megértése vagy éppen egy szöveg üres helyeinek kitöltése még nagyobb gondot jelent. Baj van a tanulási évek során elsajátított elméleti fogalmak működtetése, alkalmazása terén is. Mindez természetesen nem csak az irodalmi szöveg értésére vonatkozik, hasonló negatívumokról nyilatkoznak a reáliákat tanító tanárok is.

Ezeknek a jelenségeknek a felvázolása nem a panaszáradatot hivatott duzzasztani vagy az aggódók sorát növelni, sokkal inkább azt a belátást hangsúlyozza ki, hogy a magyartanárok és az általában vett irodalomtanítás is tehet valamit a helyzet javulásáért. „Nem a nevelés lényege-e a média szemetével szembeni polgári önvédelem?”³ – teszi fel az egyik lényeges kérdést McLuhan a Gutenberg-galaxisról írott felforgató erejű könyvében. Vajon nem az irodalomóra alakíthatja hatékonyan az értékszemléletet, esztétikai ízlést, a szubjektum önvédelmét?

Természetesen nem állítható, hogy egyáltalán nem olvasnak szépirodalmat a diákok, mert egy osztályban mindig vannak és remélhetőleg lesznek, akik szeretnek olvasni, a gond inkább

Szöcs Erzsébet (1965) – magyartanárr, Cserey–Goga Technológiai Liceum, Kraszna (Szilágy megye), szocserzsabet@yahoo.com

¹ Marshall McLuhan: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Ford. Kristó-Nagy István–Tótfalusi István. Bp. 2001.

² Almási Miklós: *A képزابáló szomorúsága*. = Uő: *Korszellemv@dászat*. Bp. 2002. 131–141.

³ Marshall McLuhan: *i. m.* 274.

az, hogy ők alkotják a kisebbséget. Általánosságban pedig az érzékelt problémákat az irodalmi művekkel kapcsolatban az olvasás hiánya mellett a reflexió hiánya, az asszociációs és az absztrakciós képességek gyengeségei, a felszínesség, az elidőzés hiánya jelentik.

Ezek a felismerések vezettek el ennek a tanulmánynak a megírásához, valamint az ezek nyomán körvonalazódó szándékhoz: az irodalomórát az olvasóvá nevelés elsődleges színterévé kell tenni. Viszont ez egy hosszabb időbeli folyamat, amelynek kezdete és vége nem eshet egybe egy tanév időbeli keretével: lassú, szinte észrevétlen alakulás, magatartásbeli formálódás. A célkitűzés megvalósíthatóságának premisszája az irodalmi szövegekkel való közvetlen kapcsolatteremtés az olvasás aktusában, annak tudatosítása, hogy amint a mindennapi tapasztalat- és ismeretszerzésünk a párbeszédben valósul meg, az irodalmi műalkotások létmódja is a dialogicitás. Ez a dialógus nem lehet fecsegés, csevegés – olvasói részvétel szükségeltetik, ennek minden súlyával és felelősségével. Az irodalmi szöveg megértése és értelmezése így válhat a világ és önmagunk megértésévé, amiben viszont érdekeltek vagyunk. A megértés pedig örömforrás is.

Az olvasóvá nevelés elsődleges mozzanata ennek a dialogikus viszonynak a feltárása és megértése, hiszen ez nemcsak az életvilágbeli tapasztalatszerzésünk alapja és premisszája, hanem az irodalmi szövegek jelentéséhez való hozzáférést is egyedül biztosíthatja. Egy ilyen szempontú megközelítés lehetőséget biztosít egyrészt arra, hogy magát a szöveget és annak olvasását állítsuk az irodalomóra cselekvéseinek középpontjába, érzékeltetve a diákokkal, hogy semmiféle igazi kommunikáció nem lehetséges kapcsolatteremtés nélkül, másrészt pedig, hogy a jelentésteremtés folyamatában, a megértő-értelmező mozzanatok megvilágításában mindig is mozgósíthassuk a diákok azon előzetes elméleti ismereteit és fogalmkészletét, amelyekre már az előző tanulási ciklusban szert tettek – mindeközben lehetővé téve új fogalmak induktív bevezetését és beágyazását egy olyan szókészlet bővítése érdekében, amellyel kommunikálni tudják megértésüket.

Ezek mellett alkalmat teremt arra is, hogy rávezethessük tanulóinkat az összefüggések keresésének és a reflexiónak szükségességére, valamint az újszerű kapcsolati lehetőségek kreatív feltárására, illetve a fentiekkel szoros összefüggésben egy olyan más, nem kronológialelvű történeti szemléletmód kialakítását próbálhassuk meg, amely a megértés alkalmazási momentumában megmutatkozó új kérdésirányok mentén megváltoztatja az irodalmi hagyományhoz való viszonyt, amennyiben feltárja annak jelenvalóságát, vagyis megszólaltathatóvá tesz olyan régi szövegeket is, amelyeket a diák már önmagától nagyon távoli és idegen, lezárt értelemvilágnak tekint. Végül pedig lehetővé teszi, hogy a dialogikus szituációt kiterjeszthessük az irodalmi művek egymással való párbeszédére, az intertextualitásra, mely viszony létrehozója, közvetítője és fenntartója szintén csak az olvasó lehet, önmagát juttatva mélyebb megértéshez, új tapasztalatokhoz, újabb élmény- és örömforrásokhoz.

Mindezek alapján megalapozottnak tekinthető már IX. osztálytól az intertextualitás mibenlétének, természetes működésének megismertetése, tanítása és ezáltal az irodalmi műveknek egy élő, eleven és nyitott dialogikus viszonyrendszerbe állítása.

Jelen tanulmány legfontosabb elméleti háttérét az irodalmi hermeneutikának azon fontos belátásai kínálják, amelyek Hans-Georg Gadamer filozófiai hermeneutikája nyomán, az 1960-as éveket követően paradigmaváltáshoz vezettek az irodalomtudományban. Gadamer *Igazság és módszer* című művében⁴ a heideggeri hermeneutikát követve, de attól el is térve, az irodalmi alkotások létmódját a mű és olvasó dialóguspozíciójából értelmezte újra.

⁴ Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Bp. 2003.

Átfogó és mélyreható vizsgálatai alapján egy mű jelentése az olvasás folyamatában tárulhat fel, mű és olvasó dialogikus viszonyrendszerében, mégpedig a kérdés-válasz horizontszerkezetében: a szöveg megszólítja olvasóját, az olvasó a maga megszólítottságában kérdéseket tesz fel a műnek, amelyekre a megértés-értelmezés folyamatában válasz érkezik. Minden olvasó azonban egy saját szituációból kérdez rá egy mű értelmére, egy olyan jelenidejűségből, amelyet mégis a hagyomány (a múlt) teremtett meg, hiszen mindenki egy eleve adott kultúrába, környezetbe születik bele, hatások érik, előítéletekre⁵ tesz szert, azaz már a műalkotással való találkozás előtt előzetes ismeretekkel rendelkezik.

Ez a hermeneutikai szituáció szoros összefüggésben áll a horizonttal, a látókör fogalmával. A horizont mégsem a hagyomány felől jött hatások matematikai összeadódása, hanem a szubjektumon átszűrű, egyéni artikulációt nyert horizont. Így nyer a közösségi eredetű hagyomány az egyénben saját arcot, vagyis mindig tovább folytatódik a meghatározása. Sőt, Gadamer azt mondja, hogy nem is egyetlen, önálló horizontról beszélhetünk, hanem több horizont egyidejű működéséről, amelyek egymásba olvadnak az értelmező tudatban.

Fontos külön figyelmet fordítani arra, ahogy a történetiség fogalma átértelmeződik: minden megértésnek előzetességstruktúrája van, tehát mindig csak úgy értünk meg valamely új jelentést, hogy már rendelkezünk előzetes ismeretekkel, benne élünk – ha nem is tudatosítjuk – a hagyományban, amely ily módon mindig jelen idejű, „hagyománytörténet”.⁶ A megértendő-értelmezendő szövegnek történetisége van, de az értelmező hermeneutikai szituációja is saját történetiséggel rendelkezik. E kétféle történeti horizont találkozásában, e találkozás feszültségében jön létre a megértés. „Ez a köztes hely a hermeneutika igazi helye.”⁷ A hagyománnyal való jelen idejű találkozás, ismerősség és idegenség feszültsége a meglévő előítéleteink felülvizsgálatát, sőt felfüggesztését is megkívánja, a mű értelelmigényének érvényesülni hagyását, a másság elismerését egy új jelentésteremtés érdekében.

Gadamer gondolati rendszerében kiemelkedően fontos szerepet kap a kérdés, kérdezés lényegének vizsgálata. „A kérdés lényege lehetőségek feltárása és nyitva tartása.”⁸ A megismerésnek, tapasztalatszerzésnek is kérdésstruktúrája van, mert a valósághoz, a világhoz is kérdésekkel fordulunk, kérdezés nélkül nem szerezhetük semmiféle tapasztalatot. „A kérdés lényegében rejlik, hogy értelme van. Az értelem azonban irányértelem. Így tehát a kérdés értelme az az irány, amelyben a válasz bekövetkezhet, ha értelmes, értelemszerű válasz akar lenni. A kérdéssel egy meghatározott szempont alá kerül az, amire kérdezzük. Egy kérdés felmerülése úgyszólván feltöri annak a létét, amire a kérdés vonatkozik.”⁹ A műalkotás megértésére vonatkoztatva ez azt jelenti, kérdést azért teszünk fel a szövegnek, mert valamit nem tudunk, viszont szeretnénk megtudni.

De vannak valódi és hamis vagy ferde kérdések.¹⁰ A valódi kérdésfeltevés úgy jelentheti a nyitottságot, hogy mindenkor a szöveg értelelmigényében rejlő jelentéslehetőségek felől konstituálódik. Vagyis a kérdésnek el kell érnie ahhoz, ami még valóban nyitott. „Az értelem ugyanis mindig egy lehetséges kérdés irányértelme. Ami helyes, annak az értelme meg kell hogy

⁵ Gadamer megszabadította az előítélet fogalmát a felvilágosodás által ráruházott negatív jelentéstől.

⁶ Hans-Georg Gadamer: *i. m.* 329.

⁷ Uő: *i. m.* 330.

⁸ Uő: *i. m.* 334.

⁹ Uő: *i. m.* 402.

¹⁰ Uő: *i. m.* 404.

feleljen egy kérdés által kijelölt iránynak.”¹¹ Gadamer következetesen bizonyítja, hogy a kérdés és a válasz effajta logikája távol áll attól, hogy a mű megértése pusztán a benne rejlő értelem rekonstrukciója vagy netalán a szerző által bele rejtett értelem feltárása volna: „[...] a megértés mindig több, mint egy idegen vélemény pusztá megismétlése. A megértés kérdez, ezzel értelemlehetőségeket nyit meg, s így az, ami értelmes, átkerül a megértő saját gondolatába. Csak a szó nem igazi értelmében tudunk olyan kérdéseket is megérteni, amelyeket mi magunk nem kérdezőnk, például olyanokat, amelyeket idejétműltnak vagy tárgytalannak tekintünk. Ekkor ez azt jelenti: azt értjük meg, hogy meghatározott történeti előfeltételek mellett hogyan tettek fel bizonyos kérdéseket. A kérdés megértése ekkor a mindenkori előfeltételek megértését jelenti, melyeknek mulandósága magát a kérdést is mulandóvá teszi. Gondoljunk például az örökmozgóra.”¹²

Ki kell emelnünk a megértés-értelmezés-alkalmazás triádját¹³ is, amelynek egyidejűleg és együttesen kell megvalósulnia a megértésben. Arisztotelészig visszamenve vizsgálódásaiban Gadamer kimutatja, hogy a régi hermeneutikai hagyományban ez az egység még megvolt, majd a romantika utáni tudománytan történeti tudata számára feledésbe merült. E hármas egységet vissza kell nyerni a hermeneutika alapproblémájaként. Aki megért, az ugyanakkor értelmez is, a kettő elválaszthatatlan, de a hermeneutikai folyamatnak az alkalmazás is ugyanígy integráns része. Ha a megértés (az eddigiek fényében) hatástörténeti tudat, akkor a szöveg értelme mindig arra a konkrét hermeneutikai szituációra alkalmazódik, amelyben értelmezünk. Viszont ez a szituáció változó, állandó mozgásban, elmozdulásban van – a megértés is történik –, ezért a művet mindig, „minden konkrét szituációban újra és másképp kell érteni. A megértés itt egyben mindig alkalmazás.”¹⁴ Az „újra és másképp” értés pedig azt jelenti, hogy egy műalkotás értelme, jelentése sohasem lehet befejezett, lezárt jelentés; ellenkezőleg, lényegileg marad nyitott az újabb találkozás, újabb szituáció és újabb kérdéseink számára, és mindig másképp értjük meg, ahányszor olvassuk, újraolvassuk.

A gadameri hermeneutika kulcsfogalmainak kiemelése azért lényeges, hogy tisztázzuk azt az elméleti pozíciót vagy inkább attitűdöt, amelyet elfoglalhatunk, illetve vállalhatunk a diákokkal együtt végzett olvasói és értelmezői tevékenységben, és így bennük is formálhassuk azt. Maga az ontológiai hermeneutika nem módszert kínál (sőt, módszerellenes), hanem az olvasó és értelmező magatartás feltételeit jelöli meg. Bókay Antal *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban* című tanulmányában így nyilatkozik: „Ez a hermeneutika nem értelmezési módszer nehezen érthető szövegek feltárására. Joggal kérdezheti az irodalmár, hogy akkor mi, és miért van szükség rá. Az ontológiai hermeneutika a hermeneutikai természetű jelenségek létezésének előfeltételeivel, hátterével foglalkozik. Ezekből az előfeltételekből bizonyos tárgyasulások (megértendő faktumok) és bizonyos cselekvések (megértési tettek) látszanak. Kétségtelen persze, hogy az itt kapott információk segíthetnek egy irodalmárt a szövegek megértésében. Nem módszert adnak, hanem hozzáállást, olvasási attitűdöt tanítanak, és elsősorban önismeretet (Mit teszünk és mit nem teszünk meg annak érdekében, hogy a világon keresztül megértsük önmagunkat?).”¹⁵

¹¹ Uő: i. m. 44.

¹² Hans-Georg Gadamer: i. m. 416.

¹³ Uő: i. m. 343. – „Subtilitas intelligendi, subtilitas explicandi, subtilitas applicandi” – e harmadik tagot a pietizmus fűzte hozzá a hermeneutikai problémához, mutat rá Gadamer.

¹⁴ Uő: i. m. 345.

¹⁵ Bókay Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Bp. 1997. 317.

Az eddigiekben felvázolt elvi keretrendszerből nem hagyható ki az a nyelvfelfogás sem, amellyel Gadamer kritikának veti alá a modern nyelvtudomány azon felfogását, hogy a nyelv természetét a jelölő-jelölt viszonyában lehet meghatározni, vagyis hogy a nyelv az objektív valóságot tükrözi, a szavaknak a valóságban van a referenciájuk.¹⁶ Az ontológiai hermeneutika olyan felismerésekkel szolgál, amelyek gyökeresen átértelmezik, új megvilágításba helyezik a nyelvhez és általa a világhoz való viszonyunkat. Könnyen belátható, hogy az irodalmi szöveggel, a műalkotással való találkozásnak, a megértés-értelmezés-alkalmazás történéseinek elsőrendűen nyelvi aspektusa van: a mű világa nyelvileg megteremtett világ, az a tradíció, amit hordoz, a nyelv által létező, és az a bizonyos hermeneutikai szituáció, amelyben a mássággal való találkozás megy végbe, azaz saját helyzetünk, előítéleteink, előfeltevéseink, elvárásaink, megértésünk – minden – a nyelv által, pontosabban nyelvileg van és történik. A hétköznapi élet színterein is, tapasztalat- és ismeretszerzésünkben, gondolkodásunkban, kapcsolatainkban, beszélgetéseinkben, önképünk, identitásunk felépítésében, véleményalkotásainkban a nyelvre kell bízunk magunkat.

Valami, ami van, a nyelvben tudja megmutatni magát, és ha valami van, de nem tud megmutatkozni a nyelvben és a nyelv által, akkor megmarad a maga elrejtettségében, titokzatos-ságában, a kimondhatatlanban. Mindennapi kommunikációnkban ilyenkor szoktuk például azt mondani, hogy „el sem tudom mondani”, „hogy is mondjam csak”, „elállt a szava”, „beléfagyott a szó”. Vagy milyen találóan mondja egyik nyelvi fordulatunk, hogy „szóba hozza a dolgot” – a szóba hozás itt kifejezi, hogy valamit úgy segítünk létezni, hogy beemeljük a szóba, a nyelvbe. A nyelv tehát nem eszköz a valóság megismeréséhez, a világ birtokba vételéhez, hanem azért van világunk, mert beszélni tudunk. A nyelv világszerű.¹⁷

A hermeneutika igazi feladatát Gadamer az írásos szövegek megértésében látja. „Az írásosságban kezdődik a nyelvnek saját végbemenésétől való különválása. [...] Az írásbeliség önelidegenedés. Ennek legyőzése, a szöveg olvasása tehát a megértés legfontosabb feladata.” Minden írásos feljegyzés, minden írott szöveg azért jön létre, hogy az értelmet megőrizze és tartóssá tegye.¹⁸ A fent említett önelidegenedés voltaképpen azt jelenti, hogy a hangzó és elszálló szót anyagi megfoghatóságba, materiális rögzítettségbe tevő írás mégsem rögzít – azaz nem stabilizálja, véglegessé tesz valamit –, hanem éppen ellenkezőleg, az írottásban táru fel igazán az az értelemmozgás, mely a nyelv, a szó lényegi sajátja.

Az írott szövegben feltárukozik az értelem az olvasó számára az olvasás folyamán, állandó jelenidejűségben, de ez az értelem azért mutatkozhat meg, mert van, mert a szó hordozza; ez a jelenidejűség azonban az írás idejére is érvényes: amikor leírunk valamit, akkor a meglévő nyelv, a szavakban levő értelem szintén az írás jelenébe kerülve bontakozik ki mint értelemhorizont, és kerül dialogikus viszonyba az író ember értelemhorizontjával. Gadamer ezt írja: „Az a körülmény, hogy a hagyomány lényegét nyelviség jellemzi, nyilván ott válik hermeneutikailag igazán jelentőssé, ahol írásos hagyományról van szó. Az írásosságban kezdődik a nyelvnek saját végbemenésétől való különválása. Az írás formájában minden hagyomány minden jelen számára

¹⁶ Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 421–484.

¹⁷ Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 423. – „A hermeneutikában csupán a nyelvet kell előfeltételezni.” – Idézi mottóban Schleiermachert az *Igazság és módszer* harmadik részének kezdetén Gadamer. És elkerülhetetlenül eszünkbe jut Wittgenstein: „nyelvem határai világom határait jelentik.” – Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés.* Ford. Márkus György. Bp. 2004. 81.

¹⁸ Hans-Georg Gadamer: *i.m.* 432–434.

egyidejű. Így tehát a múlt és a jelen egészen sajátos koegzisztenciája áll fenn benne, mert a jelenkori tudat bármihez, ami írásban hagyományozódott, szabadon hozzáférhet. A megértő tehát nem szorul rá a szóbeli továbbadásra, mely közvetít a múlt tanúja és a jelen között, hanem közvetlenül fordul az irodalmi hagyomány felé, s így valóban lehetővé válik számára, hogy elcsúsztassa és bővítse a horizontját, s így saját világát egy egész mélységdimenzióval gazdagítsa.”¹⁹

Kicsit általánosítva és leegyszerűsítve ezt és újra utalva a hermeneutikai szituáció, a horizont(ok) és a horizontösszeolvadás fogalmaira, azt mondhatjuk, hogy amikor megértünk valamit, ez mindig a nyelviség által lehetséges, ám a szavak, amelyekkel rendelkezünk, és amelyeket megértő tudatunk belsővé, sajátjává tett, mégis máshonnan, a hagyományból érkeznek hozzánk ugyanúgy, ahogyan az írott szöveg jelenidejűsége a hagyomány történetét jelenti, tehát ismétli, és a megismétlésben újraérti. A nyelvnek ez a kivülisége transzcendens természetű, és kétségkívül van is ebben valami csodálatos. Felvetődhet így az eredetiség, az eredeti értelem kérdése, de a fentiek fényében ez számunkra megragadhatatlan, örökké ellian, és értelmetlen is a keresése, ha tudatosítjuk, hogy a megértés mindig történik, a jelenségek, tartalmak folyton áthelyeződnek a hermeneutikai szituációban. Ez azt is jelentheti, hogy szavaktól szavakhoz, szövegtől szöveghez jutunk.²⁰

Valóban, a hermeneutika nem azt mondja meg, hogyan értelmezhetjük az irodalmi szövegeket, milyen módszerek segítségével juthatunk el a jelentésteremtésig, hanem a műalkotással való kapcsolatteremtés lehetőségeinek, az olvasói-értelmezői magatartásnak elvi feltételeit kínálja. Mindazonáltal éppen ez a filozófiai hermeneutika tette szükségessé az irodalomtudomány szemléletváltását és egy posztmodern irodalomtudomány kidolgozását, ezen belül pedig a műértelmezés, az interpretáció bizonyos módszertani eljárásait is. Bókay Antal már hivatkozott tanulmányában összefoglalja és értékeli mindazon törekvéseket, amelyek erre irányultak, jelezve, hogy egyáltalán nem volt könnyű közös álláspontra jutniuk a kutatóknak, irodalomtudósoknak; nem is lehet ilyenről beszélni, mondja a szerző, inkább „megengedő hermeneutikákat”²¹ hoztak létre, többféle irányvonal is érvényesült, az viszont közös tendenciának bizonyult, hogy túl kell lépni a korábbi strukturalista-formalista gondolkodáson, amely a műalkotást zárt rendszernek tekintette, és „az irodalomtudományi értelemképzés centrumába a befogadó-mű viszony”²² kell hogy kerüljön. Az áttörést a német recepcióesztétika jelentette, vezéralakja pedig Hans-Robert Jauss volt, Gadamer tanítványa.

¹⁹ Uő: *i. m.* 432–433.

²⁰ Hans-Georg Gadamer: *i. m.* 474–484. Gadamer átvizsgálja a nyelv és gondolkodás, a fogalomalkotás, a szó és fogalom viszonyát tárgyaló vagy csak felvető nyelvelméleti rendszereket, felfogásokat az ókori görög filozófiáig, illetve a keresztény álláspontokig visszamenően. Elemzésének eredményeként kimondja, hogy az absztrakciós fogalomalkotás nem elsődleges képessége az emberi szellemnek; ő természetes fogalomalkotásról beszél, melynek legfontosabb mozzanata az analógia, a közös mozzanatok, megfelelések, hasonlóságok észrevétele és az ezek alapján lehetséges átvitel, a metaforizáció. Hasonló gondolatokat találunk Michel Foucault-nál, aki *A szavak és a dolgok* című tanulmányában az emberi tudás előfeltételeit vizsgálva megfogalmazza, hogy valószínűleg a szavak és a dolgok kezdetben szorosabban, természetesebben tartoztak össze. A hasonlóságnak fontos szerepe volt a tudásban; ennek négyféle alakzatát, „négyféle hasonmást” az alábbiakban nevezi meg: *convenientia* (megfelelés, határosság), *aemulatio* (vetélkedés), analógia és szimpátiák összjátéka – mindez közeledések és távolodások, vonzások és tasztítások kölcsönösségeként: „A világ e játék révén marad azonos; a hasonlóságok azok maradnak, amik, és továbbra is hasonlítanak egymáshoz. Az Ugyanaz ugyanaz marad, magába zárva.” – Michel Foucault: *A szavak és a dolgok*. Ford. Romhányi-Török Gábor. Bp. 2000. 35–44.

²¹ Bókay Antal: *i. m.* 327.

²² Uő: *i. m.* 327.

A 20. század második felének többirányú elméleti és módszertani kutatásaiból azért fontos kiemelni Jauss recepcióesztétikájának legfontosabb mozzanatait, mert ez az elméleti rendszer a megértést szintén a mű és befogadó dialogikus viszonyában vallja megtörténhetőnek, e viszony kialakulása előfeltételének pedig az olvasást tekinti. A mi szempontunkból egy ilyen olvasásközpontú felfogás, amely a konkrét hermeneutikai tevékenységünkhöz ráadásul módszertani fogódzókat is kínálhat, alapvető fontosságú tehát.

A recepcióesztétikának középponti fogalma az esztétikai tapasztalat, amelyre szert téve az olvasó saját léttapasztalatait gazdagíthatja, s e fogalom egyúttal azt is jelzi, hogy a befogadó felől lehetséges megközelíteni és módszertani reflexió tárgyává tenni az értelemképzés folyamatát és e folyamat szakaszait. Jauss nagyon figyelmesen áttekinti azokat a hermeneutikai előzményeket, amelyek már régebben (a hatvanas évek előtt vagy még korábban) jeleztek egy másfajta történetiségigényt mint a műalkotás keletkezési idejének és körülményeinek tényszerű rekonstrukcióját, vagy éppen közel kerültek olyan felismerésekhez, amelyek a hatástörténeti tudatra terelhetnék volna a figyelmet.²³

A gadameri hermeneutikát megalapozónak tekinti, annak olyan alapfogalmai, mint a horizont és horizont-összeolvadás nála is kulcspozícióban állnak, de ugyanakkor rámutat arra, hogy mestere gondolati rendszerében maradtak félreérthető vagy ellentmondásos helyek: a horizontok összeolvadása nem megy végbe magától, hanem ezt meg kell előznie a mű idegen és az olvasó saját horizontja elválasztásának. Az olvasás révén teremtünk kapcsolatot a szöveggel, ám a műalkotás elsődlegesen éppen esztétikai karaktere által hat ránk, vagyis éppen idegenségében, tőlünk különböző másságában érint meg. És nem feledhetjük, hogy a műalkotás (az irodalom esetében) nyelvi megalkotottságot jelent, tehát az olvasóra gyakorolt esztétikai hatás egy másik beszédmódon keresztül kelt esztétikai élvezetet; ennek a másságnak, idegenségnek tapasztalata még hangsúlyosabb a tőlünk időben is távol álló, régi szövegek esetében. A másság megértése, az esztétikai hatást hordozó poétikai struktúrák feltárása és értelmezése tehát a mű értelemhorizontja és az olvasó elváráshorizontja közötti közvetítés premisszája. Az értelmezés ugyanis még nem az igazi megértés.²⁴ A hermeneutikai feladat az objektivációjában megértett másságot visszahozni a dialogikus szituációba,²⁵ a jelenbe, és a saját véleményt, előzetes tudást a másikon, a szövegen, kérdés és válasz útján „próbára tenni”.²⁶ „Mert amilyen biztos az – mondja Jauss –, hogy egy áthagyományozott szöveg csak a kérdező számára válhat kérdéssé, olyan bizonyos az is, hogy »a múlttal való párbeszéd«, ha nem akar a tradicionalizmus vagy az aktualizálás egyoldalúságának áldozatául esni, egy átsajátító, vagyis a szöveg (= a másik) horizontját a saját horizonthoz közvetítő megértés végrehajtási formáját igényli (amit a »horizont-összeolvadás« okulás metaforája gyakran félreérthetővé tett).”²⁷

Az esztétikai tapasztalathoz való jutás fent vázolt folyamata ily módon a gadameri triadikus (megértés-értelmezés-alkalmazás) egység megvalósulásának felel meg. Az interpretáció

²³ Hans-Robert Jauss: *Horizontszerkezet és dialogicitás. = Recepcióelmélet-esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Szerk. és ford. Kulcsár-Szabó Zoltán. Bp. 1997. 271–319.

²⁴ Jauss a strukturalista szövegértelmezés lemerevítő egyoldalúságát utasítja el.

²⁵ Hans-Robert Jauss: *i. m.* 294.

²⁶ Uo. 294.

²⁷ Uo. 294.

módszertani modellezése céljából Jauss elvégzi Baudelaire *Spleen II.* című versének elemzését.²⁸ A leírhatóság érdekében elkülönít egymástól három olvasási szintet: az esztétikai érzékelés progresszív horizontját, az értelmező megértés retrospektív horizontját és a történeti megértés recepciós horizontváltását.

Az esztétikailag érzékelő olvasás szintje az első olvasásé: a befogadó ekkor elsődlegesen a mű esztétikai karakterét (a másságát) érzékeli (hangzás, ritmus, beszédmód, képiség, fokozatosan kitöltődő forma) a szöveg felől jövő hatásban. Sokszor persze többszöri olvasás után valósul ez meg, tehát nem időbeli szempontból elsődleges, hanem prioritása révén, hiszen amit az olvasó az érzékelő olvasás szintjén felfog – például „a nyelv virtualitása és a világ jelentésteljessége”²⁹ –, előzetesen megért, a következő, retrospektív értelmező olvasásban válik tematizálhatóvá.

Az értelmező olvasás a jelentésteremtés szintje, ám csak olyan jelentéseket tárhat fel (és konkretizálhat), amelyek az előző olvasás horizontjában lehetőségként felmerültek vagy felmerülhettek volna. A reflektáló értelmezés, amikor az érzékelő olvasás után, a szövegegész vége felől a kezdethez, az egésztől az egyeshez fordul vissza,³⁰ akkor a mű lehetséges jelentéseinek egyikét, az olvasói kérdés számára válaszként érkező jelentést konkretizálhatja, azaz „ez a jelentésegész nem valamifajta objektívnek vélt leírás útján érhető el, hanem csak kiválasztó perspektíválás révén lelhető fel”.³¹

A harmadik, a történeti olvasás szintje egyfajta kontrollfunkciót is betölt, amennyiben akadályozza az önkényes belemagyarázást, a műtől idegen jelentéstulajdonítást. A történeti olvasás a mű kora elváráshorizontjának rekonstrukcióját jelenti, azoknak a kérdéseknek feltárásával, amelyekre a szöveg a maga idejében választ adhatott. Jauss szerint éppen a műalkotás esztétikai karaktere lesz az a hermeneutikai hid, amely a korok távolságán átívelve lehetővé teszi a történeti megértést. Az eredeti elváráshorizont rekonstruálása azonban pusztán historizálás maradna, ha nem következne be a horizontok közötti közvetítő megértés, amely nemcsak arra kérdez rá, hogy mit mondhatott a szöveg a korabeli olvasónak, hanem arra is, hogy most mit mond nekünk, és mi mit szólnunk hozzá. Az alkalmazás hermeneutikai momentuma „gyakorlati cselekvésre nem vezethet ugyan, ám a múlttal folytatott irodalmi kommunikációban kielégítheti azt a nem kevésbé jogos igényünket, hogy saját tapasztalásunk horizontját más tapasztaláshoz mérve tágítsuk”.³²

Jauss elemzését ösztönző példának tekinthetjük, belátva viszont azt a tényt, hogy a tanórák keretei között hasonlóan átfogó, elmélyült, sokoldalú értelmezésekre bizonyára nem lesz módunk. Viszont az *Olvasókönyv*³³ címmel ellátott líceumi tankönyvünk munkáltató és a művel állandó dialógusban tartó jellegénél fogva eleve ösztönzőleg és inspirálólag szolgálhat az irodalomtanárok számára. A feladatvégzések és az olvasás során megvalósítható jelentésteremtések módszertani kivitelezhetősége értelemszerűen mindvégig csak az együttműködő, kooperatív tevékenységek által képzelhető el, amelyek megtervezéséhez kiváló újabb módszertani munkák

²⁸ Hans-Robert Jauss: *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában.* = *Recepcióelmélet-esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika.* Szerk. és ford. Kulcsár-Szabó Zoltán. Bp. 1997. 320–373.

²⁹ Hans-Robert Jauss: *i. m.* 325.

³⁰ Vö. Schleiermacher hermeneutikai kör fogalmával, melyet mind Gadamer, mind Jauss felülvizsgált.

³¹ Hans-Robert Jauss: *i. m.* 328.

³² Hans-Robert Jauss: *i. m.* 329.

³³ Orbán Gyöngyi: *Olvasókönyv a középiskolák 9. osztályának.* Sepsiszentgyörgy 2004.

állnak rendelkezésre;³⁴ a párbeszéddel kapcsolatos feladatokhoz pedig anyanyelv-pedagógiai kiadványokat forgathatunk haszonnal.³⁵

Hermeneutical Presuppositions for Teaching Literature

Keywords: time to be spent, establishing contact, dialogicity, intertextuality, interpretation, reception of aesthetics, paradigm shift

The thoughts expressed in this study about the possibilities of making the encountering and understanding of literary texts more experiential were generated by the crisis of reading and the problematic nature of students' reading comprehension. Our time's mostly visual culture doesn't favor the necessary dialogic connection with literary works. It doesn't allow time investment, moreover it promotes superficiality and ignoring correlations. This is why it is crucial for literature courses to become a means and scene of connecting with literary works and reading. Hans-Georg Gadamer's hermeneutics provide a solid basis and background for a change of approach which defines dialogicity as a relationship of mutual understanding and at the same time it presents the possibility of a non-chronological historicity. Hans-Robert Jauss's reception of aesthetics also provides clues for literature teachers on the methodological dimension of the process of reading and understanding.

³⁴ Pethőné Nagy Csilla: *Módszertani kézikönyv*. Bp. 2007.

³⁵ Fóris-Ferenczi Rita: *Anyanyelv-pedagógia*. Kvár 2006.

Móré Tünde

Utazás és kegyesség Laskai Csókás Péter *Speculum exilii* (1581) című művében

A *Speculum exilii* 1581-ben Brassóban jelent meg,¹ amikor Laskai a marosvásárhelyi iskola rektora, egyben fogarasi lelkész volt. Ezeket jelzi a *Speculum* címlapja és előszava is. A brasói nyomtatás már önmagában figyelemre méltó, hiszen Laskai általában nem magyarországi nyomdákat választott művei megjelentetésére. A munkát a szakirodalom eddig nem vizsgálta átfogóan, Hubert Gabriella elemezte bizonyos részeit, a 4.,² valamint a 6. caputot.³ Jelen írásnak sem terjednek a célkitűzései a 4. caput kapcsán felvetett kérdések továbbgondolásán túl.

Laskai Csókás Péter a szakirodalomban

Balázs László 1973-as írásában a *De homine* apropóján⁴ igyekezett kibogozni és tisztázni Laskai Csókás Péter életének homályosabb részleteit, valamint az ezekről szóló elmentmondásos adatokat. Életrajzának főbb elemeiben a források megegyeznek, mégis eltérő dátumokat közölnek a peregrinációs időszakra vonatkozóan.⁵ Tanulóéveit Fogarason és

Móré Tünde (1987) – doktorandus, Debreceni Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, az Alföldi Stúdió tagja, Miskolc, tunderalma87@gmail.com

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Bod Péternél címváltozatként szerepel: Libellus de invocatione & adoratione Dei authore Petro Laskovio de Barovia, Ludirectore Scholae Vásárhellyinae, Pastore Fogarasino designato, Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszeben 1766. 158. Forrás: MEK.

² H. Hubert Gabriella: *Laskai Csókás Péter peregrináció elmélete 1581-ből. = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., Bp.–Szeged 1993. 549–556.

³ Uő: *Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében.* ItK, 1990. 218–223.

⁴ Balázs László: *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából. = Studia et Acta Ecclesiastica III. Tanulmányok és szövegek a Református Egyház XVI. századi történetéből.* Szerk. Dr. Bartha Tibor, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1973, 1005–1022.

⁵ Bod Péter *i.m.* Nagyszeben 1766. 157–159. Forrás: MEK; Szinnye József: *Magyar írók élete és munkái*, Laskai Csókás Péter, Letöltés ideje 2014. április 29; Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Laskai Monedulus (Csókás) Péter, Letöltés ideje 2014. április 29.

Gyulafehérvárott kezdte,⁶ majd több évig tartó peregrinációra indult: Svájc, Francia-, Olasz-, és Németország egyetemén járt, Wittenbergben 1578-ban iratkozott be.⁷ Az ezt követő időszak már nehezebben rekonstruálható, a szerzők eltérnek egymástól az újabb külföldi utak számát és idejét tekintve. Bod Péter szerint 1581-ig kétszer volt külföldön, rövid marosvásárhelyi rektorságot és fogarasi papságot követően ismét peregrinálni indult, ezúttal nevelőként, ez a szakasz nyolc évig tartott.⁸ Ezzel egybevág Horányi Elek szövege,⁹ viszont a későbbi életrajzok tagoltabbnak jelenítik meg az egyetemjárásokat. Szinnyei József a fogarasi iskola igazgatójának tudja első peregrinációs útja kezdetekor, amelyből hármadat adatol 1578-ban, 1582-ben és 1584-ben, amely egyben az utolsó ismert esemény Laskai életéből. Zoványi Jenő ezeket az adatokat azzal egészíti ki, hogy élete utolsó éveit gyulafehérvári első papként töltötte, első wittenbergi tartózkodását pedig 1577 végére datálja, december 16-ai beiratkozással. Balázs László nem említi az 1578 előtti iskolai szerepét, és 1581-ben Gyulafehérvárról indítja második útjára.¹⁰ A szövevényes adatokból az erdélyi iskolásévek, három peregrinációs út 1578 és 1585 között, valamint a marosvásárhelyi és a fogarasi tartózkodás tűnik biztosnak.

A gyakori külföldi utak mellett folyamatosan publikált, életművét több szempontból is megközelítette a kutatás: a filozófiatörténet,¹¹ a neveléstudomány, a nyelvészet,¹² az egyház- és irodalomtörténet is vizsgálta egy-egy munkáját vagy annak részletét. Teljes portrét Balázs László adott Laskairól, írásában az egyháztörténet szempontjait érvényesítette.¹³ Laskai műveltségével kapcsolatban további adalékokhoz juthatunk Dankanits Ádám kutatásai révén, aki Laskai könyvtárjegyzékét állította össze.¹⁴

A *Speculum exilii* felépítése nem szolgál meglepetésekkel: az ajánlást előszó, majd üdvözlőversek követik. Az üdvözlőversek szerzői között felbukkan Kopácsi Ferenc neve, akinek diákságáról tudjuk, hogy Sárospatakról Kolozsvárra ment, amikor odakerült Szikszai Fabricius

⁶ Révész Imre: *Félegyházi Tamás és a debreceni iskola válsága 1570–71-ben: újabb adalékok Debrecen János Zsigmond korabeli lelki válságához*. Századok 1937. 273–303.

⁷ 1578. december 16-a szerepel a matrikulában, de már júniusban az egyetemen tartózkodott. Vö. Balázs: *i.m.* 1010.

⁸ „De nem sokára ismét valami Urfiakkal, nagy Embereknek gyermekeikkel el-küldetett Olasz országba, akkor ismét egybe járta és lakta Bononiát, Rómát, Francia és Német országai Oskolákat; melyekben nyúlt esztendőket elfolyások alatt tanult sok nyelveket és Tudományokat.” Bod: *i.m.* 158.

⁹ Horányi Elek: *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum Pars II.* Bécs 1776. 470.

¹⁰ Balázs László: *i.m.* 1011.

¹¹ Erdélyi János: *A hazai bölcsészet történelméhez*. Sárospataki Füzetek 1857/1, 50–63; *Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század*. Szerk., vál. Mátrai László. Gondolat, Bp. 1961, 42–47; Bolberitz Pál: *Nicolaus Cusanus recepciója Laskói Csókás Monedulusus Péter „De homine” című művében*. = „Akik az igazságra oktattak sokakat...” A 65 éves Rózsa Huba köszöntése. Szerk. Fodor György, Tarjányi Béla, Szent István Társulat, Bp. 2005. 23–43; angolul Uő: *The Beginnings of Hungarian Philosophy: The Reception of Nicholas of Cusa in the work of „De homine” by Peter Monedulusus Csokas Laskoi*. Folia Theologica 2005. 5–34; németül Uő: *Die Anfänge der ungarische Philosophie*. = Rokay Zoltán köszöntése hatvanadik születésnapján. Szerk. Török József, Legeza László, Mikes Kiadó, Bp. 2008. 15–27.

¹² A Calepinus-szótár szóanyagát vizsgálta az orvostudomány is.

¹³ Balázs László: *i.m.*

¹⁴ Dankanits Ádám: *Laskai Csókás Péter könyvei*. = *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II.* Szerk. Monok István, Petneki Áron, JATE Központi Könyvtára, Szeged 1990. 33–35.

Balázs.¹⁵ Ebben az időben készült el Szikszai Bonfini-kiadása 1565-ben, akkor tanárához üdvözlőverseket írt; később pedig Wittenbergben találkozunk a nevével, a matrikulába 1567-ben jegyezte fel a nevét. A *Speculum exilii* megjelenéséhez csatolt *carmen gratulatorium* arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy a 16. század végén az ország iskolái között igen korán kialakulhatott egy folyamatos, élénk kapcsolat. Ehhez más források egyelőre nem társulnak, viszont az iskolák költözései, a kiadványokhoz készült ajánlások és üdvözlőversek kijelölhetnek egy kapcsolati hálót, ennek terjedelme és szerepe azonban még feltáratlan.

A *Speculum exilii* hozzáférhető példányai nemcsak ezt a művet tartalmazzák, hanem egybe vannak kötve Laskai *Nablium praecanum*¹⁶ című munkájával. Erdélyi János¹⁷ és Koncz József úgy vélte,¹⁸ hogy két külön nyomtatványról lehet szó, azonban minden fennmaradt példányban együtt szerepelnek a munkák, így jelen álláspont szerint Laskai eredetileg is együtt tervezte a két mű kiadását. A második füzet görög és latin nyelvű verseket tartalmaz, amelyeket Laskai erdélyi főuraknak címzett.

A magyarországi nyomtatás ténye alapján H. Hubert Gabriella elképzelhetőnek tartotta, hogy kifejezetten magyarországi olvasóknak szánta a művét a szerző.¹⁹ Hubert hangsúlyozta a mű enciklopédikus jellegét, amelyre Balázs László is kitért, noha azzal a megállapítással folytatja, hogy ez hátrányára vált az olvashatóságnak.²⁰ Két szempontot vetett fel a *Speculum* elemzése kapcsán Hubert; a 6. fejezet esetében a műfajelméleti vizsgálatok relevanciájára,²¹ a 4. fejezetnél a peregrinációelméletként történő olvasat lehetőségére hívta fel a figyelmet. Mindkét tanulmányában egyfajta loci communesként határozza meg a *Speculum exiliit*,²² amelynek első része ars orandiként működik, amelyben a szerző általánosságban tárgyalja az imádságot és annak kérdéseit, a második része pedig a Miatyánk szövegmagyarázata. A felosztás, valamint a Miatyánk kiemelt helye harmonizál a protestáns felfogással, hiszen Luther szerint „az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser)”.²³

Keletkezésének ideje, módja, valamint Laskai kapcsolata Wittenberggel indokoltá teszi, hogy foglalkozzunk a *Speculum exiliiben* – elsősorban a 4. fejezetben – található peregrinációfelfogással.

¹⁵ Perényi Gábor 1564-ben távozásra bírta a helvét irányt követő lelkészeket, professzorokat, így Kopácsi Ferenc apját, Kopácsi Istvánt és Szikszai Fabricius Balázst is.

¹⁶ *Nablium Praecanum, in quo illustrium aliquot Transilvaniae haeroum laudes decantantur auctore Petro C. Lascovio de Barovia*. Brassó 1581.

¹⁷ Erdélyi János: i.m., 53.

¹⁸ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Nyomatott az Ev. rev. Kollégium betűivel, Marosvásárhely 1896. 12–13.

¹⁹ H. Hubert Gabriella: *Laskai Csókás Péter...* 1993. 550.

²⁰ Balázs: i.m.: „valószínűleg élő szóval előadott formájában adta nyomdába, nem számítva azzal, hogy más az élő szó, más a nyomtatott betű. Túlságosan részletező, szerkesztésében skolasztikus. Sokszor definiálja a dolgokat, majd a tételket szétágaztatja, premisszákat állít fel, azután a logika szabályai szerint levonja a konklúziókat; ellenvetéseket tesz, majd megcáfolja azokat.” 1011.

²¹ H. Hubert Gabriella: *Az éneklés Laskai Csókás Péter...* ItK, 1990. 218–223.

²² Hubert Gabriella azonosította az egyik forrását is, Petrus Martyr *Vermilius Loci communes* című munkáját. Első kiadása 1580-ban jelent meg, noha Laskai részleteiben korábban is találkozhatott a művel. Vö. H. Hubert Gabriella: *Laskai Csókás Péter...* 554.

²³ Imre Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában* (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 5), Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1995. 127.

A *Speculum exilii* a peregrinációról

A mű praefatiója alapján a szerző kézikönyvnek szánta a szöveget. Ahogyan fentebb már említettem, a kutatás úgy ítélte meg, hogy a szerző ez irányú törekvése összességében sikertelen maradt. A modern olvasó számára valóban nehezen befogadható szövegről van szó, ehhez járul a fennmaradt példányok olvashatóságának romlása. Az előszóban olvasható, hogy a főszöveg tulajdonképpen az írott változata annak, amit Laskai tanított, illetve lediktált diákjainak Marosvásárhelyen.²⁴ Amennyiben hitelt adunk a praefatio kijelentéseinek, akkor feltételezhetően 1579 vagy 1580 során a marosvásárhelyi kollégiumban imádságelmélettel is foglalkozó előadásokat tartott, majd ezeket kibővíthette, és kézikönyvvé alakítva kerülhetett a brassói nyomdába. Természetesen az előadások témájára mindössze a *Speculum exilii* tartalmából következtethetünk, így az a tény, hogy a megjelent munka általános jelleget öltött, szinte végtelessé teszi azoknak a témáknak a számát, amiket Laskai feldolgozhatott, az előszóban pedig nem túl bőbeszédű tanári munkáját illetően.

A 4. fejezetet²⁵ Hubert Gabriella 1994-ben publikált elemzéséig egyetlen szakíró sem értelmezte peregrinációelméletként, Stagl bibliográfiájában²⁶ sem bukkan fel, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy noha az egység így is interpretálható, mégsem kézenfekvő ez az olvasat. A peregrináció tipológiája Laskainál ugyanis ahhoz a protestáns érveléshez csatlakozik, amely a zárandoklatok létjogosultságát kritizálta. A katolikus kegyességi gyakorlat meghatározott helyek kiemelt jelentőségére épült, ezt azon az alapon utasították el a protestánsok, hogy az Istennel történő kommunikáció, a szakrálishoz közeledés nem a helytől, hanem az isteni kegyelemtől függ.²⁷ A *Speculum exilii* 4. fejezetének egyetlen része, mégpedig a harmadik tér ki a peregrináció ügyére.

Amennyiben az egység elején olvasható rövid áttekintést olvassuk, a következő adatokhoz jutunk: 1. hol lehet imádkozni (*ubi sit orandum*); 2. az előbbihez kapcsolható ellenérvek áttekintése (*obiectiones adversariorum*); 3. a katolikus peregrináció (*de peregrinationibus papisticis*); 4. (*salva conscientia in templis idolatricis*); 5. (*fideles impias coniuges ducere possunt & cohabitare*); 6. zárásképpen a hasznok (*usus*). Laskai felsorolásából észlelhető, hogy az imádkozás helyéhez fűződő kérdések áttekintését tartja feladatának, ezt pedig az úzusok ismertetésével zárja.

Az imádság/könyörgés helyének tárgyalása Laskainál azon a tételen alapszik, hogy bármilyen területen elhangzott ima egyenrangú. A magán- és a közös imaalkalmak is eljutnak

²⁴ „His itaque & multo pluribus orationis Dominicae effectibus & necessitatibus motus, breve hanc eius explicationem quam olim in publica nostra Schola Vasarhelina, doctissimos homines secutus auditoribus proposuerant, nunc tandem (et utilinam cum venia doctiorum, rudiorumque commodo) quo ad fieri per nostram lucubrationem potuit, rectoratam, incudique redditam in lucem proferre ad manum iudicis Meci, coactus sum.” = Laskai Csókás Péter [Petri Lascovii de Barovia]: *Speculum exilii et indigentiae nostrae, sive libellus in quo utilis et divinus verum Deum vere invocandi modus traditur*. Coronae [Brassó] 1581. A⁴. A Tiszántúli Református Egyház nagykönyvtára RMK 268 jelzettel ellátott példányát használtam.

²⁵ *De loco orationis, ubi doctrina de peregrinationibus papisticis coniungitur.* = i.m. 282–283.

²⁶ Justin Stagl: *Apodemiken. Eine räsionierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17., und 18. Jahrhunderts.* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik.) Paderborn, Schöningh, 1983.

²⁷ „Nam effectus orationis non a templorum sanctitate, sed a Dei gratia pendet. Jer. 7:4–5.” = Laskai Csókás, i.m., 268.

Istenhez, noha a templomokban elhangzott könyörgések felkorbácsolhatják a lélek érzeit és kegyességét.²⁸ Ehhez kapcsolódik a peregrinatio tárgyalása, mégpedig kifejezetten a papistica peregrinációval szembeni állásfoglalás, amelyet azzal kezd, hogy felvonultatja azokat a peregrinációs lehetőségeket, amelyek elfogadhatóak, sőt kívánatosak.

Összesen öt kategóriával találkozunk az olvasó: a *peregrinatio Christiana*, valamint a *peregrinatio philosophica* esetében olyan körülményeket ismertet a szerző, amelyek indokolják ezeket a gyakorlatokat. Amennyiben nem lehetséges az igaz hit gyakorlása az előbbi, amennyiben pedig Istennel kapcsolatos tudás bővítése a cél, az utóbbi tanácsolható. Egyértelműen az ajánlott magatartás körébe sorolja Laskai az *apostolica peregrinatio* esetét, ami lefedi a hit terjesztését. A *vitae peregrinatio* pedig az ember természetes állapota, amely abból fakad, hogy kiűzetett a Paradicsomból, és az utolsó ítéletig száműzöttként kell bolyongania a földön, amíg vissza nem kerülhet.

Teljes egészében a katolikus egyházhoz köti a szerző a *papistica peregrinatio* gyakorlatát, amely a bűnbocsánati zárándoklatokat takarja. Számtalan érvet sorakoztat fel Laskai arra vonatkozóan, hogy a katolikus fél tulajdonképpen a bűnbocsánat helyhez kötésével azt kérdőjelezi meg, hogy Isten mindenhol jelen van: „*Praeterea cum Deus sibi vendicet universam terram, & plenitudinem eius, cum non minus sit in uno loco quam etiam in alio est. Stultitia est dicere Deum hoc vel illo loco melius exaudire, salvare, peccata purgare, quam etiam in isto*”.²⁹

Az bizonyos, hogy a *Speculum exilii* nem a szó szoros értelmében vett utazási metodikát tartalmaz, hiszen ez a rövid rész jelentős különbségeket mutat az ekkortájt elterjedő apodemikák felépítésétől, tartalmától. Hiányoznak a táblázatok, valamint a rávista módszer alkalmazása, amely a legnépszerűbb metodikák formai jellegzetességei közé tartozott.³⁰ Maga a peregrinatio fogalma sem egyezik az általánosan értett utazással. A caput bevezetőjében zárólag a *papistica peregrinatio* értendő alatta, ahogyan a fejezetet záró úzusok között is erre vonatkozik a kifejezés használata.³¹ Amennyiben nem a bűnbocsánat gyakorlatához kötött utazásról szól a szerző, akkor is alapvetőnek tekinti, hogy az utazás legfőbb erénye az „Istennek tetszés”. Megfogalmazható az az állítás, hogy a *Speculum exilii* szövegében az utazás egyfajta kegyességi gyakorlatként értelmeződik, a probléma tétje pedig ennek a kegyességi cselekedetnek a módja.

A helyes peregrináció kérdése a *Speculum exilii* szövegében

A fentebb felsorolt öt típus közül csak a *peregrinatio papistica* gyakorlóit nyilvánítja egyértelműen eretneknek a szerző, minden egyéb esetben az utazás szándéka alapján ítéltető meg az utazó. A szövegből előbukkanó ideális utazónak elsődlegesen azt kell figyelembe vennie, hogy Isten tanításainak, illetve magának Istennek a megismerése álljon az utazás és az ismeretszerzés háttérében.

²⁸ „Deinde multitudo orantium in publicis templis excitat animi affectum & pietatem.” = *i.m.* 267–268.

²⁹ *i.m.* 282.

³⁰ Kovács Sándor Iván: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi, Két tanulmány.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1988. 96–200; Justin Stagl: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst der Reisens 1550–1800.* Böhlau Verlag, Wien 2002.

³¹ Laskai Csókás: *i.m.* 308.

Laskai kizárja az eretnekséghez vezető gyakorlatot, azonban ezenkívül további tanácsokkal látja el olvasóját, amikor részletezi azt a kíváncsias magatartást, ami egyben összefér Jézus követésével. Az utazás megítélése ugyanis minden korszakban kétoldalú volt, erre a nehézségre pedig a kapcsolódó szövegtípusok (diárium, útleírás, úti levél, szónoki beszéd) nagy része reflektál a 16. századot megelőzően is.

A korai egyházatyák az érzékszervek és az érzékelés veszélyei körében taglalták az utazásnak tulajdonított legnagyobb veszedelmet: a kíváncsiság kérdéskörét. Kiindulópontjuk Pál korinthusiakhoz írt levele, a következőkre alapozták érvelésüket: „A bálványáldozatok felől pedig tudjuk, hogy mindnyájunknak van ismeretünk. Az ismeret felfuvalkodottá tesz, a szeretet pedig épít. Ha pedig valaki azt hiszi, hogy tud valamit, még semmit sem ismer úgy a mint ismernie kell. Hanem ha valaki Istent szereti, az ismertetik ő tőle.”³² A kíváncsiságot az üdvözülés szempontjából tekintették károsnak: a szemnél kezdődik, viszont az elmében lesz eredménye, ez a bűn, ahogyan Augustinus is három csoportra tagolta bűneit a *Confessiones* X. könyvében:³³ a *concupiscentia oculorum*³⁴ kategóriát curiositásnak nevezi. „*A testi kívánczóságon kívül ugyanis, amely minden érzéki élvezetnek és gyönyörködésnek alapja, – jaj tönkre megy ennek minden tőled elrugaszkodott szolgája, – a léleknek is van kívánczósága: az orrát mindenbe beleütő, hiábavaló kíváncsiság, amely a test érzékei segítségével, nem ugyan testileg élvezni, hanem a testen keresztül tapasztalni igyekszik s ilyen mivoltát a tudomány és kutatás köntösébe szereti bujtatni.*”³⁵

A kíváncsiság vizsgálata a 16. században nem annyira az intellektuális vonzatára koncentrált, hanem a természettudományos, valamint a felfedezői vetületére, noha mind a reneszánsz, mind a reformáció ismételten problematizálta a kíváncsiság szerepét az ismeretek megszerzésében és gyarapításában. A reneszánsz folyamán³⁶ nem beszélhetünk a kíváncsiság egyértelmű megítéléséről, ezt az ambivalens jelleget vizsgálta a francia nyelvű filozófiai költészetben Neil Kenny tanulmánya. Eredményei nyomán azt állapította meg, hogy a 16–17. században a *curiositas* megítéléséhez háromféleképpen viszonyultak a szerzők: a dicséret, a feddés, valamint a kettő közötti ingadozás is előfordult.³⁷ A szerző kitér a felekezeti különbségekre is: a katolikus szerzők a legtöbb esetben nem nevezik meg a kíváncsiságot, ezzel azt is elkerülik, hogy érvelni kényszerüljenek mind mellette, mind ellene. A protestáns alkotóknál a szükséges tudás fogalmának alkalmazása legitimálja a kíváncsiság szerepét, noha amennyiben szerepel a *curiosité* kifejezés, elsősorban negatív előjelű ismeretet jelölnek vele. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy érdemes megvizsgálni az olvasó(k) pozícióját, tekintve, hogy a költemények célja többek között az volt, hogy felkeltsék a közönség kíváncsiságát. Ennek a megítélése pedig ugyanúgy kérdéses, ahogyan a szövegekben elítélt vagy

³² 1Kor 8,1–3.

³³ Vö. Hans Blumenberg: *Curiositas und Veritas: Zur Ideengeschichte von Augustin, Confessiones* X.35. Studia Patristica 1962. 294–302.

³⁴ 1Ján 2,16. „Mert mindaz, ami a világban van, a test kívánsága, és a szemek kívánsága, és az élet kérkedése nem az Atyától van, hanem a világból.”

³⁵ Augustinus, Con X.35 = Szent Ágoston Vallomásai. Ford. Vass József; letöltés ideje 2014.05.02.

³⁶ A kíváncsiság középkori értelmezéséről részletesebben Christian K. Zacher: *Curiosity and Pilgrimage: the Literature of Discovery in Fourteenth Century England*. John Hopkins University Press, Baltimore 1976.

³⁷ Neil Kenny: *Curiosité and Philosophical Poetry in the French Renaissance*. Renaissance Studies 1991/3. 263–277.

laudált *curiositas*é volt.³⁸ Kenny vizsgálati korpusza a természettudományos ismereteket fel dolgozó kozmogóniai költészetből válogatott, a magyarországi szövegek ettől eltérnek.

Erasmus szintén több helyen nyilatkozik a kíváncsiságról, nézetét a *pia curiositas* – *curiosa pietas* chiasmussal foglalta össze a *Paraphrasis* olvasóknak írt előszavában.³⁹ A szellemi képzettséget és a hitbeli kegyességet egyaránt fontosnak tartotta az üdvösség eléréséhez,⁴⁰ számára a megoldást az jelentette, hogy a tudományos kíváncsiságot Isten által kell irányítani.

A protestáns bibliamagyarázatok nagy hangsúlyt fektettek a tudás fájának kérdésére, amennyiben az első asszony azért vétkezik, mert tudásvágya irányítatlanul kíváncsisággá alakult. Melancthon elsősorban a természettudományos kíváncsiságról ír,⁴¹ a 16. századi elméletirők közül Petrus Martyr szentel külön fejezetet a curiositasnak, noha a későbbi időszakokban ez más Loci communesekben is feltűnik.⁴² Petrus Martyr az egyik forrása is Laskai Csókás munkájának,⁴³ ha hozzá fordulunk a kíváncsiság kérdésében, akkor azt olvashatjuk, hogy a *curiositas* a tiltott dolgok megismerésére irányuló törekvés. A Martyr által felsorakoztatott helyek egytől egyig a Szentírásból származnak, ez alkalmas példa arra, hogy a *curiositas* kontextusfüggőségét megmutassa. Kenny is ezt fogalmazta meg tanulmányának következtetéseként: a kíváncsiság tekintetében nincs egységes érvelés vagy értékítélet a 16. századi művekben. A hozzá társított minőség függ a szerzőtől, a befogadótól, témától, retorikai megformálástól etc.⁴⁴

Laskai Csókás Péter latin nyelvű elméleti munkájának a peregrinációra vonatkozó fejezete nem tartalmazza a *curiositas* kifejezést, noha ez annyiban nem meglepő, hogy ezzel az alakal nem túl gyakran találkozhatunk. A szó első előfordulása Ciceróhoz⁴⁵ kötődik, viszont a fogalmat általában mégsem ezzel fejezték ki. A kifejezés használata legjobb esetben is szórványosnak nevezhető: azok az ókori szövegek, amelyek ezt a latin alakot használják mind a 2–3. században vagy azt követően készültek, először pedig Tertullianus írásaiban bukkan fel olyan módon az alak, hogy mind pozitív, mind negatív előjellel szerepel.⁴⁶

Rögtön felmerülhet a kérdés, hogy a ma kíváncsiság szóval jelölt antropológiai jelenség milyen kifejezés(ek)kel volt azonosítva. Lexikográfiai szempontból ugyanis egyáltalán nem egyértelmű a kíváncsiság helyzete. A mai szóhasználat, amelyet a szakirodalom is követ, a kíváncsiság és a *curiositas* kifejezéseket nagyjából egyenértékűként kezeli, azonban a TESz adatai alapján a kíváncsiság alak először 1785-ben szerepel. Arra a kérdésre, hogy akkor mit

³⁸ Kenny: *i.m.* 270.

³⁹ „Adsit quidem pia curiositas, & curiosa pietas sed absit temeritas, absit praeceps & pervicax scientiae persuasio. Quod legis & intellegis, summa fide complectere, frivolas quaestiunculas, aut impie curiosas, dispelle, si fors oborantur animo.” Desiderius Erasmus: *Paraphrasis in Evangelium Matthaei*. Johannes Frobenius, Bazel 1522. A₅.^{3b} A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált példányát használtam.

⁴⁰ Részletesebben vö. Erika Rummel: *Desiderius Erasmus*. Continuum, London 2004. 39–54.

⁴¹ Philipp Melancthon: CR 13, 221–222.

⁴² Például Joseph Lang: *Loci Communes*. Argentorati 1613.

⁴³ Petrus Martyr Vermilius: *Loci communes*. Genf 1624. 148. A mű első kiadása 1576-ban jelent meg, angol fordítását már 1583-ban, Londonban kiadták.

⁴⁴ „it depends on who is speaking, to whom or what they are referring and where (in what part of the poem) their utterance is positioned. It also depends on the genre in which they find themselves: writers who present curiosity as healthy in philosophical poetry can take exactly the opposite line in a devotional poem.” Kenny: *i.m.* 274.

⁴⁵ Cic. Att.2, 12, 2.

⁴⁶ A kifejezés ókori jelentéséről és használatáról vö. Thomas Köves-Zulauf: *Reden und Schweigen. Römische Religion bei Plinius Maior*. (Studia et Testimonia Antiqua XII) Wilhelm Fink Verlag, München 1972. 326–331.

használtak helyette, a választ szintén innen kaphatjuk meg: a Jókai-kódexben fordul elő elsőként a kívánság alak, és ez használatos, amikor a szövegekben azt jelölik, hogy valamilyen eredetű tudás megszerzésére törekszik valaki, legyen az pozitív vagy negatív.

A lexikográfiához fordulva a következő eredményekre juthatunk: Szenci Molnár Albert szótárának 1604-es kiadásában⁴⁷ a *curiositas* mellett nem a kívánság szerepel magyar ekvivalensként, ugyanúgy, ahogyan jó néhány évtizeddel később Pápai Páriz sem így fordítja.⁴⁸ Mindkét szerzőnél a „fölte való szorgalmatosság” értelmezés jelenik meg, a kívánság címszavánál pedig a *cupiditas*, *cupido*, *concupiscentia*, *desideratio*, *desiderium*, *aviditas* olvasható. A latin szó és annak magyar megfelelője megegyezik a Calepinus-szótár tartalmával is, a tizenegy nyelvű kiadásban⁴⁹ ugyanis szintén a fentebb idézett kifejezés olvasható, ez pedig magának Laskai Csókás Péternek a közreműködésével készült. A *curiositas* fogalma a *cura* alatt található meg Calepinusnál. A vonatkozó szócikkben latin szinonimaként pedig a *nimia diligentia* kifejezést használja a szótárszerző. A héber, ógörög mellett következnek sorban a francia (*curiosité*), olasz (*curiosita*), német (*Sorgfältigkeit*), spanyol (*curiosidad*, *diligencia*), lengyel, magyar (*felette való szorgalmatosság*), angol (*curiositie*, *piked diligence*), viszont nincs belga fordítása a szótárban. Ezek az adatok szintén alátámasztják azt, hogy a *curiositas* próteuszi fogalom a kora újkorban, megítélése szorosan összefügg a tudás és a tudás megszerzésének adott kontextusban történő ábrázolásával.

Laskai nem használja a kifejezést az ismeretszerzés iránti kívánság jelölésére, viszont hosszasan fejtegeti a peregrináció ideje alatt elsajátítható tudás természetét. A *Speculum exilii* 4. fejezetében az adja az érvelés vezérfonalát, hogy a peregrináció során Isten megismerésében kell előrejutni, ekkor tekinthető helyesnek az utazás:

„*Propinquum est quod filii Cinaei cognati Moysi, populum Israeliticum secuti sunt et cum illis peregrinati, nam quamvis domi unum Deum nossent & colerent, cuius ipsorum peter sacerdos fuerit. Magis tamen adhuc erudiri cupiebant, & Dei leges instituta, cultumque absolutius imbibere... Haec etiamnum causa est, cur hodie multi studio sapientiae inflammandi, per infinitas itinerum ac nationum difficultates & molestias, per saxa, per ignes, per aquas & horrenda hominum monstra, ad uberiores, & plane divinam suorum studiorum mercaturam capiendamque ingenii laudem, Germanicam, Saxoniam.*”⁵⁰

Laskai Csókás az ismeretszerzés problémájára a *philosophica peregrinatio* esetében tér ki, hiszen ez az egyetlen olyan típus, amely nem a hit tényleges gyakorlására vagy terjesztésére irányul. A peregrinusnak ebben az esetben ismeretvágyát Istenre kell irányítania, emellett pedig meg kell szabadulnia az érzéseitől. Az utazónak Laskai Csókás érvei szerint el kell hagynia az affektusokat, amikor útnak indul: ezt azzal indokolja a szerző, hogy nem lehet ép ésszel befogadni a különbségeket:

„*Quo felicius & honestior sit peregrinatio, pii homines cum peregre proficiscuntur ad istas observationes sese accomodet... idest ut nostros pravos affectus deponamus, quoniam*

⁴⁷ Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum... Dictionarium Ungaricolatinum*. Nürnberg 1604. K^y,H⁴. A Bayerische Staatsbibliothek digitalizált kiadását használtam.

⁴⁸ Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*. Hasonmás kiadás. Gond. Kecskeméti Gábor, Hargittay Emil, Thimár Attila. Universitas, Bp. (1767), 1995.

⁴⁹ Ambrosius Calepinus: *Dictionarium undecim linguarum iam postremo accurata emendatio*. Bázél 1605. 361. A Frankfurt am Main-i Universitätsbibliothek digitalizált példányát használtam.

⁵⁰ Laskai Csókás: *i.m.* 279.

*locorum mutationes nihil sane poterunt, si eosdem affectus quos prius habuimus, nobiscum una circumferamus.*⁵¹

Maga Laskai is hangsúlyozza, hogy az instrukciók nélkülözhetetlenek azok számára is, akik kegyes szándéktól vezérelve kelnek útra: „*Illi praesertim qui studiorum & pietatis causa peregrinentur, non debent illud consilium? Sibi proponere, ut urbes, aedifica, flumina, campos, vineas, sylvas, & habitus hominum tantum contemplantur, & praesertim ut ludos exerceant.*”⁵²

A *pietas* gyakorlása az utazás során lelki veszedelmek között történt, mivel fennállt a kíváncsiság bűnének a lehetősége. Noha a *curiositas* megítélése folyamatosan módosult, Laskai törekvése arra, hogy a kegyes szándékú vándor sem mentesülhet az irányítás alól, azt sugallja, hogy az ismeretszerzés módjait és kiváltó okait érvényes problémának tekintette.

A fejezet zárlatában olvasható hasznok közül a negyedik, utolsó *usus* foglalja össze mindazt, amit az olvasónak le kell szűrnie a skolasztikus érvelésből. A szöveg azt a reményt fejezi ki, hogy hozzájárult a *peregrinatio* dicsőségének lerombolásához, itt – hasonlóan a fejezet bevezetéséhez – kizárólag a pápista gyakorlatra utal a szerző.⁵³

A *Speculum exilii* szerepe nem határozható meg pontosan, noha valószínűnek tarthatjuk, hogy a későbbi peregrinusoknak bizonyos hányada találkozhatott a szöveggel. Laskai Csókás Péter érvelése a kegyességgyakorlás szempontjából tárgyalja az utazást, és annak lehetséges típusait: így a szövegben az ideális kegyes utazó-utazás rajzolódik ki, noha az úzusok egyértelművé teszik, hogy az intencionált olvasat az, hogy a peregrináció nem követendő példa – a szövegben pedig az érvelés előrehaladásával változik a *peregrinatio* szó érvényességi köre. Laskai tipológiája alternatívát mutat a katolikus változatra, az elfogadottnak ítélt „peregrinációk” túlsúlya a zarándoklattel szemben (4-1) pedig nyomatékositja annak eretnek voltát.

A *Speculum exilii* nem kifejezetten utazási szöveg, hanem elsősorban imádságelméleti munka. Laskai Csókás Péter az egyik leggyakrabban peregrináló magyarországi diák és tudós volt a 16. században, akinek befolyását a wittenbergi coetusban mindössze apró adatok sejtetik – írásban jegyezték fel, amikor nem írta be a nevét a matrikulába,⁵⁴ kiadásaira pedig Magyarországról kértek anyagi fedezetet – és meg is kapták.⁵⁵

Laskai a polemikus cáfolat keretei között hasznosítja egy-egy érvként az utazás egy lehetséges tipológiáját. A religiózus retorika végig érvényes marad, így a szerző mindössze azokat az indokokat foglalja bele a peregrináció kategorizálásába, amely az utazásnak egyben az üdvtörténeti esemény jelleget tulajdonítja. Amennyiben áttekintjük Laskai öt kategóriáját, egyetlen kereskedő, katona, követ nem kerül említésre – azért nem, mert ezek az utazások kívül esnek az értekezés tárgyi keretein. A szöveg nem metodika, ennek ellenére igen fontos abból a szempontból, hogy reflektál – egy specifikus szemszöveget érvényesítve – az utazás által felvetett problémákra és kérdésekre.

⁵¹ *I.m.* 285.

⁵² *I.m.* 286.

⁵³ „Quartus usus facit ad destruendas peregrinationes, cum enim dignitas loci effectum orationis non praebeat, & locorum (ut dialectici loquuntur) non sit intensio & remissio, quia certis locis visendis aut perlustrandis efficaciam orationis, imo slavationis ascripserunt.” *I.m.* 308.

⁵⁴ Szabó Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555-1613*. Akademischer Verlag, Halle-Saale 1941. 140; Balázs: *i.m.* 1012.

⁵⁵ Balázs: *i.m.* 1015.

Travel and Devotion in Péter Laskai Csókás' *Speculum exilii* (1581)

Keywords: Speculum exilii, travel, curiosity, Péter Laskai Csókás

The paper focuses on the 4th chapter of the work entitled *Speculum exilii* by Péter Laskai Csókás. So far this part was interpreted as travel theory by Gabriella Hubert, although there are some details which could offer another possibility. *Speculum exilii*, according to the author's preface, is a handbook to praying. While interpreting travel possibilities, the text forms an opinion on devotional practices, on which I aim to survey.

Papp Kinga

Az önreprezentáció formái Apor István leveleskönyvében

Kora újkori misszilizsekben, akárcsak más perszonális forrásokban, gyakran olvashatók olyan részek, amelyekben a levélírók tisztességüket, hazafiságukat, hűségüket, hangsúlyozták, mindez persze az egodokumentumokkal járó önreprezentáció része, amelyben a szövegek írói újból és újból megalkotják önmagukat.¹ Ezek az énképek, identitás- és magatartásformák az egyéni szerepköröktől függően változhatnak,² kulturális, nyelvi, közösségi normák befolyásolják, és nemcsak írásban nyilvánulnak meg, hanem az egyének életvitelében, tetteiben is megtalálhatók.³

Azok a személyek, akik hatalommal, befolyással bírnak, mindig is nagyobb szükségét érezték az énmegformálásnak, önreprezentációnak, *énperformáciának*, a kellő hatás, benyomás elérése érdekében, a környezet, a társadalom, az egyes helyzetek elvárásainak megfelelően pedig a színlelés, a megtévesztés minden lehetséges instrumentumát felhasználták, mozgósították az alakoskodás eszköztárát.⁴ Machiavelli, Lipsius államelméleti művei, valamint Grotius, Castiglione,⁵ Accetto munkái is erről tanúskodnak, ezek a szövegek pedig nemcsak az uralkodói könyvtárakban voltak jelen, hanem a nagyobb erdélyi nemesek könyvesházaiban is fellelhetők voltak.⁶

Az Erdélyi Fejedelemség alkonyának közszereplői, tisztségviselői képzeletbeli lajstromát áttekintve elgondolkodtató tény, hogy a köztudatban a róluk kialakított képet mennyire befolyásolta a 19. századi romantikus történetírás, a kortársak leírása. A címszereplő Apor István a székely primorok közé tartozott, a Habsburg-berendezkedés időszakában nagy befolyásra és vagyonra tett szert, azonban személye igencsak elmarasztalt vagyonyszerzési eljárásai, fellekezeti és politikai beállítottsága miatt. A róla kialakított képet nagyban befolyásolták kortársai fennmaradt szövegei: Bethlen Miklós önéletírása,⁷ Vass György naplói,⁸ Apor Péter

Papp Kinga (1983) – PhD, tudományos munkatárs, EME, Kolozsvár, papp.kinga@eme.ro

A kutatást a Domus szülőföldi ösztöndíj támogatta.

¹ Peter Burke: *Representations of the Self from Petrarch to Descartes*. = *Rewriting the Self*. Ed. Roy Porter. London–New York 1997. 17–28.

² Tóth Zsombor: *A koronatanú: Bethlen Miklós*. Debrecen 2007. 148, valamint László János: *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*. Bp. 1998. 12–19.

³ Tóth: i.m. 149–150.

⁴ R. Várkonyi Ágnes: *Szimuláció, etika és törvényesség. 1660–1711. = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2010. 235–241.

⁵ Uo. 266.

⁶ Monok István: *Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon*. = *Színlelés és rejtőzködés*. i.m. 67–76.

⁷ Bethlen Miklós *élete leírása magától*. Szöveggyűjtemény, jegyz. Windisch Éva. Bp. 1980.

⁸ *Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739*. Kiad. Nagy Gyula. Bp. 1896. (Magyar Történelmi Emlékek. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. kötet.)

Methamorphosis Transylvaniaeja,⁹ valamint Cserei Mihály históriája.¹⁰ Azonban mindezek mellett legnagyobb érdemeit senki sem tagadhatja, egyházipolitikai téren kifejtett tevékenysége jelentős, kulcsfontosságú szerepe volt a Katolikus Státus megerősödésében, a püspöki intézmény visszaállításában,¹¹ valamint az erdélyi románoknak a katolikus egyházzal való egyesülésében.¹² Saját szövegei nem nagyon ismertek, Bíró Venceltől eltekintve keveset foglalkozott személyével a szakirodalom.¹³ Bíró kutatásaiból kiindulva, a kor katolikus előljáróinak íráshabitusát vizsgálva került kezembe elfeledett leveleskönyve, amelyben megőrződtek az 1696–1701 között, kincstárosként küldött leveleinek másolatai. Fontos kiemelni azt, hogy a leveleskönyv Apor életéből csupán öt évet foglal magába, és ebből az időszakból sem tartalmazza az összes általa küldött levelet, hanem csak azokat, amelyek a kincstartói tisztségéhez tartoznak.

A leveleskönyv

A kézirat nem teljesen ismeretlen, Bíró az 1935-ös, Apor Istvánról szóló monográfiájában felhasználta, azonban az EME kézirtárának elkobzásakor a levéltári fondok átrendeződtek, lelőhelyét csak kevesen ismerték. A leveleskönyv ma a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán található a Korda család gyűjteményében¹⁴ más Apor-iratokkal együtt, érdekes módon nem az Apor család levéltárában¹⁵ őrződött meg, hanem a Korda famíliához került, valószínűleg Apor István harmadik felesége, Farkas Zsuzsánna, korábban Korda Zsigmondné által. A Korda család levéltárának ezen töredéke eredetileg a losonczy gróf Bánffy család levéltárában volt elhelyezve az iktári Bethlen család levéltárával együtt, Rokonságok címmel,¹⁶ Bíró is ezt a lelőhelyet ismerte.

A leveleskönyvnek díszített, kissé megrongálódott bőrkötése van, amely valószínűleg korabeli. A kötésbelsőn sem a kézirat elején, sem pedig a végén nincsenek possesori vagy későbbi bejegyzések. A kötet méterei: 34 x 21,5 cm, vastagsága 8 cm, terjedelme 933 oldal. A kéziratban kétféle számozás található, egyrészt van egy eredeti, melyet a másoló kezdett el, minden paginát külön számozó, amely a 289. oldalig tart, onnan (1698. január 1-jétől) utólagos ceruzával írott levéltári számozással folytatódik a végéig, ezenkívül van egy utólagos, levelenkénti levéltári számozás, amely 459. levélíg tart. A kötet elején a lapok vonalazottak, de ez csupán az 57 levélíg tart.

Címlapján ez áll: *Deus providebit*, majd alatta *Recto agendo, neminem time*. A következő oldalon egy kimutatás olvasható arról, hogy milyen dokumentumból hány található a

⁹ Altorjai B. *Apor Péter munkái*. Közl. Kazinczy Gábor. Pest 1863. (Monumenta Hungariae Historica, Második osztály: írók, 11.)

¹⁰ Cserei Mihály: *Erdély históriája* [1661–1711]. Bp. 1983.

¹¹ Bíró Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora*. Kvár 1935.

¹² Marton József: *A gyulafehérvári vallási unió (1697–1701). Apor István és Baranyi Pál László szerepe az unió létrejöttében*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologica Catholica Latina, XLVIII(2003) 111–120.

¹³ Balogh Judit: *Apor István, az erdélyi katolikus arisztokrata helye a székely elitben*. = *Műveltség és társadalmi szerepek. Arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen 2014. 383–400.

¹⁴ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (KvNL) 377 fond, Korda család (a továbbiakban KvNL Korda cs.) 50.

¹⁵ KvNL 317 fond, Apor család, valamint a Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (SSzNL) 36 fond, Apor család.

¹⁶ Jakó Zsigmond: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának múltja és feladatai*. Kvár 1942. 26.

kötetben,¹⁷ azonban ez valószínűleg a kézirat keletkezésének első felében készült, mivel ennél jóval több szöveget tartalmaz a leveleskönyv. A szövegek írásképből megállapítható, hogy nem egy kéztől származnak, legalább öt másoló, kincstári titkár kézírása különböztethető meg, és ezek váltakozva jelennek meg az öt év folyamán. Kiletük bizonytalan, azonban az kijelenthető, hogy az első másoló nem más, mint Cserei Mihály,¹⁸ Apor István titkára, akinek kézírása gyakran megjelenik a kötetben, ugyanakkor néhányszor előfordul Apor István kézírásához hasonló betűvezetés is.¹⁹

A kötet első lapjának versóján található bejegyzés a konkrét tartalmára utal: *Series Expeditionum Vienensium ad Excelam Cameram Aulicam, ejusdemque ad Praesidem & Consiliarios circa Negotia Thesaurariatum Transylvanicum concernentia. Incipiendo ab A[nn]o 1696. 4 januar[ius]*. Tehát 1696 januárjában keletkezett az első elküldött levél, a legkésőbbi irat pedig 1701. február 13-ról van datálva. A kolozsvári családi levéltárban, valamint a Korda-gyűjtemény további mappáiban találtam olyan leveleket ezekből az évekből, amelyek nincsenek benne a leveleskönyvben, ide Apor főként azokat a leveleket másoltathatta be, amelyek az erdélyi kincstári ügyekhez tartoztak, és amelyeket Bécsbe küldött. Ez alól képeznek kivételt a különböző jövedelmek beszedőihez (tizedelők, kamaraispánok, árendabeszedők, hajómesterek stb.) címzett írások, de valószínűleg ezekről is készült Bécsbe küldött másolat, szintén kivételt képeznek a családi élet, magánélet egy-egy szegmenséhez kapcsolódó passzusok (Apor Péter házassága) vagy a saját konfliktusairól szólók (Bethlen Miklós, Szentkereszti András, Dőri László), valamint a saját bécsi embereinek küldött parancsok.

A levelek keletkezési helyét megfigyelve elmondható, hogy a kincstáros főként Kecén, Tordán, Gyulafehérváron, Kolozsváron, Nagyszebenben, Vicén, Marosvásárhelyen, Segesváron, Somlyón, Bögözben tartózkodott, valamint két levele kelt a gyógyi fürdőről. Gyakoriságuk a korabeli postai viszonyokat tükrözi, havonta egy-két alkalommal küldött Bécsbe levelet, és olyankor több címzettnek íratott egyszerre, ez a szövegek írásképen is igazolódik. Többször előfordult, hogy ugyanazt a levelet küldte több bécsi címzettnek.

A leveleskönyv szövegei között nemcsak misszilisek olvashatók, hanem különböző összeírások, beadványok, instrukciók, kezeslevelek, káptalanok listája, fizetésekről szóló kimutatások, az erdélyi posták útjának összeírása stb. is megtalálható.

A szövegek első sorban az ő nevében íródtak,²⁰ de vannak kivételek is, így megtalálhatók a Katolikus Státus beadványai, szászok, reformátusok, valamint az erdélyi román papok beadványai, esküszövegek (rationalisták esküje, a kincstári titkárok esküje, szász papok esküje) stb.

A levelek címzettjei között megtalálhatók a bécsi udvar előljárói, az udvarban tartózkodó vagy ott megforduló erdélyi nemesek és más tisztségviselők, a különböző kincstári jövedelmeket igazgató, beszédő erdélyi tisztségviselők, különböző beadványok szerzői (a szász nemzet, a reformátusok vagy az ortodox papok képviselői stb.). Az udvari körökhöz tartozó

¹⁷ „Missilis levéltől f. 24, Absolutionalis f. 6, Confirmatiotól f. 6 ...” stb.

¹⁸ Tóth Zsombor hívta fel a figyelmet Cserei Mihály írására, segítségét ezúttal is köszönöm.

¹⁹ Apor kézírása a bécsi útja alatt készült naplójában tekinthető meg (KvNL Korda cs., 50), valamint néhány levelében, melyek a kolozsvári Apor fondban találhatók.

²⁰ Tóth Zsombor hívta fel a figyelmet arra, hogy az Apor–Cserei kapcsolatban előfordult, hogy Apor csak szóban közölte az utasításokat, Cserei önállóan fogalmazta meg a levelet: Tóth Zsombor: *A szerző neve(...t). (Manu propria szignatúra vs. Szerzőség familiáris viszony szerzőségi dimenziójában. = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban.* Szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka. Miskolc 2012. 397–408.

leggyakoribb címzettek: Rabutin generális (23 levél), Johann David Palm (16 levél), Karl Gottlieb Aichpichl udvari kamarai tanácsos (31 levél), Franz Ulrich Kinsky cseh főkancellár (14 levél), Paul Komornik von Kleinburg udvari kamarai tanácsos (55 levél), Kollonics esztergomi érsek, az udvari kamara elnöke, Julius Friedrich Bucelleni osztrák udvari kancellár, Ferdinánd Bonaventura Harrach főudvarmester, Ludwig Albert von Thavonath kamaratanácsos, valamint legfőbb bizalmasa, Hevenesi Gábor (27 levél). Az erdélyi címzettek közül leggyakrabban Kálnoki Sámuel kancellárhelyettes (24 levél), Fiáth János (11 levél), Szentkereszti András (10 levél), Dőri László (25 levél), Száva Mihály (6 levél), Szász János (5 levél), Puj Miklós (4 levél, 2 rendelet), Mikes Mihály (9 levél), Tatrosi Mihály (14 levél), II. Apafi Mihály (4 levél) neve fordul elő.

A leveleskönyv szerkezetén megfigyelhető a titkárok, írnokok munkájának, lelkesedésének változása, a kezdeti megvonalmazott, pontos címzettel, keltezési hellyel ellátott szövegek idővel rendezetlenebbek lesznek, a vonalazás elmarad, néhol a keltezés sem jelenik meg, és előfordulnak kivonatolt levelek is. A kötetben megjelent szövegek nyelve vegyesen latin és magyar, ami a címzett függvényében változik, azonban előfordulnak ugyanahhoz a címzetthez küldött magyar és latin levelek is (pl. Hevenesi esetében). Megfigyelhető, hogy a latin nyelvű szövegek túlsúlyban vannak. Összesen 707 önálló szöveget különítettem el a kötetben, melyek közül természetesen az erdélyieknek küldött levelek a legizgalmasabbak és kutatásom szempontjából a jelentősebbek. A kötetet mint a kincstáros munkáját illusztráló és Apor érdemeit alátámasztó forrást Biró Vencel Apor-életrajzában feldolgozta,²¹ azonban Apor kapcsolatrendszerére, politikai és felekezeti önreprezentációjára vonatkozó adatok is fellelhetők benne.

A levelek Apor István-képe

Apor levelei azt illusztrálják, hogy miként reprezentálta önmagát egy-egy címzettnék, hogyan értékelte saját tevékenységét, valamint hogyan jellemzett, mutatott be másokat. Kutatásom során kortársainak szóló leveleiből azokat a részeket próbáltam megragadni, amelyekben önmagát határozta meg, megfigyelni, hogy milyen érdekérvényesítési stratégiákat használt, és miként igazolta ezek legitimitását, mindezekből egyes kortársaihoz, ellenfeleihez fűződő viszonya is kirajzolódik. Kiinduló tétele az, hogy a levelek olyan retorikai erudícióval megteremtett elbeszélések, amelyek minden esetben egy konkrét címzettnék szólnak, tehát az önmegformálás elsősorban a címzettnék szól, a címzett elvárásait elégíti ki. Ezenkívül minden levélíró számíthatott arra, hogy misszilisei másokhoz is eljuthatnak, ugyanis a kora újkori levélszövegekből az derül ki, hogy előszeretettel másolták le egymás leveleit, és küldték tovább másoknak is. Mindezek mellett megvolt annak is a kockázata, hogy a levél bármikor illetéktelen kezekbe kerülhetett, tehát nagyon bizalmas dolgokat nem közöltek postai úton.

Apor leveleiben inkább a közélet, a *publicus* eseményei érhetők tetten, egyházpolitikával, pénzügyekkel, közigazgatással kapcsolatos információkat tartalmaznak, ezért inkább a közéleti magatartásmodellek, közéleti szerepek nyilvánulnak meg ezekben a szövegekben, magánéletre vonatkozó információ vagy reprezentáció csak elvétve olvasható bennük, legfeljebb a rokonsági kapcsolatokra vonatkozó adatok találhatók szövegeiben.

²¹ Biró Vencel: *i.m.* 29–52.

Tanulmányom írásakor főként azt a 166 magyar levelet néztem át, amelyeket Apor a korabeli erdélyi nemesekhez, a különböző funkciókat betöltő erdélyi személyeknek, valamint Hevenesí Gábor jezsuita házfőnöknek címzett. Kiemelt figyelmet szenteltem a Hevenesí Gábornak, Kálnoki Sámuelnek, Mikes Mihálynak, Szentkereszti Andrásnak, Dőri Lászlónak, valamint Fiáth Jánosnak címzett levelekre. Apornál – akárcsak több katolikus kortársa esetében – az önreprezentációnak leginkább életének a Habsburg fennhatóság alatt töltött időszakában lett jelentősége.²² Gyakran érték támadások, ismételten szándékai tisztességét kellett igazolnia, gyakran élt a *simulatio-dissimulatio* nyújtotta lehetőségekkel,²³ melyek a társadalmi érvényesülés legfontosabb eszközeinek számítottak.²⁴

Imázspítésének gyakran látványos megnyilvánulásai olvashatók leveleiben, megtalálhatók dühkitörései egyik-másik ellenfele miatt, ilyenkor a saját igazát hangsúlyozta, jellemét igazolta, másokat is felhasználta saját céljai véghezvitelére, nevének fényezésére. Legádázabb ellenfelének Bethlen Miklóst tartotta, akivel a tordai malom tulajdonjoga fölött folytatott pereskedésén kívül felekezeti ellentétei is voltak, ugyanis Apor minden tőle telhetőt megtett, hogy egy-egy megüresedett tisztségbe valamelyik katolikus hívét helyeztesse be, valamint, hogy a katolikus egyháznak egyre több privilégiumot szerezzen az uralkodótól. A köztük lévő viszony annyira elmérgesedett, hogy ezekben az években a levelezést is beszüntették.

Állandó levelező partnere volt Hevenesí Gábor jezsuita házfőnök, akit beavatott terveibe, közvetítette saját és a Státus kéréseit, szuggesztioit Kollonics Lipót bíboroshoz, az udvari kamara elnökéhez, ezenkívül az erdélyi egyházmegye az ő érseki fennhatósága alá tartozott. Apor leveleskönyvében huszonhét Hevenesinek címzett levél maradt fenn, melyekben a katolikus ügyek élénk harcosaként mutatkozott meg, javaslatokat tett arra, hogy a megüresedett tisztségekbe katolikusokat nevezzenek ki, kijátszva a más felekezetek jelöltjeit, hangsúlyozva, hogy ha ezt a páternek sikerül elérni, akkor mind Isten előtt, mind pedig az egész erdélyi katolikus religio előtt kedves dolgot cselekszik.²⁵

Gyulaffy László halálakor, 1699-ben a katolikusok egyedüli erdélyi védelmezőjeként mutatta be magát: „bizonytal írom k[e]l[yelme]dnek, nem tudok már mit csináljak, mivel azt az egy embert ismertem a ki constantissime forgatta a Catholicus Status dolgait, és akinek hátához én is bátran támaszkodhattam, már a többi között csak egyedül maradtam, és bizony kész vagyok egyedül is valamit religióm előmenetelire tudhatok el követni, sőt igaz hitemhez való alkalmatosságomat véremmel is meg pecsételni, csak k[e]l[yelme]tek is, ne hadgyon engemet az én ellenségimnek akarattjokra.”²⁶

Terveit egészen addig sikerült véghezvinnie, amíg az 1699-ben megalakult Cameratica Commissio vezetője, Ludwig Albert Thavonath Erdélybe érkezett, aki nemcsak hogy semmibe

²² Az Apor István és Kálnoki Sámuel közötti viszonyról lásd Papp Kinga: *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*. Kvár 2015. 98–106.

²³ A fogalmakat a Vigh Éva által meghatározott jelentésben használom, aki rámutatott arra, hogy magyar fordításaikban általában pejoratív értelmük van, és nem igazán különböztethető meg a két fogalom, holott „kétféle lelki képességet takar: a politikai, vallási kérdésekben, a társadalmi életben a dissimulatioval tulajdonságainkat, gondolatainkat rejtjük, disszimuláljuk, míg a simulatio segítségével olyan tulajdonságokat gondolatokat mutatunk ki, amelyekkel valójában nem rendelkezünk.” Vigh Éva: *A barokk színlelés művészete és Torquato Accetto*. = Uő. bev., ford., s.a.r. :Torquato Accetto: *A tisztes színlelésről*. 1997. 9.

²⁴ Uo. 31.

²⁵ KvNL Korda cs. 50, 171°.

²⁶ KvNL Korda cs. 50, 298°.

vette Apor javaslatait, németeket helyezett az erdélyi tisztségekbe, nem kérte ki véleményét, hanem nyomozást is indított ellene. Az ebben a periódusban született első levelekben még ki-kérte Hevenesí véleményét és segítségét Thavonathal szemben, önmagát úgy mutatta be, mint aki a jövevény miatt nem végezhetette feladatait, elveszítette autoritását: „én nem tudom soha is, hogy alkalmaztassam magam mert velem ő k[e]g[ye]lme mit akar semmit sem közöl, hanem csak Bethlen Miklós ur[am] ő k[e]g[ye]l[m]é[nek] mindene, k[e]g[ye]lme[d] tetczésit várom, ha éljeke én magam tisztemnek autoritássával, vagy mit csináljak, mert attól félek, hogy ha keménkedem ő k[e]g[ye]lme ellen az kamarát offendálok, melyet offendálni nem akarnék, de bizony valóban sajnálom, hogy tiszt légyek és tisztségemmel nem élhetek. Igazán meg vallom, vász nem akarok senkinek lenni”.²⁷ Többször megjelenik leveleiben tiltakozásként az, hogy ő nem akar váz lenni, mintegy utalva arra, hogy a politika teátrumában báb nem kíván lenni, nem hagyja magát irányítani, csak teljes értékű színészként, szereplőként vesz részt az eseményekben. Az évek kitartó munkájával, szerencsés döntésekkel, kapcsolatokkal megszerzett pozíciójáról nem szívesen mondott volna le egy „idegen”, betolakodó miatt. Sértettség olvasható ki soraiból, úgy érezhette, hogy megalázó, méltatlan rá nézve a kialakult helyzet, mellőzöttségét nem akarta elfogadni: „ő k[e]g[ye]lme ne bányék így velem, mert az Excelsa Camera sem bánt így velem Bécsben, meg böcsüllött, sessiot érdemem felet adott, discourált, concludált az erdélyi dolgokban velem, de ez semmit sem mond, csak akkor hallom mikor meg vadnak a dolgok, igassággal írom készebb vagyok az hóhér fegyvere alá menni, mint sem ilyen gyalázatosan élni ő k[e]g[ye]lmevel, ennek én sok ratioját adhatom az ő idejében, hogy nem ezt érdemlette az én sok hű pártos szolgálatom ő k[e]g[ye]l[m]é[től”.²⁸ Kezdetben ezzel a pozícióval próbált nyomást gyakorolni Hevenesire, hogy bécsi kapcsolatait által megintsék Thavonathot. Az 1700-as évben született későbbi leveleiben Apor egyre inkább áldozatként mutatta be magát: „én azt igen recognoscalom, hogy kegyelmed mind nékem sokat szolgált, s mind másoknak is sokat szolgálhat, kiét Isten k[e]g[ye]lme]teket álgya meg, ugyanis kegyelmetek akkor Istennek és magának is szolgál, mikor az én bajaimat orvosolja, mert nekem már ezen a világon nincs egyéb czélom, hanem Istennek, s k[e]g[ye]lme]teknek s az egész Religiónak szolgálhassak, ha az sok irigység, és az én gonosz akaróimnak munkája meg nem gátollja.”²⁹ Sorozatosan arra kényszerült, hogy önmagát igazolja a Hevenesinek szóló leveleiben a hírnevén esett csorba miatt: „Az én irántam való vádokról az projectumból eleget érthet k[e]g[ye]lme[d], [...] csudálkozom, hogy egyedül csak én voltam Erdélyben az ki után Thavonat úr ilyen szoroson inquirál mi lehessen az oka, hogy az harminczadokat ketten bírtam az gubernátorral, egyedül vádoltatom, az só körül esztendeje hogy életem koczkáztatásával ő felsége kezében szolgáltam az országtól, s tíz esztendőttől fogva való difficultásokért egyedül mocskolódom, senki se orv se tolvaj nem volt több az országban nállamnál, se törvénytelen ember se senki, csak én egyedül, könnyű által látni, hogy én ezt az én sok irigyeimtől leg nagyobbára az egy igaz és szent religiómét szenvedem”.³⁰ Üldöztetését, szenvedését katolikus hitével magyarázta, ezekben a levelekben mintegy a katolikus felekezet mártíriaként mutatta be magát. Globális összeesküvést sejtett maga ellen, melyben Bethlen Miklós mellett azok is részt vettek, akiket ő segített tisztségükbe. Leveleiből kiderül, hogy fontosnak tartotta régi jó híre visszaszerzését: „azt kérdi

²⁷ KvNL Korda cs. 50, 412^r.

²⁸ KvNL Korda cs. 50, 415^v.

²⁹ KvNL Korda cs. 50, 428^r.

³⁰ KvNL Korda cs. 50, 428^r.

k[e]g[yelme]d, hogy melyik tisztet amplectalom, generálisságoté vagy Thesaurariusságot, el higye k[e]g[yelme]d, jó lélekkel írom, bizony edgyik sem kell, csak válhassam tisztességesen meg ettől. Csak azon munkálódgyék k[e]g[yelme]tek, hogy restituáltassék ex integro az én böcsüetem, s tisztem authoritása mentest (mint hogy az Statusok választanak volt, s eő Felsege úgy confirmált) elsőben a statusoktól azok által eő felségétől el búcsúsom, s el vonom magamat a mint lehet Istennek religiómna szolgálok. De ha most így el búcsúsom, amennyi hírt csináltak itt Thavonat úr alkalmatosságával felőlem, és az embereknel amint el vesztegették az én respectusomot, én se ur[amna]k se I[ste]nnek se religiómna nem szolgálhatok mert ennek leg főbb oka Bethlen Miklós. Azután Bethlen Sámuel, Pekri Lőrincz, Kálnoki Sámuel. NB kik is kit az Isten s k[e]g[yelme]d tud többire mind én creaturáim k[e]g[yelme]d által, s eminentiája által, fizessen az I[ste]n jóval a gonoszokért is nekik.”³¹ Soraiban tükröződnek a 16–17. század politikai nézetei, a társadalmi nyilvánosságban csak a jó hírnév, a *fama bona* megtartásával lehet népszerű vezető, politikus valaki.³² Ezzel is magyarázható a korabeli főúri levelezések egyik gyakori toposza, miszerint egymást tudósítják a kortársaik róluk kialakított véleményéről, vagy figyelmeztetik egymást, hogy a róluk szóló *fama* nem túl pozitív bizonyos körökben. A hírnévkeltés, a rossz hírnév terjesztése Apor kortársait is foglalkoztatta.³³ Bethlen Miklós emlékiratának második része *A jó hírről, névről vagy emlékezetről* címet viseli, ahol arról írt, hogy a becsületes embernek is könnyen lehet rossz hírért kelteni.³⁴

Apor nemcsak önmagát, hanem az egész katolikus egyházat és előjárókat áldozatként, mártírként mutatta be: „csak nem az gutta üt meg a sok irigység miatt, kiről úgy hiszem Mikes úr leveliből bővebben ért k[e]g[yelme]d, micsodás dolgok agitáltatnak most az catholicus elsőbb emberek ellen, az kit az I[ste]nis lát, hogy ártatlanul szenvedünk minyájan.”³⁵ Kérte, hogy Thavonathot hívja vissza az udvar, Pilátusnak nevezve azt, ezzel még inkább fokozza a saját áldozatszerepét.³⁶

Nemcsak igaz katolikusként tüntette fel magát, hanem igaz magyarként is, aki felekezete mellett a nemzet érdekeiért is harcolt. Úgy látta, hogy ha kincstartói tisztét feladja az adott körülmények között, akkor az a magyarok kárára válik, ugyanis vagy elveszik tőlük a funkciót, vagy olyant helyeznek bele, aki nem méltó rá. Arra figyelmeztette a pátert, vigyázzon, hogy ne jussanak német kézre a tisztségek, találjanak igaz erdélyi magyart ezek betöltésére: „Az én Dispositiomi felől mit írjon k[e]g[yelme]d értem édes Péterem, sub rosa irám k[e]g[yelme]dnek, én azt magyarok s kivált erdélyi magyarok számára disponáltam.”³⁷

Hevenesen kívül is állandóan megbízottjai voltak az udvarban, akik az ő nevében cselekedtek, beszámoltak neki arról, hogy mi történik Bécsben. A bona fama mellett kulcsfontosságú volt a jól értesültség is, annak volt politikai befolyása, akinek naprakész információi voltak

³¹ KvNL Korda cs. 50, 428^v.

³² Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen 1999. 382–383

³³ Nagy Levente: *A becsület, a hírnév és a színlelés mint erkölcsfilozófiai kategória* Zrínyi Miklós és Bethlen Miklós műveiben. = *Az erkölcs szépsége. A kaposvári Erkölcs-, Művészetfilozófiai és -nevelési Konferencia előadásai*. Szerk. Czirják József et al. 2005. 195–199.

³⁴ Bethlen Miklós: *i.m.* 408–411.

³⁵ KvNL Korda cs. 50, 428^v.

³⁶ KvNL Korda cs. 50, 436^r. „nekem igen jól esnék ha Pilatust ki hinnák innen, úgy az én respectusom is talám inkább vissza jönne”.

³⁷ KvNL Korda cs. 50, 436^r.

mindenről, a jó döntések is ettől függtek.³⁸ Apor leveleiből kitűnik, hogy ezért sok mindent meg is tett, lekötelezettjeit helyezte olyan pozíciókba, ahonnan elláthatták őt információval. Dőry Lászlót, aki a kincstár ágenseként tartózkodott Bécsben, bizalmasaként kezelte. Apor mindenről tudósította őt, elküldte neki azoknak a leveleknek a másolatát is, amelyeket az udvar előljáróinak írt (Kinsky főkancellár, Aichpichl kamarai tanácsos, Bucelleni kancellár vagy Kollonics érsek). Elvárta, hogy mindenről beszámoljon neki, ilyen részeket találunk a hozzá írt levelekben: „Itt az a hire cancellarius Bethlen Miklós uramat az udvar hivattya consultatoria, k[e]g[yelme]d sub manu mennyen végére ha ugyan hivattyáke és ha hivattyák miért, s engemet mingyárust tudósítson”, vagy: „Cancellárius Bethlen Miklós, ki gondolom talán projektumot ad be az udvarban, k[e]g[yelme]tek ezért legyen vigyázásban és engemet mindenekről tempestine informáljon, mert ez az ember csak nem nyukhatik”, „K[e]g[yelme]d mind két füle igen résen legyen, és engemet minden haladék nélkül tudósíccson.”

Apor több ízben küldött neki szemrehányó levelet, figyelmeztetve, hogy hanyagolja kötelességeit: „én már néhány rendbeli tudósításokból értem k[e]g[yelme]d nem csak az én privatumim körül, hanem a publicumokban is igen gyengén és restül procedál, holott k[e]g[yelme]d félre tévén bár a magam dolgait, tudgya jól minémű obligatioval tartozik az Erdélyi Thesaurariatussagnak, ahonnanis k[e]g[yelme]d tiszteséges salariumát esztendőnként megvárja. Vagy hogy sokak a k[e]g[yelme]d principalissai és annyi felé nem satisfacialhat, vagy a dámákkal való mulatozás nehezíti el k[e]g[yelme]d[e]t az időtől, vagy talám ellenem való apprehensiója térszen akadályt a dolgokban, elég az, hogy mind a publicumok, mind a privatumok az úrban el nyugottanak, emlékezhetik arra k[e]g[yelme]d, mások kedvetlenségével is mely szívesen igyekeztem én k[e]g[yelme]d[e]t promoteálni arra a mostani hivatalra, s nem gondoltam volna oly hamar meg változék k[e]g[yelme]d serénsége.”³⁹ Pozíciója és jó híre megtartásához szüksége volt arra, hogy jól informált legyen, ha ebben akadályozva érezte magát, bizalmasaival gyakran használta a hatalmaskodó patrónus szerepét, aki meg is fenyegette őket.

A másik bizalmasa Tatrosi Mihály volt, aki az ő megbízásából járt Bécsben 1696–1697-ben. Leveleiben őt is arra intette, hogy az ő érdekében beszéljen és cselekedjen az udvarban, jó hírét fenntartsa: „Kegyelmed ott az udvarba forgassa úgy az dolgokot, az mint az én becsülem[ne] k meg maradására leg job[bnak] s illendőb[bne]k itili”.

Fiáth János kancelláriai titkár megválasztásáért is ő volt a felelős, mindent elkövetett, hogy egy újabb katolikus kerüljön oda, aki szintén bizalmasa lett. Leveleiben Fiáthnak is Thavonathra panaszkodott, aki mellet ő csak váz, nem thesaurus.

A leveleskönyvben huszonnégy Kálnoki Sámuel kancellárhelyetteshez címzett levél van. Apor bizalmasaként kezelte Kálnokit, arra számított, hogy a köztük lévő rokoni szál szorosabbra fűzésével együttműködésük is egyszerűbb lesz, azonban saját, valamint Kálnokinak Apor Péterhez címzett levelei is azt sugallják, hogy nem mindig volt zökkenőmentes a kapcsolatuk, mivel az alkancellár nem mindig úgy járt el, ahogy Apor szerette volna, és ez hozzájárulhatott a viszony elmérgesedéséhez. A Hevenesinek írott, korábban idézett levele is arról tanúskodik, hogy kapcsolatuk 1700-ra igencsak megromlott, Apor mindenkivel bizmatlan lett. Leveleiben azokra a dolgokra válaszolt, amelyekkel Kálnoki vagy mások vádolták.

³⁸ Lásd erről R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós gróf, az államférfi.* = Uő: *Századfordulóink.* Bp. 1993. 210–225.

³⁹ KvNL Korda cs. 50, 313^v.

1699. decemberi leveléből az derül ki, hogy Kálnoki azzal gyanúsította Apor, hogy az Apor Péter számára ígért Küküllő vármegyei főispánságot lényegében magának akarta, Apor azzal védekezett, hogy az ifjúnak „sem íre sem szelenczéje még hozája, sem experienciája a haza Törvényeiben, sem penig olyan jószága a honnan betsületessen sustentálhatta volna magát, azért nem akartam, ma sem akarom soha, hogy gyalázattyára introducáltassék, ha penig k[e]g[yelme]d csak introducáltatni akarja lássa, én nem ellenzem hozá nemis szóllok, mától fogva cselekedgyék úgy k[e]g[yelme]d véle a mint akarja, de én protestálok, mind Isten, s e világ s a Felséges Udvar előtt oka ne legyen semmi inconvenciának”.⁴⁰

Hízelgő, kedveskedő levélrészletei is vannak, saját erényeiről írt, melyek szintén a *simulatio* működésének jó példái: „Én k[egye]l[med]nek írásit bizony édes sógor úr nem apprehendaltam, sőt inkább kedvessen vöttem, mert én olyan természettel bírok, hogy a mit k[egye]l[m]e]dbe jónak látok üsmérek, azt szeretem s dicsírem, ami penig ellenkező, azt nem jóvallom. azért k[egye]l[m]e]d én nekem azután is hasonló confidenciával írjon azt köszönöm megh k[egye]l[m]e]d[ne]k”.⁴¹

Bethlen Miklós iránti ellenszenvéről a Kálnokihoz címzett levelek árulkodnak leginkább, ezekben saját igazát hangsúlyozta Bethlen fondorlatosságával szemben: „Édes sógor úr írhatom k[e]g[yelme]d[ne]k Bethlen Mikós úr nyughatatlan elméji nem hogy szünnék az sok projectizálástól, és hamis informatioktól. Az minemű i[ste]ntelen munkát az egész ország, és gubernium, és az én személyem erantis be adot a fölséges udvarnak rövid nap k[e]g[yelme]d nagy csudálkozással fogja megh érteni, és el álmélkodik keresztény lélek, hogy vehette magát arra, hogy olly átkozott munkát forraljon mind átkozott s mind Guberniuma ellen, az Thorday malom iránt mind engemet s mind az mostani possessorokat minemű csalárdul defalcallta, vétek csak ki mondani is, én mind az által az mi engemet illet benne patientia I[ste]nre biztam ügyemet. De hogy az ország, s az Gubernium el szenvedhesse lehetetlen, talán ugyan az Ur I[ste]n ő szent felsége végső veszedelmére vakította s keményítette meg azt az embert, egyebet nem mondhatok fölöle. Egészen minden reménysége Szentkereszti uramban vagyon, de nem hihete[m] el, hogy az ő k[e]g[yelme]d[ne]k ki ne jelenem Bethlen Miklós úr minemű Istentelenül describált engemet az felséges udvarban, hogy én olyan erőszakos potentiarius ember vagyok, mint szintén az szegény Teleki Mihály [...] soha bizony az eő k[e]g[yelme]d hamis vádgya alatt nem heverek, sőt ha mindenemet rá költenémis demonstrálom mind eő Felségének, mind az felséges udvarnak hogy I[ste]ntelenség, hamisság minden punctuma memoriálisának és hogy én ártatlan vagyok azokban mellyekel engemet describált.”⁴² Bethlent jó híre, politikai hitele megrontójaként ábrázolta leveleiben, aki képes mindenféle istentelen tettet elkövetni ellene, ő maga pedig ártatlan, a kancellár praktikáinak az áldozata.

Kálnokit nemcsak a Bethlen Miklóssal folytatott perlekedésébe avatta be, hanem a Katolikus Státus ügyeiről is beszámolt, és kérte, hogy leveleit tartsa titokban, küldje vissza vagy égesse el őket, többször figyelmeztette, hogy Szentkereszti András ne tudjon ezekről a

⁴⁰ KvNL Korda cs. 50, 369^v.

⁴¹ KvNL Korda cs. 50, 219^v.

⁴² KvNL Korda cs. 50, 339^v–340^r.

⁴³ KvNL Korda cs. 50, 355^r.

dolgokról: „azért édes sógorom edgyet értvén a Páterrel, oly titkosson s csendessen folytassa a dolgokat, hogy Sz[ent]Kereszti urunk hírvél ne legyen, mert bizony el rontja másutt, a mit építtetni akarnánk.”⁴⁴

Apor a kincstartói funkciót Kálnokinak szánta a generálisságért cserében, azonban ezt feltételekhez kötötte, amelyek jól jellemzik személyét, ugyanis elvárta, hogy a generális fizetését megnöveljék, a bogácsi dézsma maradjon nála, a fehérvári portiót is egyenlően osszák el a gubernátor, a kincstartó és a generális között, kijelentve: „mert én Isten láttya lelkemet kész vagyok resignálni, csak lássam a fundamentumát, hogy édes hazám vigasztalására magyar-nak s a magyarok közül catholicusnak cedálhatom, s hogy annál csendesebben szállhassak koporsómban.”⁴⁵ A vitatott kincstartói funkció betöltésének problémája igen gyakran előkerül leveleiben is, mivel ravasz tervei miatt az udvarban is és az erdélyiek is vádolták: „Irja azt is K[e]g[yelme]d, hogy azzal nevetnek engemet ott fen az emberek hogy a Generalissagot a Thesaurariatussággal edgyüt akarom viselni, bizony énis nevetetem azok[na]k az emberek[ne]k bolondságokat, úgy hiszem senki nem látta még arról való memorialisomat eő Felségénél, hogy azt ambiáltam volna, sem pedig nem írtam mások[na]k is felölle, sőt az elmémet sem attam raja.”⁴⁶ Gyakran vádolták kapzsisággal és azzal, hogy mindent magának akar, amit, úgy tünik, hogy Kálnoki meg is írt neki, ezek ellen a vádak ellen kellett védekeznie.

Bár tetteit a haza és a katolikusok érdekeinek védelmével indokolja, nem sikerült lepleznie azt, hogy mennyire fontos volt számára az anyagi javak szerzése, ezt igazolják a generális fizetés kapcsán küldött alkudozó levelei, valamint testamentuma is, melyhez fogható gazdagságról kevesen hagytak Erdélyben. Ő sürgette leveleiben a két család közti rokoni szál megerősítését Apor Péter és Kálnoki Borbála házassága által („Isten akarattában oly fő emberségben hagyom az öcsémet, hogy k[egye]lme k[egye]lme b[öcsületinek] Erdélyi módon tisztességesen meg felelhessen, mivel hogy az mi holtunk után, ugyan csak a micsodások a székelység között ők maradnak, az kik uroknak s hazájoknak jövedöbennis szolgálhassanak. Azértis akartam candide et sincere házamnak s k[egye]lme h[ázának] való szoros conjunctioját”).⁴⁷ Apor István leveleiből kiderül, hogy unokaöccse először visszautasította a házasságot, amiért Kálnoki megsértődött, majd az idősebbik Apor rábeszélte az ifjú „változó és éretlen elméjé”.⁴⁸ Több levelében kérte Kálnokit, hogy döntsön a két fiatal frigyeről, a házasságkötés utáni missziliséből az derül ki, hogy sokallta a költségeket, a fényűzést. Gúnyosan írt Kálnokinak az esküvő után 1699 júliusában: „Sok írással k[e]g[elme]det nem terhelem, gondolván igen meg fáradott k[e]g[yelme]d az tánczban, az lakodalmom hogy dicsiretesen véghez ment, igen akarom, de félek attól, hogy ha meg ízelek az erdélyiek, mind oda mennek házasodni”.⁴⁹ Ugyanilyen hangnemben írt Mikes Mihálynak is a bécsi lakodalomról: „Kár k[e]g[yelme]tek az francia királyt, római pápát és az muszka császárt el nem hivatta az lakodalmomra, tudom, hogy követeket küldöttek volna. De bizony bár az ladában hozta volna el az menyecske azt az haszontalan költést, ut sapienti pauca”.⁵⁰

⁴⁴ KvNL Korda cs. 50, 202°.

⁴⁵ KvNL Korda cs. 50, 310°.

⁴⁶ KvNL Korda cs. 50, 370°.

⁴⁷ KvNL Korda cs. 50, 236°.

⁴⁸ KvNL Korda cs. 50, 445.

⁴⁹ KvNL Korda cs. 50, 326°.

⁵⁰ Uo.

Mikes Mihály a Státus követeként járt Bécsben, ez idő alatt Apor őt is ellátta feladatokkal, tanácsokkal. Neki is írt Bethlen Miklósról: „Azonban édes öcsém de vacantiis officiis minemű projektumokat adott Bethlen Miklós úr az udvarban, k[e]g[yelme]dnek in paribus el küldöttem, minemű Istentelen agytól koholt munka k[e]g[yelme]d csendesén olvasván által, értheti, a szegén gróf Kinszki ur[am] amig éle, mind efféle álnok dolgokkal győzte s terhelé, már most Kinszki ur[am] halála után más Kinszkit akarna magának occupálni, ha találna. K[e]g[yelme]d azért egyet értvén gróf Kálnoki urammal, mind penig Pater Hevenessi urammal, communiculvan a Paterrel a Projectumot minden tehetséggel a ministerek előtt igyekezéék k[e]g[yelme]tek annak az álhatatlan, nyughatatlan elméjű embernek csalárd Practikáit remonstrálni. Ha azt az embert meg nem zabolázzák, mind magát, s mind másokat olyan Labyrinthusban hoz, végtire soha ki nem feselnek belőle.”⁵¹ Bethlen Miklóshoz gyakran kapcsolta leveleiben a labirintus képét, ezzel próbálva hangsúlyozni képmutató, manipulatív jellemét, amely által szerinte megtévesztette, befolyásolta az udvari embereket.

Ezenkívül Mikest a generálissággal kapcsolatos terveibe is beavatta, és a közbenjárását kérte: „A mi az én jóakaró uraim opinióját illeti, hogy a thesaurariatussagot deponáljam s a generátust vegyem fel, bizony dolog édes öcsém ur[am] nékem is régtől fogva az minden intentióm, csak az mint k[e]g[yelme]dnek előbbeni levelemben meg írtam, k[e]g[yelme]dnek azon munkálódjék, hogy böcsületemre resignálhassam ezt, s leválhassam a másikat, mert hogy én olyan becstelenül viseljem a generálisságot, mint Bethlen Gergely ur[am], inkább örökre tisztség nélkül kívánnék élni, hane[m] mint annak előtte Kemény János, Mikes Mihály és Teleki Mihály uramék viselték cu[m] respectu et authorit[a]te insuper mivel proximus gradus post officiu[m] gubernatoris megkívánom, hogy a salariumom is vagy superálja a cancellárius salariumát, vagy penig absolute adaequalja.”⁵²

A Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos véleményének is hangot adott, ugyanis a Mikeshez írt egyik leveléből kiderül, hogy az Apor családban is voltak tévelygők, az egyik unokaöccse beállt Mihályi Pál deáknak, Rákóczi ezredesének seregébe. Apor intézkedései arról tanúskodnak, hogy vigyázott a saját és a családja hírnevére és az udvarhoz fűződő hűségükre: „Azonban édes öcsém úr atyafiságoson akarám k[e]g[yelme]d[ne]k értésire adni Apor Farkast innen a Collegiumból Gyerőffy György ki csalta, Magyarországra ki mentenek, [...] a mint hallom az az intentiojok Pál Deák úr seregiben álljanak, meg vallo[m] a rossz finak, mint hogy nevemet viseli nem kevés becstelenségemet tapasztalom. Írtam Kálnoki uramk s k[e]g[yelme]dmetis kérem ad laborallja mentől hamarébb expediáltassék egy erős persecutor in decretum, hogy valahol találtatik, mingyártast kössék meg őket, s kötve hozzák bé. Gyerőffy Györgyét adgyák Pater Vizkeleti úr keziben, Apor Farkast penig az enyimben, bizony meg tanítom Sz[ent] Korona szolgálni.”⁵³

Apor többször írta leveleiben, hogy ő nem politikus, azonban Szentkereszti Andrással igazi politikusként viselkedett, a színlelés eszközeit használta. Másoknak mindig Bethlen Miklós védelmezőjeként, a Státus ügyeinek akadályozójaként írt róla, több levelezőpartnerét figyelmeztette, hogy legyenek óvatosak vele, Mikest és Kálnokit is többször intette, hogy vigyázzanak, terveiket meg ne neszelje Szentkereszti. Azonban a Szentkeresztihez írt misszilisei (tíz

⁵¹ KvNL Korda cs. 50, 322^{r-v}.

⁵² KvNL Korda cs. 50, 322^r.

⁵³ KvNL Korda cs. 50, 328^v.

levél maradt fenn a leveleskönyvben) arról tanúskodnak, hogy mindvégig próbálta kialakítani és fenntartani vele a jó viszonyt, nem vágyott nyílt konfliktusra. Hízélgést, barátságot, kedvességet mind megpróbált vele, végső elkeseredésében pedig a szemrehányáshoz folyamodott. Többször hangsúlyozta neki címzett leveleiben, mennyire fontos az, hogy béke legyen az ország vezető személyei között („azon kérem legyen ő Felségének s ennek az hazának universalis és indifferens szolgája, s kormányozza k[e]g[ye]l[me]tek úgy a dolgokat, hogy minyájon mondhassunk jót k[e]g[ye]l[me]tek után”), ígérte barátságát és jóakarátát, 1698-as levelében felajánlotta a kölcsönös segítséget a *manus manum lavat* szintagma által. Többször figyelmeztette Szentkeresztit Bethlen Miklós családságaira, aki „sem az egyeséggel sem az hazánk jóvával semmit nem gondol, hanem mindenekben csak az maga ductusát követi és az nagy dominandi libido vagyon benne”. Arra is felhívta a figyelmét, hogy a kancelláriáról időnap előtt kiszivárogtatott hírek a katolikus egyháznak adott kedvezményekről nagy vitát keltek a felekezetek között, kiemelve, hogy a Katolikus Státusz tudja, hogy ez honnan származott. „ezt k[e]g[yelmedne]k pro sui directione akará[m] értésire adni, hogy k[e]g[yelme]d esziben vehesse, nem olyan együgyű s bolond a Catholicus Status, hogy ne penetrálna mind-ezeknek fundametumát, én k[e]g[yelmedne]k mint baráttya úgy írom, a mint hogy in particulari Szentkeresztii Andrásnak bizony jó baráttya is vagyok, de in Communi a mely dolgokat látok, hogy nem helyesen esnek egy áttalljában azokat nem jóvalhatom.”⁵⁴

A Szentkeresztiihez fűződő viszonya is akkor mérgesedett el, amikor már mindenkivel konfliktusa volt, a vicei és a tordai pereit folytatták, 1700 júliusában írt neki szemrehányó sorokat: „bizony dolog én k[e]g[ye]l[me]det olyan meg hit emberem[ne]k tartottam, hogy k[e]g[yelme]d barátságát immobilisnek gondoltam, de meg vallom, jobb a confidenter való szólás és írás, k[e]g[ye]l[me]dben igen meg ütköztem, mitől lehessen az, hogy k[e]g[ye]l[me]d másokat ez előtt két holnappal tudósít, s engemet a kinek bőreben jár az a materia, most illy későre most is penig csak velum alatt, holott az én tuttamra én is a Gubernális Sessioban edgyik személy lévén s nem olyan el vetett szolgája penig ő Felségének, a mint némelyek és k[e]g[ye]l[me]d dis gondolja. Méltán meg várhatnám s várhatom ennekutánais k[e]g[ye]l[med]től, ha másokat tudósít, engemet is tudósítson, annyival inkább mert én nekem is k[e]g[ye]l[me]d szintén olyan fizetett szolgám, mint mások[na]k”⁵⁵

Apor leveleiből úgy tűnik, hogy igen büszke volt nemesi rangjára és igen érzékenyen érintette, amikor ezt támadták, ugyanis felháborodva írta Fiáthnak, hogy ő nemcsak példabeszédekből, hanem históriákból és káptalani iratokból bizonyítja, hogy családja kétszáz évvel azelőtt is nemes volt.

Leveleiben a hatalmaskodó, panaszkodó, alázatos, fondorlatos, ironikus, kegyeskedő nagyrú egyaránt megjelenik, megpróbálta megtalálni mindenkivel a helyzetnek és a személynek megfelelő hangnemet és az elvárásoknak megfelelően mutatkozni.

Összegezeként elmondható, hogy leveleiben több olyan tényező különíthető el, amelyekkel megalkotja önképét; felekezetét, nemzetiségét, kortársaihoz fűződő viszonyát egyaránt felhasználta erre. Apornak heves természete és gyakran kétes pénzszerzési eljárásai miatt ismételtén szüksége volt saját imázsának erősítésére, pozitív irányba terelésére, amelyre nemcsak a saját leveleit használta fel, hanem másokat is, megkérte őket, hogy beszéljenek az érdekében.

⁵⁴ KvNL Korda cs. 50, 364°.

⁵⁵ KvNL Korda cs. 50, 439°.

Fontos szerepet játszott a felekezete, sok mindent a religio nevében tett, ezenkívül nemzetiségét is fontosnak tartotta, gyakran hangsúlyozta, hogy a haza érdekeit kell szem előtt tartani, magyarokat kell a tisztségekbe ültetni. Apor levelei alapján leginkább egy pókhoz hasonlítanám, aki állandóan terveket szőtt, embereket mozgósított, mozgatott, és amikor az udvarból Erdélybe rendelt felettesek ezt megakadályozták, riadót fűjt.

Katolikus érdekeket szolgálva is igazi hazafinak tartotta magát, visszautasítva a szabadságharcban való részvételt vagy a lázadás bármilyen formáját, inkább ismeretség, kapcsolatok, megfelelő érvek által próbált érvényesülni világában, mint a jól bevált utat elhagyva újabb szerepeket keresni. A más felekezetűeket inkább ellenfélként, mint ellenségként kezelte. Leveleskönyve igen jól illusztrálja azt, hogy az erdélyi nemesek kapcsolataik segítségével miként igazgatják saját és hozzátartozóik sorsát, milyen érdekrendszerek, kapcsolatháló alakultak ki a 17. század végi és 18. század eleji Erdélyben.

Forms of Self-representation in Apor István's Letter Book

Keywords: Apor István, letters, correspondence, simulatio, dissimulatio

The paper analyzes the letter book compiled by Apor István, the Transylvania's treasurer, which contains the copies of the letters sent to Vienna between 1696–1701. After a short presentation of the manuscript, the research focuses on the letters sent by Apor István to the Hungarian noblemen in Vienna. It centers on the self-representation, the simulation and dissimulation towards some of the letters' recipients, the evaluation of self-activity and also some descriptions of his contemporaries. The letters reveal the powerful nobleman, humble and shrewd, ironic and pious, who tries to find the appropriate voices for the various situations and people, representing himself according to social expectations. His letters are a good example of the political discourse through which the author identifies himself through religion, the relationship with his country and his contemporaries. Due to his dominant character, and the suspicious financial activities, Apor repeatedly needed to improve his own image through simulation and dissimulation. To this aim he used not only his letters but also his influence, convincing other people to act in his favor.

Rácz Emese

„eredeti Kutfeje a nagyenyedi iskola történéseinek”¹ Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratos változatai

A négy legjelentősebb erdélyi református kollégium történetének monografikus szintű feltárása² Csáky Albin kultuszminiszter 1893-ban kiadott azon rendeletének eredményeként valósult meg, amelyben felszólította az iskolákat történetük megírására az 1896-os millenniumi évfordulóra.

A nagyenyedi Bethlen Kollégium krónikáját P. Szathmáry Károly (1830–1891), a kollégium történelem–magyar szakos tanára már a rendeletet megelőzően, 1868-ban kiadta, művében a kollégium történetét 1862-ig vezette. A fent említett intézkedés folytán Váro Ferenc (1851–1924) kiegészítette P. Szathmáry munkáját, jelentős forrásanyagot közölve a kollégium történetéről. P. Szathmáry művének előszavában az általa felhasznált forrásanyagokról is beszámolt. Eszerint annak ellenére, hogy a kollégium könyvtárának nagy része 1848/49-ben megsemmisült, munkájához jelentős mennyiségű forrásanyag állt rendelkezésére. Kétségkívül nélkülözhetetlen kiindulópontnak bizonyulhattak a kollégium egykori tanárai által összefoglalt kollégiumtörténetek.³ A továbbiakban ezeknek a máig kéziratban maradt kollégiumtörténeteknek a számbavételére teszünk kísérletet.

Pápai Páriz Ferenc *Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origó et Progressus* című autográf kollégiumtörténete

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) kollégiumtörténete mai ismereteink szerint az első református iskolatörténeti összefoglaló, Magyarország és Erdély református egyháztörténeti kompendiumához hasonlóan, amelynek összeállítására szintén Pápai vállalkozott elsőként.⁴ Egyháztörténete

Rácz Emese (1967) – könyvtáros, doktorandus, BBTE, Hungarológia Doktori Iskola, raczemese@gmail.com

¹ Az idézet Herepey Károly *A Nenyedi Főiskola története* (1840) c. autográf kéziratból származik.

² P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*. Nagy-Enyed 1868; Váro Ferenc: *Bethlen Gábor Kollégiuma*. Nagyenyed 1903; Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium multja és jelene. Történeti vázlat*. Székely-Udvarhely 1895; Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhelyt 1896. (Különlenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből); Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I–III. Kvár 1905. Ugyancsak ekkor állították össze a nagyváradai, szatmárnémeti, nagybányai, zilahi, sepsiszentgyörgyi, aradi, szászvárosi, temesvári és székelykeresztúri tanintézetek történetét, amelyek önálló kötetként vagy a millenniumi iskolai értesítőkben jelentek meg.

³ P. Szathmáry XII.

⁴ Pápai Páriz Ferenc: *Rudus redivium seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*. Cibinii 1684 (RMK II 1554), ennek magyar nyelvű változata csak nagyon későn jelent meg nyomtatásban *Romlott fal építése* (1685) = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. Stromp László. V. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. Bp. 1906. 129–181.

megírásával a Johannes de Laet (1591–1649) egyháztörténetében⁵ megfogalmazott vádak⁶ akarta korrigálni. Daniel Ernst Jablonski (1660–1741) – a brandenburgi választófejedelem udvari papja készülő szláv egyháztörténeti munkájához szerette volna hozzácsatolni a magyarországi és erdélyi protestáns egyházak történetét, ezért 1696-ban levélben fordult Pápaihoz, adatokat remélve tőle. Válaszlevelében⁷ Pápai a lemaradást azzal magyarázta, hogy az erdélyi egyháztörténet megírásához szükséges forrásmunkák egy része a vészterhes időkben elveszett, másik részük pedig magánszemélyeknél lappang. Tíz évvel korábban, 1686-ban, Jablonskihoz hasonlóan, Abraham van Poot amsterdami orvos fordult levélben Pápaihoz a magyar történelemről, illetve egyháztörténetéről igényelve adatokat. Bujtás László Zsigmond közelmúltban megjelent tanulmányában⁸ összevetette Pápai *Rudus Redivivum*-át Abraham van Poot (1638–1703) 1701-ben holland nyelven megjelent Magyarország és Erdély egyháztörténetét tartalmazó munkájával.⁹ Arra a következtetésre jutott, hogy Pápai művét Van Poot lefordította holland nyelvre, és 1701-ben Amsterdamban saját neve alatt kiadta. A történet három évtizeddel később (1728) megismétlődött, ekkor Fridrich Adolf Lampe (1683–1729) utrechti egyháztörténész adta ki saját neve alatt Debreceni Ember Pál (1661–1710) egyháztörténeti munkáját.¹⁰

Valamennyi egyháztörténeti munka jelentős helyet szentelt az iskolatörténeteknek, így van ez Pápai esetében is. Az erdélyi és magyarországi reformációt bemutató, illetve a hozzá kapcsolódó dokumentumokat és leveleket közlő munka befejező részében Pápai röviden felvázolta a három erdélyi fejedelem – János Zsigmond, Báthory István és Bethlen Gábor – kollégiumalapítási próbálkozásait.¹¹ A később lejegyzett *Illustris Collegii Betleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus* c. (1704) kollégiumtörténetben azonos gondolatmenet szerint indítja művét.

Pápai nagyenyedi kollégiumtörténetének autográf példányát napjainkban a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kemény József gyűjteményében őrzik,¹² mely egykor az Erdélyi Múzeum

⁵ Laet, Johannes de: *Compendium historiae universalis civilis et ecclesiasticae*. Lugduni Batavorum 1643.

⁶ „Megláthatni Laetus közönséges históriájának előjáró beszédében, ki minden evangélikus nemzetek reformációjának históriáját összeszedvén, egyedül a magyarok reformatiojokról semmit sem találván, azt hagyta ki. Mert így szólt: „Continuavi, Protestantium Ecclesiae res gestas per singulas provincias, ut fieri poterat ad nostra usque tempora, sola Hungarica, quod de his nulla scripta, quod sciam extant, excepta.” = Pápai Páriz Ferenc: *Romlott fal építése*. 130.

⁷ Pápai Páriz Ferenc: *Illustris Collegii Betleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus*. (kézirat) 3. levél.

⁸ Bujtás László Zsigmond: *Pápai Páriz Ferenc Rudus Redivivum-ának holland fordítása (1701)*. = *Debrecenről Amsterdámig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Szerk. Pusztai Gábor, Bozsay Réka. Debrecen 2010.

⁹ Abraham van Poot: *Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen*, Amsterdam. Gardus Borstius 1701.

¹⁰ Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht. 1728. Erről bővebben Ritookné Szalay Ágnes: *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai* I. MKSz 89(1973). 2. 175–185; II. Uo. 89(1973). 3–4. 364–376.

¹¹ „Bethlen Gábor a római impériumban és Erdély országában is fejedelmi ember; kitől számlálhatatlan az eklézsiához s scholákhoz való jótétemény. Fehérvárott nevezetesen a reformátusok szép kollégiumát ő fundálta. Hozatván e munkára nagy bőséggel Németországból híres embereket: Alstedius, Bisterfeldet, Piscator, stb. Hogy pedig e collegium annál fundamentosabb lehetne, azt falukkal, dézsmaikkal, és egvébb állandó jövedelmekkel meggazdagította. És egvébb sok hadi és békességbeli munkáin kívül, melyeket szép renddel a magyar Quintus Curtius élén elő számlál Forró Pál, ebben is dicsősséges és halhatatlan emlékezetét hagyta az utánna valóknak. Ennek köszönhetjük ma is, a mi fundamentumon áll s schola vagyon Erdélyben. Igyekezett a collegium fundálásában ugyan Fehérvárott az ifjú János király is, ki hívta is e végre a nagy Petrus Ramust Párizsból, de ezt Blandrata és Dávid Ferenc meggátolták. Mert az ő általuk becsusztott idegen vallásban megütököznél Ramus, el nem jött. Igyekezett ugyanebben Báthory István is, ki hívta volt is Páduából az akkori híres Jacobus Zabarellát. De ő is ebben nem boldogulhatván, úgy látszik, hogy Isten e dicsősséget hagyta volt egyedül Gábornak.” = Pápai Páriz Ferenc: *Romlott fal építése*. 172.

¹² KvAkK, Kemény József: *Collectio maiorum manuscriptorum historicum*. Tomus XVII. Nr. 3, jelzete: MS. A. 324.

tulajdona volt. A folio (225 x 325 mm) méretű autográf kézirat kartonba kötött, műanyag borítású gerinccel ellátott kolligátumkötet harmadik darabja. A kézirat-kolligátumot utólag, minden oldal versóján, folyamatos oldalszámozással látták el, kéziratunk a 42v–61v oldalakon található.

Az autográf kéziratot nem szignálta a szerző, keltezése sincsen. A címoldalon, Kemény József (1795–1855) kézírásával, fekete tintával írt cím: *Illustris Collegii Betleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus*, alatta a következő megjegyzés áll: „*Historia haec scripta est aut 1704, aut saltem Paulo post, tempore scilicet motuum Rákocianorum, cujus historia ist hoc in MS^o attingitur. Joseph Kemény.*”¹³ A Rákóczi-féle szabadságharc idejére tett datálás logikusnak tűnhet, Pápai ugyanis munkáját az 1704-ben bekövetkezett labandulás történetével zárta, amelynek során a város, illetve a kollégium nagy része leégett. A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy Pápai követően – a kollégium professzorai közül – többen is újraírták, illetve kiegészítették az enyedi kollégium krónikáját. Kivétel nélkül mindenik narráció az intézmény alapításának előzményeivel indít, és kronológiai rendben adja a fontosabb eseményeket, mellőzve azokat, amelyeket az egyes szerzők saját életrajzszakaszukban megtapasztaltak. Ebből adódóan Pápai műve valamikor az 1704–1716 közötti években keletkezhetett.

A címoldal alján, ismeretlen kéz által, utólag, ceruzával írt megjegyzés – „*Pápai Páriz Ferenc kezével írt eredeti*” – utal arra, hogy a kéziratot Pápainak tulajdonították. A címoldal rectója üresen maradt, majd a következő (43v) oldalon kezdődő szövegkorpusz fölött, az autográf szöveggel azonos kézírással szintén az *Illustris Collegii Betleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus* címet olvashatjuk. Kemény József tehát csupán átmásolta a szerző által meghatározott címet az általa újonnan létrehozott címoldalra.

Ami a kézirat tartalmát illeti, Pápai munkája kronológiai rendben adja a gyulaféhevár–nagyenyedi kollégium történetét, kezdve az első erdélyi egyetemalapítási kísérletektől az 1704. esztendőig. A kézirat jelentőségét fokozza az a tény, hogy elsősorban itt őrződött meg számunkra az a 18 levél, amelyet Pápai az enyedi kollégium számára megnyert odera-frankfurti stipendium kapcsán váltott Daniel Ernst Jablonskival, Paul de Fuchsszal, illetve Simonis Johannisszal,¹⁴ Vásárhelyi Jánosnak, illetve Csengery K. Istvánnak Dada Jánoshoz intézett több levele,¹⁵ valamint Pápainak Csernátóni Pál halálára írt epítáfiuma.¹⁶

Pápai nagyenyedi kollégiumtörténetének hasonmás kézírata

Autentikus szövegforrásnak minősül a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban¹⁷ őrzött *Illustris Collegii Betleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus* című kollégiumtörténet.¹⁸ A folio

¹³ „Szerzőnk e művét 1704-ben írta, vagy legalábbis nem sokkal később, tehát a Rákóczi-szabadságharc idején, melynek történetéről szintén szó esik e kéziratban.” – Lásd *A híres gyulaféhevár–nagyenyedi Bethlen-Kollégium alapítása és története* (továbbiakban Origo), I. A kézirat rövidesen nyomtatásban is megjelenik, a latin nyelvből való fordítás Imregh Mónika munkája.

¹⁴ Pápai levelezésének egy részét Nagy Géza közölte a *Békességet magamnak, másoknak c.* kötetben.

¹⁵ A keltezés nélkül bemásolt levelet, nyomtatásban, latin nyelven elsőként Bod Péter közölte egyháztörténetében, magyar nyelven ifj. Dada János fordításában a *Református Szemlében* (1930) jelent meg.

¹⁶ Csernátóni epítáfiumának latin nyelvű változatát Bod Péter kétszer is kiadta: Bod Péter: *Hungarus tymbaules continuatus*. Nagyenyed 1766. 87–88, valamint *Historia Hungarorum ecclesiastica*. II. Lugduni Batavorum 1890. 458–459.

¹⁷ Az 1622-ben Gyulaféheváron alapított, majd Nagyenyedre költöztetett kollégium könyvtárának utódja, napjainkban a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár nevet viseli. A továbbiakban Bethlen Könyvtárként hivatkozunk rá.

¹⁸ A nagyenyedi Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára. II. 1.

méretű hasonmás kézirat 1v–75v–76r terjedelmű. Szabó Károly (1824–1890) az Erdélyi Múzeum könyvtárosaként 1865-ben összevetette az autográf példányt az enyedi másolattal, amelynek a végére a következő bejegyzést írta: „A másolatot az eredetivel összeolvastam és kijavítottam. Kolozsvárt. 1865. mart. 6-dikán. Szabó Károly m.k., az erd. Muzeum könyvtárnoka.” A kézirat másolójának személyére nem sikerült fényt deríteni, az általa ejtett másolási hibákat Szabó Károly következetesen korrigálta, majd a másolat első oldalán megjegyezte: „e munka szerzője Pápai Páriz Ferencz enyedi professor, kétségtelen.”

Az Origo szerzőségét a kollégium történetével foglalkozó szakemberek kivétel nélkül Pápai Páriz Ferencnek tulajdonították. P. Szathmáry Károly (1830–1891) iskolatörténetében úgy vélekedik, a kézirat „teljes valószínűséggel Pápai Páriz Ferenc munkája”.¹⁹ Jóval később Nagy Géza (1887–1971) monografikus szintű, szövegközlő munkájában²⁰ gyakran hivatkozik a kollégiumtörténet kéziratára, a szerzőség tárgykörével azonban egyáltalán nem foglalkozik, egyszerűen Pápainak tulajdonítja azt. Jakó Zsigmond (1916–2008) az enyedi kollégium könyvtárának történetét tárgyaló tanulmányában²¹ a forrásként felhasznált kézirat szerzőségét szintén Pápai Páriz Ferencnek tulajdonította, a kézirat keltezését az 1670–1680 körüli évekre teszi.²²

Az autográf példányban lapszéljegyzetként tartalmi kiegészítéseket olvashatunk, amelyek csak részben Pápai jegyzetei. Az enyedi betűhív átiratban Szabó Károly a margináliák mellett jelzi a jegyzetek eredetét: „újabbkori jegyzet mind az a mi oldalt van írva” vagy pedig „ugyanazon kézzel van e két jegyzet írva, amellyel maga a szöveg”.

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressus status c. kézirat

Pápai Páriz Ferenc 1716-ban bekövetkezett halála után a kollégium történetének továbbírására a későbbi professzorok közül többen is vállalkoztak. Elsőként Szigeti Gyula István²³ (1678–1740) teológiatanár, illetve Váradi Inczédi József²⁴ (1688–1750) kollégiumi gondnok, főkonzisztórium i jegyző munkáját említhetjük, amely a Pápai munkájával szinte azonos címet – *Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressus status*²⁵ – kapta. Szigeti Gyula István 1714-től tanártársa volt Pápainak, 1716-ban bekövetkezett haláláig, így szinte biztosra vehető, hogy ismerte Pápai kollégiumtörténetét. Inczédi Pápai halálát követően, 1718-ban nyerte el a kollégium gondnoki tisztségét.

¹⁹ P. Szathmáry Károly 101.

²⁰ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Kriterion, Buk. 1977.

²¹ Jakó Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. = *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Kriterion, Buk. 1976. 199–208.

²² Jakó: uo. 342.

²³ Szigeti Gyula István (1678–1740) tanulmányait Szatmáron kezdte, majd 1693-tól a nagyenyedi kollégiumban folytatta. Külföldi tanulmányait 1705–1708 között Odera-Frankfurtban majd Franekerben végezte. Hazatérve több helyen lelkészkedett, majd 1714-től meghívták a nagyenyedi kollégiumba. 1734-ben az erdélyi egyházkerület generális jegyzőjévé, 1737-ben pedig püspökké választják. 1738-ban többedmagával fogságba hurcolták, ahonnan egy év múlva szabadul.

²⁴ Inczédi József (1688–1750), a naplóíró Inczédi Pál fia, tanulmányait az enyedi kollégiumban végezte, ahol később, 1718-tól gondnoki tisztséget is betöltött. Főkonzisztórium i jegyző volt, majd 1736-ban ítélőmesterré nevezték ki, a bárói rangot 1750-től viselte, Marosszentkirályon halt meg 1750. december 7-én.

²⁵ A nagyenyedi Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára. II. MS. 61, 3v-29v. (Másolat.)

A fent említett kéziratos kollégiumtörténet címdalán lévő annotáció²⁶ világosan jelzi, hogy a Pápai Páriz Ferenc, Szigeti Gyula István, illetve Váradi Inczédi József jegyzeteiből állították össze. Szigeti Gyula István 1740-ben, Inczédi pedig 1750-ben távozott az élők sorából. A szóban forgó munka a kollégium eseményeit az 1751-es esztendőig vezeti, így a szerzőséget semmiképp sem lehet nekik tulajdonítani, hanem egy másik személy lehetett a kéziratunk szerzője.

A kézirathoz gondosan mellékelt levélből²⁷ kiderül, hogy a kollégiumtörténetet Váro Ferenc (1858–1924) – a Bethlen Könyvtár egykori irányítója – kérésére Koncz József (1829–1906) másoltatta le és küldte el a nagyenyedi könyvtár számára. Hogy a marosvásárhelyi Teleki Tékában²⁸ őrzött példány autográf volt-e vagy másolat, a levélből nem derült ki, sajnos a kézirat szerzőségét sem sikerült azonosítani, annyi azonban bizonyos, hogy a Pápai Páriz Ferenc, Szigeti Gyula István, illetve Inczédi József által összeállított kollégiumtörténet továbbírt változatáról van szó. A kézirat folytatásaként az alábbi fejezeteket csatolták: *Locus Collegii in Oppido Nagy-Enyed* (31v–33v); *Fundus Sustentationis* (34r); *Fundationis Alumnarum Privatarum Perpetuae seu Pia Legata* (35v–41v); *Varia Beneficia in varia usus collata* (42r–45v). Ezekben a passzusokban a szerző részletesen összefoglalta, az 1751. esztendővel bezárólag a kollégium patrónusait az általuk felajánlott adományokkal együtt.

Vásárhelyi Tőke István kollégiumtörténetének két másolata

Az enyedi kollégium történetének egy másik variánsát Vásárhelyi Tőke István²⁹ (1700–1768) állította össze. Tőke – Pápai utódjaként – fizikát is oktatott a kollégiumban, székfoglaló beszédét 1725 decemberében tartotta, hivatalos beiktatása pedig éppen Váradi Inczédi József gondnok jelenlétében történt.³⁰ A kollégium történetének e változatáról Herepey Károly kollégiumi tanár saját kollégiumtörténetének előszavában tesz említést.³¹ Eszerint a kollégium könyvtára 1840-ben még rendelkezett *Protocolium Rerum Memorabilium Illustr. Collegii Alb.*

²⁶ *Quae cuncta magnam partem (ut suum cuique tribuato) haud dissimulamus, ex Notationibus Praedecessor. Videlicet Cl. Francisci Páriz Pápai M.D. et item Cl. Stephani Gyula Szigeti Theol. Profess. nec non Illutissimi Curatoris Collegi. L. B. Josephi Incedi de Varad, animadversionibus ac Supplementis fideliter concinnata esse, atque Sequentiordine, ad perpetuum gratae, Posteritatis memoriam continuata porro quaque continuanda.*

²⁷ M[aros]vásárhely, 1889. július 17.

Tisztelt barátom! Föhlatalmaztál volt június elején arra, hogy főiskolátok történetét, mely a Teleki levéltárban kéziratban van lemásoltassam. Ím a másolás megtörtént s azt itt küldöm. A másolás díja 11 ívért kerek számban 5 ft.

Szívesen üdvözlő őszinte barátod, Koncz József. 5+05 frt. Postautalványra elküldtem, N[agy]E[nyed]. 1889. VII. 18. Váro Ferenc. sk.

²⁸ A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban sajnos nem akadtam a kézirat nyomára.

²⁹ Marosvásárhelyi Tőke István (1700–1768) az enyedi kollégiumban tanult, ezt követően felsőfokú tanulmányait Odera-Frankfurtban (1722) és Utrechtben (1724) végezte, majd 1725-től, az enyedi kollégiumban 1767-ig filozófiát, fizikát és matematikát oktatott. Legjelentősebb munkája: *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis, quibus veritates physicae luculentis observationibus et experimentis illustratae ac confirmatae, nexu scientifico methodice proponuntur. In usum auditorii adornatae cum figuris aeneis atque indice a Stephano Tőke M. Vásárhelyi, philos: et mathe: in illustri collegio Enyedensi Professore ordinario. Cibinii Transylvanorum. Johannes Barth Senior. 1736.*

³⁰ Szilády Zoltán: *Fizika a Bethlen-kollégiumban és az első magyarországi kísérleti fizika, Tőke István munkája.* 1–5. (http://mek.oszk.hu/05300/05392/pdf/Szilady_Fizika_BethlenKoll.pdf) (2015. 06. 14.)

³¹ „A nagy-enyedi fő-iskola levéltárában, mely mint Rektornak három évnél tovább állott őrködése alatt, több leveles iromány s régi levelek közt tanálhatik egy jegyzőkönyv ezen cím alatt: *Protocolium Rerum Memorabilium Illustr. Collegii Alb. N. Enyedensis. Jussu Superiorum adornatum Anno MDCCXXXVIII.* Szerzője ez igen becses munkának Vásárhelyi Tőke István, az iskola akkori Rektora, ki erre az adatokat részint az iskola egyik halhatatlan érdemű Főkurátora B. Inczédi Józsefnek, részint széles tudományú professzorok Pápai Páriz Ferencnek és Szigeti Gyula

N.Enyediensis. Jussu Superiorum adornatum Anno MDCCXXXVIII címmel Várashelyi Tőke István művével, amelyet Pápai Páriz Ferenc, Szigeti Gyula István és Inczédi József munkáiból állított össze. A fent említett kollégiumtörténetnek a *Protocollum Rerum Memorabilium Illustr. Collegii Alb. N.Enyediensis. Jussu Superiorum adornatum Anno MDCCXXXVIII* címen nem akadtam a nyomára.

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status címena Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában³² őrzik a nagyenyedi kollégium történetének azon verzióját, amely a kollégium történetét az 1723-as évig vezeti. A kollégiumtörténet utolsó eseményként Pápai Páriz Ferenc kisebbik fia, Imre (1693–1730) peregrinációs útjáról való hazatérését, illetve Vásárhelyi Tőke István (1700–1768) tanulmányútjára való indulását jelzi. A kézirat nem tartalmazza a Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetében szereplő, odera-frankfurti stipendiummal kapcsolatos levelezést és Csernátoni Pál epitáfiumát sem. A kötés nélküli, vágatlan szélű kézirat folyamatos oldalszámozással van ellátva 1v–23v terjedelemben. Három különböző kézírással íródott, az eseményeket 1723-ig vezeti, azonban 1740. október 23-i datálással zárták le, ez utóbbi keltezés minden bizonnyal a másolat elkészítésének időpontjára vonatkozik.

Itt jegyezzük meg, hogy a kézirat 25–35v, illetve 36r oldalaira bemásolták báró Lázár János marosvásárhelyi kollégiumi gondnok, gróf Teleki Ádám 1735. február 10-én Kolozsváron keltezett, valamint Alvinczi Péter erdélyi főkormányiszéki levéltáros leveleit. A fent említett levelek a – Hermann Venema és tanártársa, Driessen Antonius holland professzorok közötti, 1734-ben kirobbant, remonstráns jellegű – vitához kapcsolódnak. Driessen ugyanis 1734-ben nyomozást indított Hermann Venema professzor két erdélyi, egykor Franekerben tanuló diákja – Csepregi Turkovics Ferenc, illetve Verestói György – ellen, azzal gyanúsítva őket, hogy arminista³³ tanokat vallottak. A bemásolt levelek azonban azt igazolják, hogy az ekkoriban már Kolozsváron oktató két tanár ellen az arminianizmus gyanúja nem merült fel.³⁴

A fentiekben ismertetett kézirrattal teljesen azonos tartalmú és című (*Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status*) munkát másolt be Benkő József (1740–1814) a *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia*³⁵ című kéziratgyűjteményébe. Benkő másolatában a fent bemutatott kézirathoz hasonlóan, kronológiailag 1723-ig mutatja be a kollégium törté-

Istvánnak jegyzeteiből merítve velős rövidséggel s jórendbe fűzve, ez annyi tekintetben neveztes iskolának történéseit a maga ideéig lehozta. És már ez egyetlenegy eredeti Kutféje a nagyenyedi iskola történéseinek, mert a miket a hazai nevezetességek két nagy buvára Benkő József a maga Transsilvaniájában és Bod Péter: fájdalom még mind csak kéziratban elzárva heverő Hazai Egyházi történeteiben az enyedi iskoláról irtak csaknem egészen ez öreg jegyzőkönyvből merítették. Köszönet azért az akkori előjáróknak, hogy gondosságukat e későbbre kipotolhatatlan munka készíttetésére kiterjesztették. Köszönet az érdemes szerzőnek, hogy a drága emlékeket a felejdékenységgel tengeréből kiragadva a háládatos maradéknak átadta. Híven is őrzették e becses kincset következői, de fájdalom! Csak is őrzették, s annyi időt <egy egész század> lefolyása után most is csak azon pontocska kereszti bé a munkát, mely ezelőtt 100 évvel a Vásárhelyi T. István tollából kicseppent.” Lásd Herepey Károly: A NENYEDI Főiskola története, Nagyenyed, 1840. = A nagyenyedi Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára. II. kötet Ms.3. (Autográf kézirat.)

³² *Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status*. c. kézirat a Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában található, jelzete: MS.88.

³³ Hollandiában, Jakob Arminius (1560–1609) által alapított református felekezetet, amelyet 1619-ben a dordrechti zsinat elítélt. 1610-ben követői létrehozták a Remonstráns Testvériséget, hitüket öt cikkelyben (Remonstrantia) fogalmazták meg, amelyben a kálvini eleve elrendelés tanát kívánták enyhíteni.

³⁴ Sipos Gábor: *Husztai András heterodoxia-pere 1742-ben*. Református Szemle 100(2007). 4. 727.

³⁵ Benkő József: *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia*, Tom. 16. in *Quatro*. 250–260, Ms. 1369 a KvEKvt-ban.

netét, amelyet 1740. február 9-i keltezéssel zárt le, majd a következő megjegyzést fűzte hozzá: „NB. Breve tempus Litteras originales, corruptas, emendare, non permissit corrige et mea ma[nus]. Jos[eph] Benkő 1763. 22. apr.” Benkő másolatát tehát az eredeti kézirat alapján készítette, az általa jelzett 1763-as esztendőben. A kollégiumtörténet végére különböző megjegyzéseket fűzött, majd a teljes szövegkorpuszt Vásárhelyi Tőke István nevével zárta le.³⁶ A másolat keltezése szinte azonos a Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában őrzött kéziratával.

Benkő életrajzából³⁷ tudjuk, hogy 1763-ban – még enyedi diákként – megvásárolta nagybátyja, Hermányi Dienes József (1699–1763) kéziratainak árverésre kerülő részét, amelyekről másolatokat készített. A kollégium története is Hermányi kéziratai közül kerülhetett elő, Benkő ugyanis másolata végére további megjegyzésként bemásolta azt a két – egyébként Pápai Origójában is szereplő – lábjegyzetet,³⁸ amely után Hermányi Dienes József nevét írta, mintegy neki tulajdonítva ezeket. Benkő észrevette a jegyzetben ejtett tévedést is, amely Pápai autográf kéziratában szintén hibásan jelenik meg, ti. Bisterfeld halálát 1619. esztendőre tették: „Ez nem a mi Bisterfeldünk lehetet[ti] hanem azon név alatt más ember, minthogy Bisterfeldet itt Fejérváron 1654 tájban temették el.” A Benkő-másolat nem lehet más, mint Vásárhelyi Tőke István kollégiumtörténete, következésképpen a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárának tulajdonában lévő kézirat szintén Vásárhelyi Tőke István enyedi kollégiumtörténete lehet.

Illustris Collegii Albano N.Enyediensis Historia, per summa Capita breviter delineata ac publice proposita: Anno 1777 Mense Septembri N. Enyedini

A 155 éve alapított kollégiumnak újabb kollégiumtörténet megírásával kívánt emléket állítani minden valószínűség szerint a kollégium tanári karának valamely tagja *Illustris Collegii Albano N.Enyediensis Historia, per summa Capita breviter delineata ac publice proposita*³⁹ címmel. A tömören megfogalmazott mű szignálatlan, a datálása azonban az alcímben szerepel: Nagyenyed, 1777 szeptembere.

A kézirat másolatát napjainkban a Bethlen Könyvtár őrzi. A mű végén (45v) Szabó Károly következő megjegyzése olvasható: „Egyszerű másolatban megvan Jos. Com Kemény Collectio minor MS. Hist. Tom. X. nro. 5. (az Erd. Muz. Kézirattárában).” A kolozsvári Akadémiai Könyvtár fent jelzett fondjában sajnos nem akadtam a kézirat nyomára.

A kollégiumtörténet rövid bevezetője szerint a szerző munkájával a 155 éve alapított kollégiumnak kíván emléket állítani. A tömör textust a margináliákra jegyzett fejezetcímek osztják kisebb alfejezetekre. Tartalmi szempontból külön kiemelném a kéziratnak azt a részét, amely felsorolja az eddig megírt kéziratot vagy nyomtatásban megjelent kollégiumtörténeteket, kezdve Huszti András (?–1755) egykori nagyenyedi diák nyomtatásban megjelent munkájával az *Origo, incrementum et facies hodierna trium in Transilvania illustrium gymnasiorum*

³⁶ *Exhibita per Clarissimi Steph. Tőke Vásárhelyi die 26. Octobris 1740.*

³⁷ Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Pest. 1867. 15–16.

³⁸ *Bisterfeldius gener erat Alstedii. Uterque erat chiliasta, idque regnum Anno 1694 inchoandum credebant, in quo mire deceptos esse, hodie nobis satis constat Bisterfeldius V[erbus] D[ei] M[inister] Sed Alstedius Professor fuit uterque inter fuit Concilio Dodrectano, Bisterfeldius e vita excessit in Concilio Dodrectano Anno 1619. die 18 Januarii, teste Joh[annes] Halesio, qui tum Dodrecti praesens erat. – Illetve: Extat liber Arabicus M. S. S., in Publica Bibliotheca, cui nomen suum inscripsisse literis Graecis Basirium, meminisse vidisse.*

³⁹ A nagyenyedi Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára. II. MS. 2, 1v–45v. (Másolat.)

reformatorem, Frankfurt, 1731, amelyben az erdélyi református kollégiumok történetét foglalta össze, emellett Bod Péter akkor még kéziratban lévő egyháztörténete is említésre kerül. Következnek a kollégium egykori professzorainak munkái, elsőként Pápai Páriz Ferencé, majd Szigeti Gyula Istváné, Váradi Inczédi Józsefé, illetve Vásárhelyi Tőke Istváné.

A kézirat datálása ismert, ennek ellenére sajnos semmiféle következtetést nem tudunk levonni a szerző kilétére vonatkozóan. A korábban bemutatott kéziratok esetében is láthattuk, hogy az egyes szerzők saját korukat nem ismertették, noha számottevő információval rendelkeztek. Nem valószínű tehát, hogy az 1777. évben oktató tanárok bármelyike készítette a fent ismertetett művet, bár ez az eset sem zárható ki teljességében. A fenti megállapítás kiváltképpen Herepey Károly esetében állja meg a helyét, aki az utolsó kéziratot kollégiumtörténetet írta.

Herepey Károly: *A Nenyedi Főiskola története* (1840)

Herepey Károly (1802–1871)⁴⁰ *A Nenyedi Főiskola története* (1840) c. munkájának bevezetésében azt kifogásolta, hogy Vásárhelyi Tőke István kollégiumtörténetének folytatására száz év múltán került sor, így valószínűleg nem ismerte a fentebb ismertetett, 1777-ben elkészült munkát.

Herepey a kollégium eseményeit csupán az 1716. esztendőig tárgyalta. Művének rövidségében valószínűleg az is közrejátszhatott, hogy az enyedi kollégiumban meglehetősen rövid ideig (1835–1841) oktatott, ezt követően haláláig (1871) Vízaknán lelkészi teendőket látott el. Az első magyar nyelven megírt enyedi kollégiumtörténetnek elkészítéséhez a rendelkezésére álló levéltári anyagot használta, újszerű az általa felhasznált források jelölése (a kollégiumtörténet korábbi szerzői eltekintettek a forrásmegjelöléstől).

Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténete mint forrásanyag

Herepey munkájának fentebb is idézett bevezető részében felvetette, hogy Benkő József *Transsilvaniájának*⁴¹ megírásához forrásként használta az enyedi kollégiumtörténetet, hasonlóképpen Bod Péternek akkortájt még kéziratban lévő egyháztörténetét⁴² „csaknem egészen ez öreg jegyzőkönyvből”, vagyis Vásárhelyi Tőke István munkájából merítette. Herepey állítása ugyan erős túlzás, azonban tagadhatatlan, hogy mindkét szerző egyik forrása a kollégiumtörténet volt. Benkővel ellentétben Bod Péter egyháztörténetében az átemelt részeket jelöletlenül vette át. Felvetődhet a kérdés, hogy Bod valóban a Vásárhelyi Tőke István-féle kéziratból kompilálta-e munkáját, ahogyan azt Herepey állította. Ugyanis ha összevettjük Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetét Bod Péter egyháztörténetének az enyedi kollégium történetét bemutató részével, jelentős szövegegyezést figyelhetünk meg. A hosszabb, szó szerinti szövegátvételeket az alábbi táblázatban foglalom össze, a két szöveg közötti eltéréseket kiemelt betűkkel jelzem:

⁴⁰ Herepey Károly (1802–1871) középiskoláit 1822-ben a kolozsvári kollégiumban végezte, majd a bécsi és németszági egyetemeken tanult. 1825-től kolozsvári lelkész, 1834-ben a kolozsvári, majd 1835-től a nagyenyedi kollégiumban egyháztörténetet tanított, később a rektori teendőket is ellátta. 1841-ben elfogadta a vízaknai lelkészi tisztséget, ebben haláláig megmaradt.

⁴¹ Benkő József: *Transsilvania Specialis: Erdély földje és népe*. I. Kriterion, Buk.–Kvár 1999. 185.

⁴² Nyomtatásban csak jóval később jelent meg: Bod Péter: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. 1–3. Leiden 1888–90. Edidit L. W. E. Rauwenhoff adjuvante Car. Szalay.

Pápai-PápaiPáriz Ferenc: Illustris Collegii Beleniani Albano Enyediensis Origo et Progressus	...sed recepta in Transylvania Blandratae et Francisci Davidis doctrina offensus, conditionem non accepit, nec vero etiam Genevam venire potuit, aliter enim volente Deo, in egregia illa martyrum Parisiensium panegyri, quos infamis laniena sustulit, Ramus quoque tot adoreis jam mactus, hanc quoque coronam eventus impetravit. – I. p.	Bod Péter: Historia Hungarorum ecclesiastica, II., De collegio Alba-Nagy-Enyediensi, ejusque ortu et progressu c. fejezetben
...sed recepta in Transylvania Blandratae et Francisci Davidis doctrina offensus, conditionem non accepit, nec vero etiam Genevam venire potuit, aliter enim volente Deo, in egregia illa martyrum Parisiensium panegyri, quos infamis laniena sustulit, Ramus quoque tot adoreis jam mactus, hanc quoque coronam eventus impetravit. – I. p.	Secuta hinc varia Transylvanicae discrimina, mutationes Principum, bella civilia inter aemulos Principes hanc patriam miserandum in modum distrahentes in Partes, aliis Imperatoris Germanorum, aliis Turcarum adhaerentibus, et hic inter aliquorum annorum [3] arma civilia, conticuere Musae Transylvanicae, jacuerunt bona Studia, donec vincente parte Turcica M i c h a e l A p a f i nihil tale cogitans, minus affectans, Imperatoris Turcarum voluntate, per liberam tamen Statuum Electionem, rerum Transylvanicarum potitu et aemulis qua sublati qua repressis, in Principatu confirmatur. – 4. p.	Sed recepta in Transylvania Blandratae et Francisci Davidis doctrina offensus, conditionem non accepit. Nec vero etiam Genevam venire potuit, aliter enim volente Deo, in egregia illa Martyrum Parisiensium panegyri, quos infamis laniena Bartholomeana sustulit, Ramus quoque tot adoreis jam mactus, hanc quoque coronam eventus impetravit. – II. 436. p.
Secuta hinc varia Transylvanicae discrimina, mutationes Principum, bella civilia inter aemulos Principes hanc patriam miserandum in modum distrahentes in Partes, aliis Imperatoris Germanorum, aliis Turcarum adhaerentibus, et hic inter aliquorum annorum [3] arma civilia, conticuere Musae Transylvanicae, jacuerunt bona Studia, donec vincente parte Turcica M i c h a e l A p a f i nihil tale cogitans, minus affectans, Imperatoris Turcarum voluntate, per liberam tamen Statuum Electionem, rerum Transylvanicarum potitu et aemulis qua sublati qua repressis, in Principatu confirmatur. – 4. p.	Secuta hinc varia Transylvanicae discrimina, mutationes Principum, bella civilia inter aemulos Principes hanc Patriam miserandum in modum distrahentes in partes, aliis Imperatoris Romanorum, aliis Turcarum adhaerentibus, et sic inter aliquorum annorum arma civilia, conticuere Musae Transylvanicae, jacuerunt bona Studia, donec vincente parte Turcica M i c h a e l A p a f i nihil tale cogitans, minus adfectans, Imperatoris Turcarum voluntate, per liberam tamen Statuum Electionem, rerum Transylvanicarum potitus et aemulis qua sublati qua repressis, in Principatu confirmatest. – II. 454. p.	Primus, qui in transponendo in hanc commoditatem Claudiopoli Collegio multus fuit, idque apud Principem suffulus consilio et ope magni Herois J o h a n n i s d e B e t h l e n Cancellarii solidis evicit rationibus evicit, fuit Petrus V a s a r h e l y i, vir magnorum hic meritorum nec unquam satis laudandus, Theologus doctrina pariter et vita sincerus, Literator egregius. Latinus imprimis elegans et in Graeca lingua late expatiatus ad Poetas, Historicos, Patres etc. in Hebraea similiter ad Rabbino- rum usque scholas et pulpita provectus Chaldaicae, Syrae, Arabicae et vulgaris Turcicae, quam in obsidione Cibiniensi, cum Principi Achatio Bartsai a Sacris esset, ex Muhamedanis Sacerdotibus hauserat, et Arabicae, cujus jam ante gustum habuit, junxerat, peritus. – II. 455. p.

Ad haec Villicationis suae, in Possessione Szent Király partem, ad augendam Collegii Bibliothecam deputavit, et quoad vixit, praestitit, non tamen transmissa ad haeredes idem necessitas. – 4. p.	...longo sui desiderio Collegii civibus, ut et Ecclesiae, quam crebris concionibus eruditus saepe in ministri ordinarii (qui in illa temporis angustia unus tantum erat) defectu solabatur libens promptusque, post se relicto igne sacro invincibili confectus abiit ad plures. Opera nulla edidit, sed manuscripta, quae publico consecraret, reliquit, Politiam Ecclesiasticam, Exegesisin in <i>medullam Theologicam Amesii</i>, in Apocalipsin Johannis Theologi, et alia quaedam. – 7. P.	...fautor[um] consilio et succursu, inprimis <i>Emerici Pariz</i> P a p a i tunc Ecclesiae Desiens[is] Pastoris et Vicinarum Senioris, properans recta, Saros Patakinae Illustri Schola celebrem petiit, ubi se de novo, novae palaestrae credens, post aliquot ibi missus feliciter factos, ita alacriter, aequales praverens, ad metam constitit, ut jam nihil, nisi restaret corona post pulverem. Admotus ergo Superiorum arbitrio cathedrae, post subsellia, literas, quas a fidis magistris hauserat, easdem publica mercede publice praecipere juvenis adhuc coepit, tum in Classibus ordinariis, tum vero in Aula Illustris Baronis <i>Dionisi Stephani Boskai</i>, erudiendis ejus privignis tribus <i>Klobuscsus</i>, rigata, Laetus incrementum sumeret planta, Liberalibus Patroni impensis, dignus est judicatus, qui pedem ex Hungaria efferret, et alium quoque in artibus profecturus experiretur solem. Venit ergo in Hollandiam, ejusque nobilius in Literis emporium Leidam ad Batavos, atque ibi Sincerae Theologiae inprimis animum applicat, foelix professoribus in ea facultate Doctissimis, praecipue <i>Johanne Coccejo</i>, cujus toto quadriennio lateri adhaerens, inde non frustra caluit; patriae enim postliminio cum tanto foenore redditus, ambiri huic atque huic coepit, et primum quidem Cathedrae Ecclesiasticae <i>Kezdi Vasarhelyensi</i> ... – 17. p.
Ad haec villicationis suae, in Possessionis <i>suae</i> Szent Király decimam partem, ad augendam Collegii Bibliothecam deputavit, et quoad vixit, praestitit, non tamen transmissa ad haeredes idem praestandi necessitas. – II. 456. p.	...longo sui desiderio Collegii civibus, ut et Ecclesiae, quam crebris concionibus eruditus saepe in Ministri ordinarii, qui in illa temporis angustia unus tantum erat, defectu, solabatur, libens <i>laetusque</i>, post se relicto Igne Sacro invincibili confectus abiit ad plures. Opera nulla edidit, sed Manuscripta, quae publico <i>consecraverat</i>, reliquit: Politiam Ecclesiasticam, Exegesisin in Apocalipsin Johannis Theologi, et alia quaedam. – II. 456. p.	Fautorum consilio et succursu, inprimis <i>Emerici Pariz</i> P a p a i tunc ecclesiae Desiensis Pastoris et vicinarum Senioris, properans recta, Saros-Patakinae illustri Schola celebrem petiit, ubi se de novo novae palestrae credens, post aliquot ibi missus feliciter factos ita alacriter aequales praverens, ad metam constitit, ut jam nihil, nisi restaret corona post pulverem. Admotus ergo Superiorum arbitrio cathedrae post subsellia literas, quas a fidis magistris hauserat, easdem publica mercede publice praecipere juvenis adhuc coepit, tum in Classibus ordinariis, tum vero in aula Illustris Baronis <i>Stephani Boskai</i>, erudiendis ejus privignis tribus <i>Klobuscsus</i>, admotus. Utque haec Desini sata et Patakini rigata, laetus incrementum sumeret planta, liberalibus Patroni impensis, dignus est judicatus, qui pedem ex Hungaria efferret, et alium quoque in artibus profecturus experiretur solem. Venit ergo in Hollandiam, ejusque nobilius in literis emporium <i>Academiam Leidensem</i>, atque ibi sincerae Theologiae inprimis animum applicat, foelix Professoribus in ea facultate doctissimis, praecipue <i>Johanne Coccejo</i>, cujus toto quadriennio lateri adhaerens, inde non frustra caluit. Patriae enim postliminio cum tanto foenore redditus, ambiri huic atque huic coepit, et primum quidem cathedrae ecclesiasticae <i>Kezdi Vasarhelyensi</i>... – II, 459. p.

Contigerat ea tempestate Anno Scilicet Ch[risti] 1696. ut Illustrissimus S[acri] R[omani] Imperii Comes Paulus Teleki studiorum pariter et experientiae vitae magistrae apud externos comparandae causa, in Germania peregrinans, apud Berolinum Marchiae Brandenburgicae metropolim et sedem Electoralem moraretur, splendendam Electoris Friderici, qui postea Regis Prusiae titulum meruit, Aulam, ibidemque Principem ejusque magnos ministros Ecclesiarum et Ecclesiastas eorumque ordines, mores penitus et curiosius cogniturus, nunc hunc nunc illum Salutaret. Erat vero ibidem inter plures Eruditos, videri et compellari dignus Electori a Sacris Aulicis, vir apprime doctus Philologus insignis, Theologus Solidus, et Concionator facundus Daniel Ernestus, vir videri et compellari dignus Sereniss[im]o Electori a Sacris Aulicis, vir apprime doctus Philologus insignis, Theologus Solidus, et Concionator facundus Daniel Ernestus, ex Bohemorum reliquiis oriundus, scriptis in publicum reliquis oriundus, qui in sanguinari illa per Caesarem Ferdinandum II. in Bohemia persecutione, solum natale verterant, scriptis in publicum emissis celeberrimus, qui tunc forte in contexenda Historia Universali occupatus, cum reformationis ex Papsinopassim per Europam seculo quinto factae autores sollicit[us] indagat, cum novo hospite Comite Teleki Transylvano Hungaro queri coepit, quod cum gentium reliquiarum in Reformatione initia et progressus literis mandata haberet in sola gentis Hungaricae reformatione deficeret, eo quod nulla de erectis horum Ecclesiis Evangelicis, tam numerosis, quomodo per quos ita creverint, omni hactenus data opera, monumenta nancisci potuisset, atque adeo impense rogare Comitem hospitem, ut pios ipsius conatus in tantum juvet, ut peregre hic volentem et in obscuro rerum haerentem, ad viros gentis suae hoc tempore antiquitatum Hungaricarum, praecipue indagatores dirigat. Literis mox ad communicandum honeste invitantibus conveniendos. Haec dicenti subiecit Comes Teleki, se quidem Studia Eruditorum gentis suae, ob aetatem adhuc nimis juvenilem non satis explorata habere, interim virum clarissimum non lusurum operam se credere, si Professores collegii Franciscum Pariz Pápai et Stephanum Enyedi literis suis adiret, hoc tam pium et debitum officii gentis ab ipsis jure et per omnia Sacra stipulaturus. Quod etiam fecit, scriptis ad utrumque sine mora literis, in hanc, ut sequitur sententiam: — II, 461. p.

A fent jelzett szövegátvételek meglátásunk szerint igazolják, hogy Bod Péter kezében valóban megfordult Pápai kollégiumtörténetének kézírata, s a számára hitelesnek tűnő adatokat szó szerint vagy kissé stilizálva átemelte saját munkájába. Jelen tanulmánynak nem célja Bod Péter munkamódszerének elemzése, csupán a Bod Péter által használt intertextualitás jelenségére kívánja felhívni a figyelmet, amely eljárás egyáltalán nem ment ritkaságszámba az adott korban.

A fentiek összességésként elmondhatjuk, hogy az *Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus* című, hamarosan nyomtatásban is megjelenő iskolatörténet Pápai Páriz Ferenc munkája. A 18–19. században több továbbírt variánsa létezett, amelyek szerzői Szigeti Gyula István, Inczédi Gyula, Vásárhelyi Tőke István, valamint Herepey Károly, az enyedi Bethlen Könyvtárban őrzött, az 1751. illetve 1777. esztendőig vezetett másolatok szerzőit ez idáig nem sikerült azonosítani. A fent ismertetett kollégiumtörténetek egyik változata sem jelent meg nyomtatásban, így azokat számos más, korabeli történelmi és irodalmi munkához hasonlóan kéziratban sokszorosították, terjesztették és építették be önálló művekbe.

Pápai Páriz Ferenc
Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus (1704) – autográf kézirat
 • 18 levél
 • Csernátoni Pál epitáfiuma
 • az 1704-es labandulás története

Vásárhelyi Tőke István
Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status (1723)
 Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában (1740) – másolat

Vásárhelyi Tőke István
Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status (1723)
 Benkő József: *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia (1763)* – másolat a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressus status (1751) – másolat a Bethlen Könyvtárban
 • Locus Collegii in Oppido Nagy-Enyed
 • Fundus Sustentationis
 • Fundationis Alumniarum Privatarum Perpetuae seu Pia Legata
 • Varia Beneficia in varia usus collata

Illustris Collegii Albano N.Enyediensis Historia, per summa Capita breviter delineata ac publice proposita Anno 1777 Mense Septembri N. Enyedini
 • a kollégium alapításának 155. évfordulójára készült
 • másolata a Bethlen Könyvtárban

Herepey Károly
A Nenyedi Főiskola története (1716)
 • autográf kézirat 1840-ből – a Bethlen Könyvtárban

Ferenc Pápai Páriz: The History of the Nagyenyed/Aiud College of the Reformed Church and the Manuscript Variants

Keywords: *Aiud–Nagyenyed, Bethlen College, manuscript, college history, 18th century, Ferenc Pápai Páriz, Gyula István Szigeti, József Inczédi, István Vásárhelyi Tőke, Károly Herepey, Péter Bod*

Many manuscripts of Bethlen College history have been preserved to the present day. This study attempts to take stock of these. Chronologically first arose at the beginning of the 18th century, the Latin work of Ferenc PápaiPáriz: *Illustris Collegii Betleniani Albano Enyediensis Origo Progressus*, which gives the historyof the college from its founding until its destruction in 1704. It also publishes Pápai's correspondence regarding the scholarship of Frankfurt am Oder. This work of Pápai is preservednowadays in Bethlen Library in Nagyenyed. The next history of Bethlen College was written byGyula István Szigeti and József Inczédi, complementing the work of Pápai.It remained two copies of the college history of Vásárhelyi Tőke. Károly Herepey, who was aprofessor was the first who had written the college history in Hungarian language and presentedthe events until 1716. Finally, the study examines how Bod's church history had used certain passages of Pápai's history.

Bartha Katalin Ágnes

Színházi professzió és presztízs Kolozsváron a 19. század utolsó harmadában

Jelen tanulmány a Kolozsvári Nemzeti Színház intézményi működésének kontextusában vizsgálja a korszak hivatásossá váló szakmai csoportját.

Az első rész (I.) a megjelölt időszakban kulturális-jogi-gazdasági vonatkozásban elemzi az intézményvezetés és a színházi szakma alakulását. A majd négy évtizedes időszak áttekinthetősége végett az intézménytörténet három metszetét mutatja be, ill. elemzi; ezek a korszakok három kiemelkedő színházi emberhez köthetők: Fehérváry Antal vállalkozó igazgató (1866–1872)-, Korbuly Bogdán intendáns (1874–1878) és Ditrói Mór vállalkozó igazgató (1887–1897) korszakai. A színészet professzionalizációját tekintve ezekben a színházi időszakokban lényeges változások érhetők tetten a színházi menedzsmentben, és a közbülső évek átugrása miatt e változtatások jelentősebbnek is tűnnek, mint ha az egyes színi évadokat külön követnénk nyomon.

Hasznosítva az adott korszakokhoz kötött felismeréseket is, a második rész (II.) egyrészt szakmai demográfiájuk és munkapiaci megszervezésük, másrészt pedig jövedelmük által kijelölt szerepük felől vizsgálja a szakmai csoportot eseti vizsgálatok révén. A főként csak sztárokra koncentráló színháztörténeti megközelítésekkel szemben az ismeretlen szakmai többség létezéséről is tudomást véve (kardalosok, táncosok stb.) a csoport természetét, szerepköri és nemi összetételét is vizsgálja.

I. A Kolozsvári Nemzeti Színház intézményi működése

1. Az intézménykutatás helyzete

Az 1792-től folyamatosan működő Kolozsvári Nemzeti Színház (a városnak 1821-től közsínháza van) a 19. század során Erdély központi fontosságú színházi intézménye volt. A Pesti Magyar Színház (1837), a későbbi Nemzeti Színház megnyílása után ez utóbbi vált mértékadóvá a vidéki színjátszás számára. A fővárosban állandósított magyar színészet rövid időn belül egyesítette az országban vándorló színészeket, és nagyrészt oda összpontosította az elsőrangú előadókat. Ennek természetes következményeként a Kolozsvári Nemzeti Színház veszített központi jelentőségéből. A vidéki társulatok között azonban különleges pozíció illette meg; ha működését számos nehézség hátráltatta is, néhány jelesebb igazgató irányításával egyenletesen kiemelkedő műsort tudott produkálni az egész század során.

Bartha Katalin Ágnes (1978) – PhD, a kolozsvári Szabédi Emlékház kutatója-vezetője, BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézet társult oktatója, bkagnes@yahoo.com

Jelen írás a MTA Domus Szülőföldi Ösztöndíj támogatásával készült.

Ferenczi Zoltán *A kolozsvári színészet és színház története*¹ máig maradandó értékű könyve megkerülhetetlen vizsgálatunk számára, amennyiben a színház levéltári anyagára (ma már csak részben található meg és kutatható) támaszkodva leíró módszerrel színházi évadokra lebontva írta meg az intézmény történetét. A színház 1867–1892 közötti időszakát a többi korszakhoz képest arányaiban rövidebben tárgyalta, 33 oldalt szentelve e periódusnak.² A magyar színháztörténeti kézikönyv a korszakkal foglalkozó erdélyi fejezete alig tíz oldalban írta le az intézmény eseménytörténetét a Ferenczi könyvére támaszkodva.³ Ezek érthetően csak érintőlegesen foglalkoztak a színházi szakma kérdéseivel. Narratív módszerük alkalmatlan volt arra, hogy a kérdést problémacentrikusan kezeljék. Néhány említésre méltó emlékirat (Janovics, Mátray-B., Pálmay, Ditrői) a korszak jelentős színházi embereinek perspektívájából láttatja Kolozsvárhoz is kötődő színészi helyzetüket. Rajnai Edit kiváló összegző tanulmánya⁴ tárgyalja a korszak színészársadalmának szerveződését, ezt vállalt témáját tekintve nem Kolozsvárhoz kötve teszi.

E néhány felsorolt mű azonban nem mentheti fel a kontextuális analízist vállalót az elérhető adatok minél teljesebb és átfogóbb kiterjesztésének és vizsgálatának feladata alól. Az újhistorista iskola egyik jelentős angol képviselője, Lawrence Stone a narratív történetírói módszer helyett szélesebb alapokra helyezett társadalomtudományos megközelítésű történetírás híve, amely pontosabb s árnyaltabb képet nyújt az időben zajló társadalmi és egyéb változásokról. Éppen ezért a könnyen elérhető adatok mellett módszeres és átfogó adatfeltárás mellett érvel.⁵

Egy megbízható, érvényes tudományos vizsgálat tehát aligha születhet statisztikák, kortárs értelmezések, jogi háttér, intézménypolitika, személyes feljegyzések, visszaemlékezések, levelezések, morális és didaktikai írások, irodalmi és egyéb művészi produkciók, szimbolikus és rituális aktusok figyelembe vétele nélkül. A színházat tekintve csakis úgy beszélhetünk érvényesen, amennyiben nemcsak intézményi működésére koncentrálnunk, hanem társadalmi, gazdasági, nemi és szakmai demográfiájára is tekintettel vagyunk. A fentebb említettek miatt éppen azért vállaltam a Kolozsvári Nemzeti Színház intézményének kiterjedt forrásokra alapozott vizsgálatát, hogy árnyaltabb képet nyerhessünk (az időben zajló) színház és színházi professzió társadalmi-gazdasági-kulturális átrendeződését illetően. A levéltári anyagot tekintve a színügyi választmány működésének korszakra vonatkozó fennmaradt iratait, jegyzőkönyveit, szabályrendeleteket, törvénykönyveket, igazgatói és titkári levelezéseket, színházi leltárakat, gazdasági vonatkozású aktákat (alappénztári főkönyv, napló, forgalmi és vagyoni kimutatások, bevételre és kiadásra vonatkozó iratok), személyzeti ügyek aktáit (szerződések, fizetéslisták, levelezések, peres ügyek) vizsgáltam át. Emellett a műsort és színházi személyzetet is közlő színházi zsebkönyveket, népesedési és foglalkozási statisztikát, kortárs leírásokat hasznosítottam.

¹ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Ajtai K. Albert ny. Kolozsvár. 1897.

² Ferenczi: *i.m.* 467–504.

³ Darvay Nagy Adrienne–Székely György: *Színjátszás Erdélyben*. = Székely György főszerk.: *Magyar Színháztörténet. 1873–1920*. Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp. 2001. 266–279.

⁴ Rajnai Edit: *Kísérletek a vidéki színészet rendezésére. 1873–1890*. = Gajdó Tamás szerk.: *Magyar színháztörténet. 1873–1920*. Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet. Bp. 2001. 220–265.

⁵ Lawrence Stone: *The Past and the Present Revisited*. Taylor & Francis, London 1987. 36.

2. Korszakolás

A kiegyezés korában, pontosabban 1869-ben, Kolozsvár a maga 26 638 lakosával Észak-Erdély legnagyobb városa és egyben kézműipari központja volt. Népessége a kijelölt időszakban a következőképpen alakult: 1890-ben 37 957, 1910-ben 60 808 lakosa volt. A potenciális színházba járó közönség felmérése tekintetében lényeges, hogy a város szellemiségének meghatározói a politikai-közigazgatási központra jellemző nemesi-birtokos rétegből alakult „úri középosztály” volt, a polgári, vállalkozói, értelmiségi réteg lassabban fejlődött.⁶ A város egyben fontos iskolaközpont, a kiegyezést követően önálló felsőoktatási központ (1872), jelentős kulturális havi közlönyök és kulturális egyesületek színhelye volt. Időszakunkban a színházba járó diákközönség fontos tényezőnek tekinthető.

A kiegyezést követő évtizedek a magyar színházi kultúra kivételesen *dinamikus korszakát* jelentették. A színház intézménye ekkor lépést tartott a dualista államrendszer által létrehozott nagyszabású politikai, gazdasági és társadalmi változásokkal. Csak egyetlen ilyen tényezőt említünk, az országos vasúthálózat kiépülését, amely Erdélyt is bekapcsolta az ország vérkeringésébe: 1872-től a Nagyvárad–Brassó-vasútvonal egyik legfontosabb állomása Kolozsvár lesz. Ez a tényező a művészi igények emelkedését is előidézte, hiszen jelentősen növelte a színtársulatok és a művészek mozgékonyágát. Így juthat el Gustavo Salvini (1897. febr.) és olasz társulata Erdély különböző városaiba, alkalmat adva az erdélyi közönségnek és a szakmának egyaránt, hogy az olasz színház verista játéknyelvével, a színészi alakítás jellemteremtő erejével találkozzon.

A kolozsvári Nemzeti Színház intézménytörténetének korszakolására a kijelölt majd négy évtizedes időszakban az 1867-es év nemcsak politikatörténeti szempontból⁷ korszakhatár. A színházi ügyek országos szinten a belügyminisztérium irányítása alá kerültek, a színjelöladások engedélyezése a helyi törvényhatóságok jogkörébe került át. 1867-től a színigazgatásra jogosító engedélyt a belügyminisztériumtól lehetett kiváltani. Az engedélyt korábban az 1850-es Theaterordnungnak (az Osztrák Birodalmi Belügyminisztérium nov. 25-én kelt színházi rendeletének) megfelelően a Pest-Budán székelő Helytartótanács adta ki. Igazgatási keretek szempontjából tehát nem hozott lényeges változást az év. A színházi ügyek intézésének kezei sem változtak Kolozsváron, ámbar nem kétséges, hogy a neoabszolutizmus korszakával szemben, főként a színházi cenzúrát tekintve, az ügymenet egyszerűsödött.⁸ A színház ügyeit továbbra is a szabadságharc után rövid időre megszüntetett, de 1853-ban, gr. Mikó Imre elnöklétével újraalakult (még az erdélyi országgyűlés által kinevezett) színügyi választmány intézte (1853-ban színügyi bizottmány néven), folytatva az arisztokrata pártolás hagyományait. Ezért

⁶ Csetri Elek szerint az 1867-es kiegyezés után a város fejlődésének ütemére a kelet-európai lanyhaság volt jellemző. Magában a demográfiai fejlődésben is tükröződik a lassú mozgás, hiszen az 1869-es 26 651 lakossal szemben 1890-ben is csak 37 957 a város népessége. Valójában gyorsabb arányú haladás csak 1890–1920 között mutatkozik, mikor is a lakosság szám több mint kétszeresére növekszik. (Csetri Elek: *Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig = Kolozsvár 1000 éve*. A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Dáné Tibor Kálmán et. al. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2001.13, 16.)

⁷ I. Ferenc József júl. 28-án szentesítette az 1867. évi XII-es törvénycikket, amely a kiegyezés törvényét tartalmazta.

⁸ A korszak cenzúrájáról Kolozsvár és Budapest viszonylatában lásd Bartha Katalin Ágnes: *Neoabszolutizmus és színházi kultúra (Cenzúra, színpadi dramaturgia és Shylock alakítás) = A látható jelentés*. Színház és filmművészeti tanulmányok. Szerk. Egyed Emese. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár. 2012. 132–152.

az intézményi struktúra döntéshozóit tekintve inkább a folyamatosság, nem pedig radikális változás figyelhető meg.

A társulatok működését tekintve az 1850–1860 közötti időszakhoz képest, amikor évadonként más-más együttes játszott a Farkas utcai színházban, szintén korszakos jelentőségűnek tartható a kiegyezés éve, hiszen a művészeti konszolidáció felé mutat a huzamosabban egy személy által összetartott társulati működés. Fehérváry Antal bérlő színigazgató működésével (1866–1872) esett egybe az 1867-es kiegyezést követő időszak, aki öt és fél éven át jó színvonalon és folyamatossággal igazgatott választmányi segéllyel.⁹

Ezt követően a Korbuly Bogdán intendáns által vezetett időszakra figyelünk (1874. május 1. –1878. május 1.). Korbuly mint a kolozsvári hitelbank és zálogkölcson társulat igazgatója, Erdély egyik leggazdagabb embereként saját vagyonát sem sajnálva állt a színház élén. Művezetőként az első évben Fehérváry Antalt és Mátray Betegh Bélát, majd E. Kovács Gyulát szerződtette. A Korbuly által felépített nyári, favázas színpad a színtársulat kolozsvári állandósítását célozta a sok költséggel járó nyári utak rövidebbé tétele, ill. kiiktatása révén. (Korbuly 1878-tól 1885-ig a kolozsvári színház élén álló hármas intendatúra egyik tagja marad, anyagi kockázatvállalás nélkül.)

1887. szeptember 1. és 1896 között Ditrói Mór (Kolozsvár, 1851. okt. 5. – Bp., 1945. febr. 16.) vállalkozó igazgató irányította a kolozsvári színtársulatot választmányi segéllyel, előbb Bölöny József – földbirtokos, országgyűlési képviselő – intendáns vezetése alatt, majd ennek lemondása után, 1892-től gr. Bély Ákos vezetésével. Ditrói színészeti tanodai és a bölcsészettudományi kari, párhuzamosan végzett tanulmányok (1871–1874) és néhány éves vándorszínészet, ill. szegedi művezetés után vállalta el a kolozsvári társulat igazgatását. Működése színházművészeti szempontból az intézmény egyik fénykorát jelentette, remek színészeket ismert fel, nevelt ki ebben az időszakban.

3. Választmányi vezetés

A színügyi választmány (korábban színházi bizottmánynak hívták) tulajdonképpen a színház szakmai vezetői fölött álló, azok munkáját szakmailag, gazdaságilag ellenőrző csoportot jelentett, élén a választmányi elnökkel. A bizottmányt/választmányt és elnökét a színház felügyelő hatósága (korábban: az erdélyi országgyűlés, majd a Helytartótanács, időszakunkban a belügyminisztérium) nevezte ki. A Kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmánya Fehérváry igazgatósága idején hídvégi gr. Mikó Imre elnöklétével a következő tagokból állott: gr. Mikes János, br. Huszár Károly, Groisz Gusztáv, gr. Lázár Miklós, Nagy Elek, Páll Sándor, Wendler Frigyes polgármester. Titkár Sándor József, pénztárnok Filep Sámuel, ügyvéd Groisz Nándor volt.

1871. jan. 27-étől a Magyar Királyi Belügyminisztérium által megerősített, ill. újonnan kinevezett választmányi tagság a következőképpen tevődött össze: gr. Mikó Imre elnök, gr. Mikes János helyettes elnök, id. Groisz Gusztáv miniszteri tanácsos. Új tagok: Nagy Elek miniszteri tanácsos, Páll Sándor királyi tanácsos és tankerületi főigazgató, gr. Lázár Miklós, gr. Eszterházy Kálmán, Kolozs megye főispánja, br. Huszár Sándor, Halmágyi Sándor úrbéri

⁹ 1867-ben kapott segélyeit lásd Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 55, f 116, f 117, f 119.

törvényszéki elnök, Lugosi József miniszteri titkár, Tauffer Ferenc kisegítő pénztári igazgató, László József ny. Pesti színész. További hivatalviselők: Filep Sámuel választmányi pénztárnok, Kolozsvár város polgármester, Sándor József választmányi titkár, a Kolozsvári Közlöny főszerkesztője, Ferenczy Miklós választmányi ügyvéd. Jól látható tehát, hogy a politikai meghatározottságú választmányi tagság a város életében kiemelkedő fontosságú szerepet játszó személyekből tevődött össze, akik közé a történeti arisztokrácia tagjai, nagybirtokosok, a város értelmiségi elitjéből származó közigazgatási, igazságszolgáltatási, törvényhozási és tanügyi magas rangú funkcionáriusok tartoztak.

Mit is jelentett a választmányi pártolás?

A választmány fennmaradó üléseinek jegyzőkönyveiből, szerződésekből és egyéb iratokból körvonalazható a választmány feladatköre, amit egyszersmind az intézmény működtetési feladataival azonosíthatunk. Feladataik ellátására, mint egyéb más kulturális intézmény esetében¹⁰ is, ráfordításokat, erőforrásokat igényeltek, melyek a következők voltak: a pénz- és reáltőke mellett emberi munka, vállalkozói ismeretek és készségek, információk szükségessége és azok kamatoztatása. Kapcsolati és humán tőkéjüket tekintve a választmánynak olyan tagjai voltak, akiknek döntéshozói erejük volt és elvileg a legoptimálisabban tudták ellátni a színház fenntartó-ellenőrző ügyeit.

A választmányi gazdálkodás elsősorban a színház vagyonának a kezelését jelentette a színház biztosításának érdekében. Már 1854-ben elhatározta a választmány gr. Mikó Imre indítványára egy színházi alaptőke létesítését, és sikeres gyűjtőtervet dolgozott ki.¹¹ Százforintos részvények kibocsátásával országszerte színházi részvényeseket szerzett (a gyűjtőívek alapján 40 000 ft gyűlt össze). 1860-ban újabb támogató felhívást indítványozott, melyben a következő szavakkal fordult a közönséghez gr. Kornis Ferenc megfogalmazásában: „áldozzuk a nemzeti színház végleges megalapítására tizedkártyátunk egy tizedrészét, a kinek ez nincs, fizessenek 1-2 ft évi járulékot. Hatszázezer magyar él Erdélyben s ne bírnák-e ők állandóvá tenni a színházat, melynek alapja oly szép történeti korszakban, a nemzet szellemi ébredése első korszakában vetetett meg?”¹² A felhívás retorikájából látható, amint ez az 1854-es felhívás szövegében is jól érzékelhető volt, hogy a színházi kultúra közösségi támogatását alátámasztó érvek egyik leghangsúlyosabbika a nemzeti presztízs érve volt. Az 1861-es jegyzőkönyv szerint úrbéri kártyák költségeivel 42 157 ft., 50 kr gyűlt össze. Több hagyaték mellett a színház vagyonát Újfalvy Sándor híres vadász hagyatéka gyarapította jelentősen (kővárvidéki szakaturai jószágát és egy Kodru nevű erdejét hagyta a színházra), ezenkívül 38 496 ft 58 kr értékű földtehermentesítési kötvényt évi 2021 ft 8,5 kr kamattal. Az Újfalvy-hagyaték birtokába a választmány 1873 szeptemberében jutott, és Újfalvy-alapítvány címen külön kezelte. Emellett sikerült elérnie 1861-ben, hogy a rendek 1841–1843-as határozata értelmében a fölkelési alapot a bécsi kormánytól megkapják. (A fölkelési alap: 73 615 ft, 78,5 kr. értékű volt, amihez a Kőkert nevű

¹⁰ L. Daruka Magdolna: *Kulturális intézmények, vállalkozások működésének, termelésének, költségeinek sajátosságai = Kultúra-gazdaságtani tanulmányok*. Szerk. Daubner Katalin, Horváth Sándor, Petró Katalin. Aula, Bp. 2002. 52–75.

¹¹ „A nemzetiségnek egyik legerősebb bástya a színpad, – ki ne örködnék ereje szerint jó szívvel körülötte? A széperzet, a jó íránti hajlam, nemesbb ízlés és valódi cultura legközvetlenebb s legbiztosabb terjesztője a színház; volna é közöttünk csak egy is, ki e drága kincsek birtokáról lemondani akarhatna.” Gr. Mikó Imre: *Felzárkózás az erdélyi nemzeti Színház jövőjének biztosítása ügyében*. 1854. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313, Act 30.

¹² Lásd gr. Kornis Ferenc felhívását, Kolozsvári Közlöny 1860. márc. 8.

telek is tartozott.) 1862-ben Széchenyi színmű-pályadíjalapot gyűjtött, melyről Filep Samu 1875. jún. 4-én tett számadást.¹³

Az alaptőke kezelése mellett a választmány egyéb gazdasági vonatkozású tevékenységet is folytatott, költségvetési terveket dolgoztatott ki, azokat ellenőrizte a pénztárossal szoros együttműködésben, s az igazgatói számadásokat felülvizsgálta. Ugyanakkor hivatalosan a belügyminisztérium fele a választmány képviselte az intézményt. Minden színházzal kapcsolatos minisztériumi intézkedést szintén a választmány vállalt,¹⁴ illetőleg 1866-tól folyamatos lépéseket téve eszközölte ki a színház állandó normatív támogatását is, melyet első alkalommal 1870-ben kaptak meg a király udvartartási javadalmának a művészeti célokra átengedett pénzalapjából mint a királyné adományát: 15 000 ftot,¹⁵ majd 1878-tól 20 000 ft-ot. A fejedelmi szubvenció mellett a színházat a város is segítette faanyaggal. A színház pénzalapjai folyamatos növelésének a feladata mellett a színházban állandóan beruházásokat kellett eszközölni. A választmányi akták szerint a színház karbantartását is ők intézték, régi díszletek újrafestését, újak rendelését, a dráma- és zeneműtár gyarapítását is ők vállalták, illetőleg az igazgatókat is új darabok beszerzésére serkentették.

A választmány kétségkívül legfontosabb és egyben legkockázatosabb feladata jó színigazgatók révén kiemelkedő színvonalú színtársulatot biztosítani a város színházi közönségének, hiszen minden említett tevékenységüket ennek rendelték alá. A választmány minőségmaximalizálási törekvéseként értékelhető, hogy 1871-től drámaíró bizottságot is felállítottak, melynek tagjai az előadandó új darabokat bírálták el. Az itt működő társulatot az évek során változó összeggel segítette is. Ezenkívül szükség esetén vagy kiemelkedő művészi teljesítménye értékelésére egyénileg is támogatott egy-egy színházi személyt. Kapcsolataik felhasználásával engedélyt szerzett a színtársulat számára a vidéki fellépésekhez, és az utazások konkrét megszervezéséhez nyújtott segítséget.

Az anyagi vonzatú jegyárak, bérletárak megszabását is a választmány engedélyezte. Bérletek megkötését, különösen pedig a családi páholybérletek ügyét szintén a választmány szervezte.

4. Igazgatók

A választmány sokrétű működése mellett a társulat szakmai garanciáját a színigazgató vállalta vagy intendánsi vezetés mellett a művezető. Azonban mind a személyzeti lista, mind a repertoár kialakítása tekintetében a választmány jóváhagyására volt szüksége, ily módon szoros együttműködő kapcsolatot feltételezett mindkét részről.

4.1. Fehérváry Antal igazgatói korszaka (1866. okt. 15. – 1872. ápr. 30.)

Fehérváry Antal (Aba, 1825. máj. 31. – Kolozsvár, 1901. okt. 10.) több mint húsz éve volt már a pályán, amikor a kolozsvári színügyi választmány 1866 októberétől szerződtette a színház vállalkozó igazgatójává. 1843-ban Szolnokon lépett először színpadra Fejér Károly

¹³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313, Reg 8, 226, 256, 279. Lásd még Groisz Ferdinánd titkári jelentését a színházi alapvagyronról 1864-ben. Ferenczi: *i.m.* 462.

¹⁴ 1867–1872 között ez a Főkormányzók élére kinevezett erdélyi királyi biztos, Péchy Manó közvetítése révén történt. Péchy szerepéről Kolozsvár életében lásd Pál 2010.

¹⁵ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313, Reg 8, 72.

színtársulatánál. Miután végigjárta a vándorszínészet gyakorlati iskoláját (eleinte kardalos, sűgő és népszínműénekes, később komikus és rendező volt), jelentős vidéki igazgató vált belőle.

4.1.1. Szerződési feltételek

Bár szerződése nem maradt fenn, az 1866/67-es színi idényre kiírt választmányi pályázati felhívásából¹⁶ jól látható az a feltételrendszer, amelyhez a bérlő az igazgatót köthette. Három egymás után következő színi idényre hirdette meg a pályázatot (amit bármikor felbonthatott, ha a társulat nem felelt meg az elvárásoknak, ezt négy hónappal korábban kellett jeleznie), az igazgató köteles volt a városi közönség igényeinek megfelelő társulatot tartani, dráma-, vígjáték-, népszínmű-, operett-, operaelőadásokat adni. (Az operaegyüttes fenntartása jóval több pénzt emésztett fel, ellenben ennek szükségességét választmányi és nézői elvárások indokolták.) Egyéb forrásból tudhatjuk,¹⁷ hogy az első évben a bérleti időszak 1866. nov. 1. – 1867. március utolsó napjáig tartott, viszont hamarabb megkezdhetette az évadot, és később is befejezhetette, melyekre külön bérletet hirdethetett meg. Egy héten 4 bérleti előadást volt köteles tartani, ezek után a színházi pénztárba 4 fítot kellett befizetnie; Azonban a bérletszüneti előadások mentesek voltak a választmánynak fizetendő terhek alól, de elvárta a választmány, hogy minőségi előadást produkáljon. Minden előadás után a szegények és a kórház javára 80 krajcárt volt köteles befizetni a színház pénztárába. Minden évadban egy teljes előadás bevétele a színházi alap javára kellett adnia. Például 1867. március 30-án a *A szentivánéji álom* került színre a színház javára, melynek a tiszta jövedelme a 100 forintos költség levonása után 275,60 ft. volt.¹⁸ A választmány felajánlotta a díszlet-ruhatár és könyvtár ingyenes használatát, és átengedte a várostól kapott tűzifát. Ugyanakkor két álarcosbált is rendezhetett a színház termében, amelynek jövedelméből 80 százalék az igazgatót, 20 százalék a színházi alapot illette. 1867. január 24-én és február 25-én tartott két bál tiszta bevétele 1560,81 ft volt a 604,9 ft költség levonása után, melynek 20 százaléka, 312 ft a színház alappénztárát gazdagította.¹⁹

4. 1. 2. Színházépület

Fehérváry a téli idényt 1866. október 20-án a választmány 1000 fítos kölcsönének a felhasználásával felújított, megújított színházban nyitotta meg. A színház pénzalapjai ugyanis lehetővé tették, hogy 1865 nyarán az 1821-től intenzíven igénybe vett Farkas utcai színházépület belsejét újjáépítsék.²⁰ Az új nézőtér kialakításával a választmány külföldi színházak beosztásait is figyelembe véve a közönség számának maximalizását tűzte ki célul (több állóhely, zártszék s négyzetes több páholy). Kagerbauer Antal kolozsvári építőmestert a színpad újraépítésére, új gépezetek beállítására, régi díszletek felújítására, a színház fűthetővé tételére szerződtette, miután más árajánlatot is elbíralt. Kagerbauer a nézőtér átalakítása érdekében több külföldi színházat is tanulmányozott, s ezek mintájára az alsó páholyok mentén állóhelyeknek helyet alakította ki.

¹⁶ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act. 50. 192.

¹⁷ A Reszler Istvánnal 1866. febr. 6-án kötött szerződés 29 pontja részben hasznosítható, hisz Fehérváry szerződését az tette lehetővé, hogy a Reszler István jó opearatársulattal is rendelkező együttese csődbe ment. (Ferenczi 1897. 439. A Reszlerrel kötött szerződést l. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313, Act. 51. 61–64, 171–172. Továbbá egyéb vonatkozó bevétel és kiadás tekintetében lásd a színház pénzalapjairól vezetett tőkekönyvet. 1867. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 55.

¹⁸ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 55. 33.

¹⁹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act. 55. 44, 45, 46.

²⁰ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg. 7.

A nézőtér ekkoriban nyerte a félkörös kialakítás helyett a patkó alakú formát, az 51 páholyhoz még négyet építettek. Bár 1865. nov. 2-án megtartották a felújított színházban az ünnepi előadást, még 1866 és 1867 nyarán is végeztek kisebb módosításokat.²¹

4. 1. 3. Nyári állomások

Minthogy a választmány Fehérváry számára a színi engedélyt egész Erdélyre kieszközte, az igazgató élt is e lehetőséggel. Kolozsvári igazgatásának időszakában (1866. okt. 15. – 1872. ápr. 30.) nyári állomásai közt 1867 nyarán: Brassó, Sepsiszentgyörgy, Előpatak szerepelt,²² 1868-ban megosztott társulatával Erdély több városában is játszott, többek között Tordán; 1869-től a nyári időszakban Marosvásárhelyen játszottak. Az utazások mindig jelentős összeget emésztettek fel, és a bevételek is kockázatosak voltak. Minthogy az 1867-es brassói idényük nem úgy vált be, mint ahogy tervezték, Fehérváry a 2000 ftos választmányi adósságát újabb adóssággal tetézte.

A színészet önszerveződését tekintve kulcsfontosságú volt a nyugdíjügy és segélyezés kérdése, a színházi munka szakmai és pénzügyi garanciájának a megteremtése mellett. A kolozsvári színház nyugdíjalapja Fehérváry társulatának köszönhető első összegét, 217,16 fto, amely az 1866. okt. 16-i külön előadás (*Két Barcsai*) teljes bevételét képezte.

4.1.4. Társulat és mérlege

A Jakab István, Nagy György sűgók által szerkesztett *Búcsúvételi Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1872-re* (1872) felsorolja a Fehérváry ötéves igazgatása alatt szerződött összes tag nevét, valamint a vendégművészekét is. A társulati mérleg igen impozáns és jelentős: 93 férfi és 94 nő szerződött tagja volt. A számban a kardalosok, kardalosnők és táncosnők is benne vannak. Emellett 61 vendég is fellépett a Farkas utcai színház színpadán. Évadonként kb. 60 tagot számláló együttesében (az 1869-es téli idényben pl. 70 tagot számlált az együttese!). Generációs váltás is észlelhető a lista alapján. A Színészeti Tanodát kijárt Egressy Ákos, Mátray Betegh Béla és E. Kovács Gyula mellett (megjegyezzük, hogy pesti színészkedése idején E. Kovács Gyula is bejárt a Tanoda óráira, ha oklevelet nem kapott is) mellett ott találjuk a már tíz éve a pályán levő Szentgyörgyi Istvánt, aki 1871 tavaszán kezdte el hat évtizedes, megszakítás nélküli kolozsvári színészkedését. Mellettük többek közt Odry Lehel, Újházy Ede, Boér Emma, Kassainé Jászai Mari, Szépné Mátray Laura voltak a kedvenc előadók. A zsebkönyv közölte az időközben meghalt társulati tagok neveit is: közöttük a 49 évesen elhunyt Gyulai Ferencét, kolozsvári rendező igazgatóét, az alig 29 évesen elhunyt tehetséges Dráguss Károlyét, Nagyné Huber Ida énekesnőét.

A társulaton belül azonban nagy volt a mobilizáció még évadon belül is. Néhány törzs-tag huzamos ideig való kolozsvári tartózkodása szintén az állondósítás felé mutat. Ha csak E. Kovács Gyula kolozsvári színészkedését nézzük, jól látható, hogy még ez öt éven belül is milyen gyakori volt a mozgás: E. Kovács 1865. okt. – 1866. ápr. (fél évig), majd 1868 áprilisától 1869 áprilisáig (egy évig) tartozott a kolozsvári társulathoz. Időközben minden alkalommal a

²¹ Ferenczi 1897. 441, 465–469. A Kagerbauer által átépített színház belső keresztmetszetét (1865) lásd Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 38, ff. 5–12.

²² Vö. Orbán László: *Adatok a brassói magyar színielőadások történetéhez. 1852-től 1871-ig.* Erdélyi Múzeum 1995. 3–4. 112–126.

pesti Nemzeti Színházhoz szerződött.²³ Tehát presztízs szempontjából jobb társulattal cserélte fel a kolozsvárit. Leveleiből azonban tudjuk, hogy fizetés szempontjából nem járt jobban. 1870 áprilisától huzamosabb ideig marad Kolozsváron, egészen 1878 áprilisáig, a Korbuly-féle itendatúra végéig. Fehérváry igen hamar felismerte a színészekben lakozó tehetséget, s ő volt az, aki E. Kovácsot 1870-től rendezőnek is szerződtette.

4.1.5. Színészekkel kötött szerződés

Fehérváry az előadóművészekkel többnyire féléves szerződést kötött. Heksch János operanékelssel, első baritonistával az 1866. okt. 15-től 1867. áprilisig terjedő időszakra érvényes tizenkét pontos, előre kinyomtatott szerződés alapján fogalmat alkothatunk az igazgató és a szerződött tag közötti jogi keretekről is (Pesten, 1866. szept. 12-én kelt az irat). A baritonistát nem illető pontokat áthúzta, ill. a csak őt illető részeket kézzel írta be Fehérváry. Eszerint köteles volt mint az opera rendes tagja a reá bízandó s egyéniségéhez illő operai szerepekben s egyéb darabokban az igazgató vagy megbízottjának rendeletei szerint fellépni és az igazgatóság megalégedésére játszani, próbákon részt venni. Igazgatói engedelem nélkül nem léphetett fel másutt (ha ezt tenné, egyhavi fizetését veszítené, vagy kárpótlás nélküli szerződésbontásra kerülne sor). Köteles volt a színházi törvényeket ismerni, azoknak engedelmeskedni; gondatlanság okozta betegség esetén, ha ez megakadályozná színházi feladatainak elvégzését, a körülményektől függően az igazgató felbonthatta vele szerződését, vagy fizetésétől megfoszthatta az adott időszakban. Köteles volt a jelenkorban zajló előadásokon divatos öltözékekben és tiszta kesztyűvel magát ellátni; a régebbi korokban játszó darabokhoz cipőt, sárga csizmát, nyakinget, trikót és tollakat maga hozni. (Ez a szerződési pont csak a férfi tagokat illette meg, minthogy a társulat minden női tagja saját ruhatárát használta.) Ha a tag megbukik, vagy az igazgató elvárásainak nem felel meg, illetőleg ha az igazgatót vagy tagtársait bármilyen módon „kisebbiti”, és ellenszegül az igazgatói s ennek fölhatalmazzottjainak rendelete ellen, kárpótlás nélkül elbocsátható. Fizetését (100 ft) havonként két részben kapja kézhez (amihez egy fél bérletszünetes jutalomjáték jövedelme is járul, emellett egy Nagyvárad–Kolozsvári gyorskocsi-jegy ára). Ha valamelyik fél a szerződést megszegné, köteles 200 ftot a legrövidebb szóbeli per útján fizetni. Fehérváry Antal színigazgató e szerződést időközben is felmondhatja hatheti felmondás mellett.

Jól látható tehát, hogy az igen szigorú szerződés feltétlen odaadást és profizmust várt el az előadóművésztől, munkavállalótól, s az igazgatót több ponton is védte az esetleges kockázattól, ha a szerződő fél nem vált volna be. Heksch jó példa erre is. A szerződés több pontját megszegte: több ízben rekedten lépett fel, a magyar szöveget nem kielégítően tudta, s a január 18-i *Ernani* c. operaelőadáson egyértelműen meg is bukott. Emellett a színházi törvénynek a rögtönzést, „hevenyészet”-et tiltó pontja ellen is vétett, amikor színházi előadás közben a középpályában ülőket megsértette.²⁴ A féléves szerződések azonban gyakori mozgást, nehezebb tervezhetőséget, az utazások miatt nagyobb költségeket vontak magukkal. A gyerekes anyák esetén nemcsak az utazás, hanem a gyerekek elhelyezése, netán taníttatása szintén több pénzt emésztett fel. Nem kevés költséget jelentett a nők ruhatárának kellő felszerelése sem. Tehát a

²³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 201 f. 7.

²⁴ Lásd Fehérváry Antal: *Informatio operai énekes Heksch János ellenem beadott perében* c. iratát (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313, Act 57, f 7, f 10.). Vö. az 1873-ban nyomtatott színházi törvénykönyvet (*A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve 1873. május 1-től kezdve*. ny.).

vándorló életmód inkább az egyedülállóknek kedvezett. Azonban a színészcsaládokat a siker mellett a családdal együtt élés pozitívuma kárpótolhatta.

A zenét ebben az időszakban a helybeli Polgári Zenekar (1867 nyarán), a városban állomásozó Alleman ezred 24 tagja szolgáltatta (az 1867-es, az 1868-as téli idényben), Nierdeland cs. kir. Zenekarából 15 tag és nyolc szerződött tag szolgáltatta a muzsikát (1870 telén). Az 1871 téli évadtól Jacobi Jacob német származású karmestert és zeneszerzőt szerződtették és 24 tagból álló zenekart.²⁵

4.1.6. Személyzeti fizetés

Az előadások napi költségeinek növekedése, az általános drágulás és a személyzeti fizetések növekedése miatt a választmány engedélyezte Fehérvárnak az 1871-es téli idénytől a helyárák felemelését. Fehérvár kimutatása szerint ugyanis a színtársulat havi fizetése 1866/1867-hez képest 3075 frtől 6088 ftra emelkedett.²⁶ Az árak a következőképpen alakultak: bérletben egy hónapra a középpáholy 55, az alsó és felső betűs páholy 40, a felső 34, emeleti erkélyszék 15, I. rendű zártszék 11, II. rendű zártszék 9 ft. A napi árak a következőképpen alakultak: középpáholy 4 ft, az alsó és felső betűs páholy 3; a felső 2,40; emeleti erkélyszék 1,20; I. rendű zártszék 80 kr., II. rendű zártszék 70 kr, III. rendű zártszék 60 kr, földszinti állóhely 40 kr, karzat 20 kr. 1871-től a választmány kötelezővé tette, hogy az előadandó új darabok drámabíráló bizottság elé kerüljenek, melynek tagjai Sándor József, Lugosi József és László József voltak.²⁷

Ekkor a választmány már eldöntötte, hogy házi kezeléssel fogja működtetni a színházat (anélkül, hogy bérbe adná), amit a belügyminisztérium is elfogadott. A házi kezelés ügyével megbízott bizottság által összeállított költségvetési terv (ebben már szerepelt az újonnan bevezetett gázvilágítással járó költség is) 1871 decemberében a következő tételekből tevődött össze:

„Kiadások.

I. Általános szükséglet.

1. Mellékszermélyzet:

Ügyelő évi fizetése: 600; két sűgő 800; főpénztárnok és segédje 600; jegykiadó és könyvtárnok 400; 10 jegyszedő 720; fodrász 300; szertárnok, bútorfestő és színlaposztó együtt 720; két szerephordó színház szolgálja 350; kapus 72; két éji őr 8 óra 165; egy darabont 4 téli óra 28; díszmester 600; festő 1200; első díszítő 8 óra 480; második díszítő 8 óra 188; harmadik díszítő 8 óra 192; negyedik díszítő 192; 5dik díszítő s egyszersmind cortina húzó 136; főszabó 504, szolgálja 408; 3 öltöztető 240; fűtők 5 óra 180; 2 gázvezető 500 ft. Együtt: 8575 ft.

2. Kellékek:

Fűtésre fa 900, világítás 8 óra 4000, gázóra évi bére 50, könyvtárra 500, ruhatárra 1000, díszítményekre 500, bútorzat 300, színlapokra és bélyegekre 3000, napi egyéb kiadások szükségletek 3000, útiköltség Budára és vissza 80 személyre 1500. Együtt 23.325 ft

²⁵ Vö. Jakab István, Nagy György szerk.: *Nemzeti Színházi Búcsúvételi Zsebkönyv 1867-dik évre; Új évi Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1868-dik évre; Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1869-dik évre; Búcsúvételi Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1869-dik évre; Új évi Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1871-dik évre*. Szerk. Nagy György. Ny. K. Papp Miklós, Kvár; *Új évi Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1872-dik évre*. Ny. K. Papp Miklós, Kvár.

²⁶ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg. 8. 112.

²⁷ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg 8. 81.

II. Személyzeti fizetés egy egész évre

1. Dráma és vígjáték

Női személyzet: drámai primadonna és egy havi szabadságidő nyáron 2000, drámai hősnő és egy havi szabadságidő nyáron 2000, első szende 1200, másod szende 840, szalon színésznő 1200, hősanya 960, társalgási anya 720, komika 720, soubrette 600. Együtt 10.240 ft.

Férfi személyzet: jellemszínész és egyhavi szabadság nyáron 1200 ft, első szerelmes 1200, szalonszínész 1200, intrikus 1000, hős apa 800, tréfás apa 800, komikus 800, második szerelmes 720, másod komikus 600. Együtt: 8920 ft.

2. Operai személyzet

Első coloratur énekesnő és 6 heti szabadság nyáron: 2400; drámai énekesnő és 6 heti szabadság 2400, altistáné 1500, tenorista és hat heti szabadság 3000, első bariton 1800, másod bariton 600, buffista és buffő 1500. Együtt: 13.200 ft.

3. Operette és népszínmű

Egy operette énekesnő 1800, egy operette énekes 1500, népszínműénekes vagy -énekesnő, aszerint amint egyik vagy másik a többiből ki nem pótolható 600. Együtt 3900 ft.

4. Segédszemélyzet

16 kardalosnő 480, 16 kardalos 480. Együtt 15.360 ft.

5. Zenekar

Karmester 1500, kartanító 600, összes zenekar 10.800. Együtt 12.900 ft

6. Egyéb kiadások

Intendáns 1200, művezető 1200, irnokok 800 frrtal. Együtt: 3200 ft.

Így a kiadások összesen: 91.045.

Ezzel szemben az eddigi bevételek arányában közepszámításban vétetnek fel:

Bevételek

1. Kolozsvárt 8 havi rendes téli idényt véve fel a rendes páholy s más bérletek havonként 3000 frrtal: 24.000 ft.

2. Napi bevételek 8 óra 5500 frrtal: 44.640.

3. Két színházi bál 800 ft

4. A város által adandó fapótlék 450 ft

5. Cukrászat, gyümölcsárulás bérlet 240 ft

6. Nyári idény alatt Budán vagy Nagyváradon 100 előadás 200 frrtal: 20.000 ft

7. Subventio: 15.000 ft

*Összes bevétel: 106.130 ft.*²⁸

A költségvetési terv a korabeli kolozsvári színészek szerepkör szerinti jövedelem-viszonyainak szemléltetésére igen hasznos összehasonlítási alapul szolgál (annak ellenére, hogy a konkrét fizetések ezektől a számoktól kissé eltértek). A teljes költségvetési struktúra pedig jól szemlélteti a színház működésével járó költség- és bevétel-tételeket Fehérváry a költségvetési terv elkészítésekor még a színház hivatalos bérlő igazgatója volt, szerződése 1872. április 30-án járt le. Az általa végzett munkának a szakmai részét E. Kovács Gyula vette át művezető szerepkörrel. A megválasztott intendáns pedig br. Huszár Sándor lett (1871 decemberétől), aki csak úgy vállalta az intendánsságot, hogy a hiányt a választmány az alappénztárból fedezi, évi

²⁸ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg 8. 117–119.

fizetését (1200 ft) azonban úti s egyéb segélyre ajánlotta fel. Fehérváry az 1872-es nyári színi idényben már az aradi színtársulat igazgatójaként működött.²⁹

Általában elmondható, hogy Fehérváry Antal öt és fél éves igazgatói működése alatt választmányi segéllyel és ellenőrzéssel színvonalas műsort produkált. Társulata klasszikus darabokat, közép műfajokat, operákat, operettek mellett látványosságokat és baletteket is játszott.³⁰ Ugyanakkor huzamosabb ideig tehetséges színművészeket nyert meg társulatának

4.2. Korbuly Bogdán intendánsi korszaka (1874. május 1. – 1878. május 1.)

4.2.1. Szerződési feltételek

A színház házi kezeléssel való működtetése nem vált be. A bevezetett spórlás és levágott fizetések a kisebb társulat ellenére deficitel végződött az 1873/1874-es évad, mely a színházi alap összegét is megnyirbálta. Emellett a közönség színházba járó kedve is apadt.³¹ 1874 januárjában a hármas intendánsi vezetőség: Br. Huszár Sándor, László József és Lugossy József lemondott.

Korbuly Bogdán, a kolozsvári Zalogkölcsön Intézet igazgatója 1871-től viselt a választmányban hivatalt színházi alappénztári pénztárnokként. 1871. február 4-én Filep Sámuel helyett választották meg e munkakörre, mivel Filep polgármesterségével összeférhetetlen volt az állás. 1874. február 13-án a választmány által preferált intendánsi rendszer megszilárdítása végett Korbuly felajánlotta, hogy átvenné a színházat 15 000 ft-os segéllyel. Biztosította a választmányt jó társulat szerzéséről és arról, hogy az esetleges hiányt maga fedezi, a hasznot ellenben az intézetnek adja. Ajánlatát megelőzően Paulay Ede is jelentkezett három évre a színház kibérlésére akár mint bérlő igazgató 12 000 ft segéllyel, akár intendáns alatt mint művezető 3600 ft fizetéssel. Mivel Paulay visszavonta ajánlatát, a választmány egy évre megválasztotta Korbulyt intendánsnak. A lényeges változás okkal keltette fel a belügyminisztérium aggodalmát, amennyiben a célszerűbb anyagi igazgatás mellett a színház közművelődési feladatát nem látta biztosítottak. A választmányi válasz augusztusban azonban minden kételyt elseper, hisz a tavasszal épített nyári favázas színház a színház állandósításának a biztosítéka is volt. Korbuly saját költségén (utólag 9800 ftban számolta fel költségét) 1874 tavaszán a Sétatér elején nyári színházat építtetett, amelyre a város a telken kívül 3500 ft segélyt is adott. A nyári favázas színház 1874. jún. 13-án nyílt meg. Ez évadban azonban 89 468 ft 66 kr bevétel mellett Korbulynak 19 805,27 ft vesztesége volt, ennek következtében 1875 januárjában lemondásra kényszerült. Csak úgy vállalta az intendánság folytatását, ha a választmány a nyári színház költségeit neki megtéríti, erre azonban a választmány nem volt hajlandó.

1875 márciusában Temesváry Lajossal írt alá szerződést a választmány, ezt azonban Tisza Kálmán belügyminiszter nem fogadta el, sem elég szellemi, sem anyagi biztosítékot nem látván a szerződésben. Azonban a zenekonzervatórium által is támogatott Korbuly ajánlatát elfogadhatónak találta, kijelentve, hogy a nyári színház előnyös megvásárlása nem jelentené az alaptőke megcsorbítását. Így kötötte meg a választmány vele az alkut, ennek értelmében a nyári

²⁹ Lásd *A magyar színiérettség évkönyve. Névtár 1873-dik évre.*

³⁰ Részletes repertóriumot lásd az időszak színházi zsebkönyveiben.

³¹ Ferenczi: i.m. 478.

színházat megveszik 9800 ft-ért, s ha a három év alatt számadásából pénztári maradék tűnnék ki, az a nyugdíjalapot illeti meg. A Korbullyal megkötött szerződés volt az oka annak, hogy gr. Mikó Imre lemondott 32 éves választmányi elnökségi működése után. Mikó a létrejövő szerződést a színház belügyeibe való miniszteri beavatkozásként, a választmányi autonómia megsértéseként értelmezte.

A Kolozsvári Nemzeti Színház Országos Választmánya 1875-től a következőkből állt: gr. Mikes János elnök, gr. Eszterházy Kálmán alelnök. Választmányi tagok: Páll Sándor, Tauffer Ferenc, Tisza László, gr. Eszterházy Géza, dr. Szász Béla, Filep Samu, gr. Mikes Miklós, dr. Groisz Gusztáv, Korbuly Bogdán intendáns, Simon Elek polgármester, Sándor József titkár, Ferenczi Miklós ügyvéd, Tóth József alappénztárnok. A színház hivatalos osztálya: Korbuly Bogdán igazgató, Tóth József főpenztárnok. Művezetők: Fehérváry Antal és Mátray B. Béla, majd E. Kovács Gyula.

4. 2. 2. Társulat és mérlege

A kolozsvári Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1874. máj. 1-jétől 1878. május 1-ig az intendánsi hatáskörrel igazgató Korbuly-korszak összefoglaló mérlegét nyújtja. A társulat összetétele jól mutatja, hogy az opera megerősítésével kívánt működni tovább a színház, ezért jelentősen megnövekedett az előadói személyzet létszáma: a kardalosokkal és táncosnőkkel együtt az első 1874/75-ös évadban 73, a 1876/77-es évadban 74 tagja volt a társulatnak. Az 1874. máj. 2-tól 1875. máj. 4-ig tartó évadban Fehérváry és Mátray Betegh Béla volt a művezető. Az időszakban 354 előadást tartottak. Az 1875. máj. 4. – 1876. ápr. 30. közötti évadban E. Kovács Gyula volt a művezető (Fehérváry gazda), és 327 előadást tartottak. 1876/77-es évad (1876 máj. 1. – 1877. máj. 7.) E. Kovács Gyula művezetősége alatt 358 előadást produkált. Az 1877. máj. 9. – 1878. máj. 1. közötti időszak (E. Kovács Gyula művezető, Fehérváry gazda, felügyelő) 335 előadást nyújtott. Vendégművészek kínálatában Szerdahelyiné Prielle Kornélia, Tamási József, Jászai Mari, Blaha Lujza, Bulyovszkyné Szilágyi Lilla, Bokor József és gyermek-szintársulata, Komáromi Mariska, Szigeti József, Vízvári Gyula, zeneművészek, néhányszor bűvészek és ködfátyolképesek is találhatók

A törzsgárda Kassai Vidor, Földényi Béla, Szentgyörgyi István, Szacs vay Imre, Hetényi Béla, Krasznay Mihály, Ditrói Mór, Török Károly; a színésznőknél: D. Boér Emma, Baloghné Etel népszínmű-énekesnő, Ditróiné Eibenschütz Mari, E. Kovács Gyuláné, Pataki Rózsa, a dalműveknél Marcell Géza, Zajonghy Elemér, Dalnoki Béni, Caravatti Pietro (1877-től), Csáthyiné Medgyasszai Ilka (1875/1876-ban), Krecsányi Sarolta, Gerecsné.

4. 2. 3. Művezetővel kötött szerződés

Fehérváry Antal művezető és Korbuly Bogdán igazgató között 1874. május 1. és 1875. április 30. közötti időre a szerződést febr. 24-én kötötték meg. Fehérváry művezetői hatásköre a következőképpen körvonalazódott: tartozik az igazgatót és megbízottját minden a művezetéssel kapcsolatos teendőben s megbízásban buzgalommal támogatni. Ajánlatot tesz tagok szerződtetésére, de a szerződéskötés az igazgatót vagy megbízottját illeti. A műsor készítését, szereposztást a művezető kezdeményezi, tervezi, a jóváhagyás azonban szintén az igazgatót illeti. A színpadi rendezésben, amennyiben az külön szakrendezőkre nincs bízva, különösen a díszrendezésben önállóan intézkedik, általában a színpadi működést felelősséggel vezeti, a hiányokért, mulasztásokért ő felel. „Röviden Fehérváry úr a legmelegebb úgyszeretettel fog

*eljárni mindenben, amikben az igazgató vagy megbízottja által az itteni színház műsorozatának érdekessé tétele, az előadások pontosságának előmozdítására nézve, szóval ezen intézet anyagi és szellemi fölvirágoztatása érdekében meg fog bízni.*³² Ezért Fehérváry nejével, Hollay Anna asszonnyal együtt 2400 forint rendes évi tiszteletdíjban részesül a szokott havi és félévi részletekben. Ezenkívül még 600 forintot biztosít neki az igazgató, ha az év nem fog deficitel végződni. Ha kellő eréllyel és szorgalommal sikert arat, sőt ha lelkiismeretes és takarékos gazdálkodás következtében többlet fog mutatkozni, ami meghaladná a 600 ftot, az igazgató a megtakarított összeg negyedét fogja kapni. A többlet eszközzésének azonban nem szabad az ügy rovására történni. A tiszteletdíjért Fehérváryné színésznő is közreműködik mint *hős és társalgási anya*, mindazon szerepekben, melyekkel egyéniségéhez képest meg fog bízni, és aláveti magát mindazon föltételeknek, melyek a más színi tagokkal kötött rendes színházi szerződésben és a színházi törvényekben részletesen meg vannak jelölve.³³

A 1873-as kolozsvári színházi törvénykönyv részletesen taglalta a színész kötelességeit a próbákban a színpadon, sőt a színházon kívüli megfelelő viselkedésre is kiterjedt a figyelem. A vétségekért, mulasztásokért büntetődíjat fizetett az elkövető. A vétségekből befolyt összeg a nyugdíjalapot gazdagította.

Az előadászemélyekkel kötött szerződési pontok közül elsősorban az ajánlott fizetés összege képezte vita tárgyát. A szerződtetni kívánt tagot levélben keresték fel, s megírták benne, hogy milyen időszakra szerződtenék mekkora illetékkal, ugyanakkor azt is közölték, hogy mekkora előleget és útiköltségpótlást tudnak adni. Amennyiben az illető elfogadhatónak tartotta az összeget, postafordultával megküldték az előleget s útiköltségpótlást, valamint az igazgatóság részéről az aláírt szerződést. Az újonnan szerződött fél aláírásával visszaküldte a szerződést, és a megkapott előlegről a bizonylatot.

4.2.4. Társulatszervezés, darabbeszerzés

A magyar színészek hivatásossá válásának folyamatában a Színészeti Tanoda (1865) létrejövése mellett egyik kulcsfontosságú momentum a színészet erkölcsi, anyagi és szociális érdekeinek védelmét szolgáló Magyar Színészekelzet (Országos Színészegyesület)³⁴ megalakulása 1871-ben. Feladata a vidéki színjátszás működési szabályrendszerének kidolgozása és érvényesítése volt. A színészek piaci megszervezése egyre nagyobb erőfeszítésbe került, hisz sokasodtak a pályán lévők. A *Magyar Színészet Évkönyve* az 1873-as évben összesen 25 szintársulatot (a pesti Nemzeti Színház és a kolozsvári Nemzeti Színház is benne volt), s ezek személyzeti listáját gyűjtötte össze és közölte. Összeszámolva ezeket 850 színész volt ekkor a magyar színészeti munkapiacon. 479 férfi és 371 nő. A szám tartalmazza kardalnok, kardalnoknő, táncosok, drámai és énekes színészek mellett a sűgöt, karnagyot, festőt, ruhatárnok pénztárnokot is, akik kisebb társulatoknál szintén játszottak (nyilván a sűgő és a karnagy kivételével). A karszemélyzetet a nagyobb társulatok némaszerepekre, statisztaszerepekre is alkalmazta. (A színészek ekkori pontosabb piaci felméréséhez azonban még jó néhány szerződés nélküli színész is tartozott.)

A meglehetősen széles kínálatból a társulat megszervezése nem kis erőfeszítésbe került. Természetesen prioritást a Pesti Nemzetiben már megforduló színészek vagy kiválóbb vidéki

³² Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 86. ff. 9–10.

³³ Uo.

³⁴ 1873-tól Magyar Színészek Egyesülete, 1878-tól Magyar Színész-Egyesület.

együttesek tagjai élveztek. Főként Sándor József titkár levelezett (előfordult, hogy Fehérvár is) Korbuly megbízásából. A korszakból fennmaradt leveleiből fogalmat alkothatunk arról is, hogy földrajzilag milyen hatósugárba terjedt ki ez a kapcsolatháló. Csak az 1874-es levelezést véve példaként: Kolozsvár, Szamosújvár, Torda, Nagyenyed, Zilah, Debrecen, Kassa, Szabadka, Miskolc, Arad, Budapest, Győr, Sopron, Berlin, Abony, Hátszeg, Nagyszeben, Révkomárom, Székesfehérvár, Kecskemét, Szeged városokba postáztak.³⁵

Az országban utazgató társulattagok közötti információcseréhez nélkülözhetetlen csatornát az 1870-es években A Színpad, az Első Magyar Színházi Ügynökség lapjaként indult folyóirat biztosította, amely 1871 végétől az egyesület hivatalos közlönyeként szerepelt.

Sándor József piackutató feladatát jelentősen segítette a Színházi Ügynökség. Érthető, hogy igen gyakran bukkan fel az ügynökség a levelezések címzettei között. A színészügynökség havi illeték fejében a leírásnak/elvárásnak megfelelő színészeket igyekezett megnyerni a kolozsvári társulatnak, s így ő volt az, aki direkt tárgyalta a színésszel, és közvetített a munkaadó felé. Ugyanakkor külföldi és magyar színjátékszövegek és színpadi zeneművek közvetítését is vállalták, melyeket a szerzőktől szerzői jogdíj fejében megvásárolt előadási jogok alapján jogi és gazdasági szempontból szabadon rendelkeztek. Így az új darabok beszerzésének szerzői jogdíjjal járó tárgyalásaitól megkímélték a titkárt. Néhány új magyar darab szerzői jogdíjának ügyét szintén Sándor intézte. Színészek és művek közvetítése mellett színházi jelmezeket, kellékeket is közvetítettek. 1874. március 29-én keltezett levelében a titkár az ügynökségtől olyan operettek, látványos darabok jegyzékét kéri, melyek az ügynökség útján beszerezhetők, hogy áprilusra készülhessenek valamivel. Emellett kérnek „6 rendbéli fekete inasruhát, s 12 olyan szarvasbőr kesztyűt, mint tavaly”.³⁶ Április 7-én már jelzi a titkár, hogy az inasruhák megérkeztek, és kéri a következő újdonságokat küldjék el: *Kerekes András* népszínmű, *Rózsa Sándor* népszínmű, *Javotte* operette, *Arany chignon* operette. Ezenkívül *magnesium lámpát* is rendel, s kéri, hogy Bacsó Lujzával és Udvardyval tárgyaljon szerződötetésük ügyében.³⁷ Olykor meglehetősen speciális kérést és elvárást is kell teljesítsen a vezetés. Sándor József 1874. május 12-én a Szongott és társa kereskedőháznak ír egy olyan olcsó karmesteri vezénypálca ügyében, amelyet egyik rövidlátó de tehetséges énekesnő is meglát. Az összeget kéri, hogy Korbuly számlájára küldjék el.³⁸

4. 2. 5. Játsszási feltételek, nyári állomások

A favázas nyári színház felépítése több szempontból is a szintársulat céljait szolgálta. Megkímélte a tagokat a nyári állomásokra való utazástól s az ezzel járó költségektől. Több ideig tartó, esetleg állandó letelepedést biztosított a városban, a színészek huzamosabb ideig együtt maradása az összjáték csiszolódását és közös munkát segítette elő. Ámbár így is gyakori volt az egyéves szerződések úzusa, melyeket azonban meg lehetett hosszabbítani bevált tag esetén; az igazgató igyekezett a törzstagokkal hároméves szerződést kötni. Évadon belüli társulati mozgás kevésszer fordult elő, évad végén is nagyobb számban a kardalosok, kardalosnők

³⁵ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg 10.

³⁶ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg 10. f 68.

³⁷ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg. 10. f 74.

³⁸ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg. 10. f 112.

cserélődtek a társulatban.³⁹ 1877 májusától ismét nyári állomás beiktatásával (Nagyvárad) működött a társulat.

4. 2. 6. Személyzeti fizetés

Az 1874–75. évre szerződött tagok listájából reprezentatív szerepköröket kiválasztva közlöm nevüket, nyári és téli havi fizetésüket (általában a nyári időben kevesebbet, a főszezonban többet kaptak a színészek):

Balla István és neje 140/140; Betzkóy János (díszletfestő és kardalos) és neje (színésznő) 150/170; Bodorfi Henrik 180/200; Boér Emma (színésznő) 200; Csáthyné Medgyasszay Vilma (dalnoknő) 200/200; Ditrói Mór (színész) 60; Eibenshütz Mari (első szende) 100/110; Fehérváry Antal (művezető, színész) 100/100; Fehérváryné H. Anna 100/100; Gerecs János (dalnok) és neje (dalnoknő) 350/350; Kassai Vidor (színész) 100/100; E. Kovács Gyula (színész, rendező) és neje (színésznő) 300/300; Könczöl Irma (kardalnoknő) 40/45; Láng Etel (kardalnoknő) 45/50; Mátray B. Béla és neje 180/180; Marczell Géza (dalnok) 140/150; Naszveda Anna (dalnoknő) 175/200; Némethy Irma (színésznő) 233,32/233,32; Lotcharekné Némethy Giza (dalnoknő, alt) 90/90; Török Károly (színész) 60/60; Jacobi Jakab karnagy 150/160; Batek János (zenekari tag) 50/50.⁴⁰ Ez évadban emelkedett Korbuly időszakában a legmagasabbra a fizetések összege, ezért a következő évben egyes szerepkörök tulajdonosaitól le is vágta, ami természetesen elégedetlenséget okozott a tagok körében. A legalacsonyabban fizetett kardalosok és kardalosnők közül ezért többen elszerződtek. A tagok éves fizetése a négy év alatt a következőképpen alakult: 1874/75-ben 85 186, 1875/76-ban 67 811, 1876/77-ben 79 975 ft, 1877/78-ban 78 000 ft volt.

Legtöbbet jövedelmeztek a népszínművek: *A falu rossza* 40 előadása 7188 ft 19 kr –t jövedelmezett, *A Tolonc* 20 előadása 3295,76, a *Kintornás család* 16 előadása 2502,58, a *Sárga csikó* 7 előadása 1895,68 ft-nyit.

4.2.7. Házi szerzők, fordítók, alkotók

Az újonnan bemutatott, eredeti színművek alkotói és drámák fordítói között jó néhány kolozsvári színész és helyi szerző nevével találkozhatunk.

Ditróiné Eibenshütz Mari színésznő (*Gyula és Györgyike*, 1 fv. vígj.), Odry Lehel színész (*Piros Panna*, népszínmű 3 fv.), Mátray Betegh Béla színész (*Kis ördög*, népszínmű 3 fv.), br. Kemény Endre színházpártoló⁴¹ (*A tenger fiai*, színjáték 5 fv.) és K. Papp Miklós hírlapszerkesztő (*Judit asszony*, népdráma 3 fv.) eredeti műveit mutatják be.

Fordítóként Mátray Betegh Béla (Devien Guide: *Arvucz Péter*; történeti dráma, About F.: *A rabló gyilkos*, Brachvogel: *Mondecaus* színjátéka), Szacsavay Imre (Verconsin, Les Basalles: *Múlt idők*), Ditrói Mór (Hertz: *Rene király leánya*, dráma 2 fv.).

Színre alkalmazóként E. Kovács Gyula (Weilen J.: *Dolores*, Goethe: *Faust*, Shakespeare *Julius Caesar*, *Cymbeline*, III. *Richard ifjúsága*; Giacometti P: *Erkölcsei halott*, Sardou: *A gyűlölség átka*, Schiller: *Wallenstein halála*), Mátray Betegh Béla (Kneissel: *A tekintetes úr keservei*, bohózat) munkáit láthatjuk.

³⁹ Kolozsvári Nemzeti Színházi Zsebkönyv. 1879. 111.

⁴⁰ Az első összeg a nyári, a második összeg a téli fizetést jelzi. Lásd Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 93. f 6.

⁴¹ Kemény Endre 1880–1882 között a hármasszínház intendantsi vezetőség tagja.

Fordítóként, színre alkalmazóként, eredeti művek szerzőjeként is lehetett a fizetéseken javítani, sőt a szerepmásolást sem tartotta rangon aluli munkának a kolozsvári születésű, Theresianumot végzett, majd Színészeti Akadémiát kijáró Mátray Betegh Béla. Ugyanakkor a közismert színházpártolók, Kemény Endre, K. Papp Miklós iránt oly módon is kifejezhette háláját az intézmény, hogy bemutatta színházi műveiket. A pártolók gyakran a honoráriumtól is eltekintettek. Gr. Zichy Géza a színházban 1876-ban előadott *Szerelem harca* c. drámájának 50 ft. szerzői díját a nyugdíjintézetnek adta.⁴²

A négy év alatt az először játszott eredeti színművek száma 58 volt, 133 új fordított művet mutattak be, 20 új operát és operettet. Megjegyezzük: az operettek száma már ekkor jóval magasabb volt az operakénál.

4. 2. 8. Korbuly kiadásai, nemessége

A négy év pénzügyi eredményeiről a számvizsgáló bizottság 1879. április 22-én a következőt jelentette: a négy évi bevétel főösszege 274 890 ft 71 kr., királyi segély 60 000, összesen 334 890 ft 71 kr. A legnagyobb volt a bevétel 1874/75-ben, segély nélkül 74 468 ft 66 kr., legkisebb 1875/76-ban 64 910 ft 66 kr. A kiadások főösszege 390 160 ft 49 kr. Legnagyobb volt a kiadás 1874/75-ben 109 273 ft 93 kr, legkisebb 1875/76-ban 83 641 ft 96 kr. Ezek szerint Korbuly a négy év alatt 56 269 ft 78 kr-t áldozott, s így pénztári maradvány nem volt. Emellett a választmányi kezelésű színházi alap is gazdagodott színházi szerelvények és fűszerelések, ill. könyvtári beruházás révén (Ferenczi 1897. 486.).

1878-ban Szász Béla választmányi tag javaslatára Korbuly áldozatot nem kímélő munkájáért, és mivel a művészi erők csoportosításával a drámai művészet képviselőjében, újdonságok megszerzésével s a modern technika alkalmazásával a színházat a fejlettség magas fokára emelte, külön fölterjesztésben kérte a belügyminisztert, hogy öfelsége előtt méltó kitüntetésre ajánlja, minek eredményeként az év májusában ő és törvényes utódai lompérdi előnévvel díjmentesen magyar nemességet kaptak.⁴³ Alighanem ő volt az első személy, akit színházi tevékenységéért nemesítettek, ez a tény a professzió presztízsét kétségen kívül szintén emelte. Korbuly 1878-tól 1885-ig a kolozsvári színház élén álló hármas intendatúra egyik tagja maradt, anyagi kockázatvállalás nélkül.

4.3. Ditrói Mór vállalkozó igazgató korszaka (1887. szept. 1 – 1896)

4.3.1. Szerződési feltételek

A Kolozsvári Nemzeti Színház a választmány és a belügyminisztérium közötti 1884-es megállapodás szerint működött Ditrói Mór időszakában. A Tisza Kálmán belügyminiszterrel 1884 februárjának létrejött megállapodás az volt, hogy a színházat a belügyminisztérium veszi át s kezelteti felelős intendáns ellenőrzése mellett vállalkozó igazgatóval, ki 20 000 ft. államsegélyt kap, de egyébként anyagilag az ő kockázatára megy a vállalkozás. A megállapodás főbb pontjai a következőképpen foglalhatók össze:

1. A színházat kifeje az intendáns képviseli, a játékrendre, titkára felügyel, az új darabok megbírálásáról intézkedik, hivatalos órákat tart, elhatározásait írásban adja tudtára a tagoknak

⁴² Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg. 8. f 285.

⁴³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága F 313. Reg. 8. f 264, 367, 381, ff. 417–420.

és a vállalkozó igazgatónak, ki minden fontosabb esetben neki jelentéssel tartozik, s a hely-
árakat csak az intendáns beleegyezésével változtathatja. Az intendáns kezelteti a színház alap-
vagyonát, választja a vállalkozó igazgatót pályázat vagy megbízás útján, külön páholyt kap,
rendelkezésére titkár áll, ki egyszersmind a színházi vagyon kezelője s az igazgató ellenőre.

2. Vállalkozó igazgató csak az lehet, kinek igazgatói engedélye van. Tartozik dráma-, nép-
színmű- és operatársulatot szervezni; nyolc hónapon át hetenként legalább 5 estén jó előadá-
sokat tartani egy népszínművel és egy operával; a lehető legjobb vidéki tagokat szerződtteti,
s főleg a színi tanoda növendékeit, kik ösztöndíjjal ide rendelhetők; letesz 6000 ft óvadékot.
Vagy maga rendez, vagy szakképzett rendezőt szerződttet; az operai kart 16 férfi és 12 nőtágból
szervezi, de ún. nagyoperákat nem köteles adni; gondoskodik legalább 15 tagú állandó zene-
karról; szerződéseit jóváhagyás végett beadja az igazgatónak; a szubvenciót utólagos 10%-os
részletekben kapja ki 8 óra, s 20%-ot kap az idény nyitásakor; a beruházás gyarapításainak
módjait a szerződés mindig külön szabja meg.

3. A színházi alapot a belügyminiszter veszi át; a fejedelmi szubvención felüli összegről az
állam fog gondoskodni, s erre évenként költségvetés adandó be, mely tartalmazza: a vállalkozó
szubvencióját, az intendáns, titkár stb. fizetésére s a színházi felszerelés fenntartására szüksé-
ges összeget.

4. E számadások egy 5 tagú színházi választmány útján terjesztendők a belügyminiszterhez.

5. A kolozsvári színházi nyugdíjalap kölcsönös megegyezés alapján egyesítettik az orszá-
gos színészi nyugdíjalappal.

6. A budapesti színészi akadémiában 3 ösztöndíj alapíttatik 400 ftal, melynek birtokosai
három évre Kolozsvárra tartoznak szerződni, s előnyben részesülnek a Budapestre szerződte-
tésben is.

7. Az eddigi hiány fedezésére 1885. máj. 1-jéig a színházi alap mozgó tőkéi fölhasználha-
tók, de ez időn kezdve ennek 1871. jan. 1-jei álladéka helyreállítandó a költségvetésbe éven-
ként beveendő összeggel, s az alap jövedelmei csak a színház állandó céljaira fordíthatók;
de a színház újraépítése esetén az alap is fölhasználható. A vállalkozó szubvenciója a király
adományából 20 000 ft, a többi szükséglet, tekintve a kolozsvári színház országos fontosságát
a múltban, az állami költségvetésből fog fedeztetni.⁴⁴

4. 3. 2. Bölöny és Ditrói

1887. szeptember 1-jétől Bölöny József országgyűlési képviselőt, hű kormánypártit s nagy
színházkedvelőt nevezte ki a belügyminiszter intendánssá, aki megbízás útján Ditrói Mórnak
adta az igazgatóságot három évre. A választmány tagjai ekkor: Páll Sándor, Tauffer Ferenc,
Korbuly Bogdán, Groisz Gusztáv és Albach Géza polgármester. Titkár Sándor József (ennek
1889. márciusban történt halála után Tóth József, majd Mészáros Kálmán töltötte be az állást),
alappénztárnok Tóth József volt. Ditrói kolozsvári születésűként, református kollégistaként s
így hű színházba járóként⁴⁵ a Farkas utcai színház neveltje volt, aki a Színészeti Tanoda és a
bölcseztudományi kar párhuzamos elvégzése (1871–1874) után 1874 őszétől Kolozsváron
is kezdte pályáját. Apja ekkor a Nemzeti Szálló bérlőjeként városszerte ismert személy volt.

⁴⁴ Ferenczi: *i.m.* 500.

⁴⁵ *A Dunán apó és fia utazása* c. kánkán táncia miatt hírhedt operett diák-kifütyölői közt is jeleskedett (Ditrói
Mór: *Komédiások*. Szerzői magánkiadás, Bp. 1929. 18.

Eibenshütz Marival tartott esküvőjén 1875-ben a színészkollégák is jelen voltak. (Eibenshütz Mari naivát a pesti Nemzeti Színház, később a bécsi Burgtheater is szerződéssel kínálta, azonban férje útját követve nem szerződött.) Az 1878/79-es évadig tartoztak a színház kötelékébe. Ezt követően az 1880-as bécsi vendéjátékokra is elszerződött feleségével.⁴⁶ Néhány éves vándorszínészet, rövid népszínházi tevékenység és szegedi művezetés után vállalta el a kolozsvári társulat igazgatását.

Az intendáns és vállalkozó igazgató között 1887. júl 16-án három évre megkötött szerződés (1887. szept. 1. – 1890. szept. 1.) a fennebb említett keretek között a következő konkrét feltételeket szabta: a színház szerelvényeit évi 1500 ftal gyarapítja, a megszerzett darabokért és anyagokért a szerződés lejártával 33% kárpótlást kap az alpból, s díszlet- és ruhatári szerzeményeit a színház 50%-os kárpótlással megtarthatja.

4. 3. 3. A társulat

Az új társulatot Ditrói visszaemlékezése szerint közösen alakították, szervezték Bölönyvel s annak bájos feleségével, Nedeczky Ferikével, akik kitűnően értettek a színészeti dolgokhoz, jó érzékük volt annak megállapítására, hogy ki a jó színész.⁴⁷

A kolozsvári törzsgárdát E. Kovács Gyula, Szentgyörgyi István, Megyeri Dezső, Váradi Miklós, Kápolnay János, Török Károly, Krasznay Miksa, Hunyadi Margit, K. Gerő Lina, Krasznayné Serédi Sarolta és Láng Etel képviselte.

Az újak között Szathmári Árpád és Nyilasi Mátyás is már bevált színészeknek számítottak. A többi mind nagy ígéret: Hegedüs, Gál Gyula, Fenyvesi Emil, Góth Sándor, Ivánfi Jenő, Vendrey, Szerémy, Ráthonyi, Szakács Andor, Pusztai Béla, Haday Sándor, Fóris Pista. A nők közül Delli Emma, Réthi Laura, Küry Klára, Szerémy Gizella, Maróthy Margot, Ditróiné Eibenshütz Mari, Solti Teréz.

A társulatalkalítás közben új díszleteket rendeltek, a ruhatárat felfrísítették, új színdarabokat szereztek be. Ditrói új próbastílust, lendületes vezetést alkalmazott, az eredmény: összevágó együttes játék, jó kritika, a közönség megelégedése az előadásokkal.

4. 3. 4. Szerződésmódosítások (vállalkozó igazgatói és intendánsi jogkörök és kötelezettségek pontosabb körülírása)

Az évek során azonban Ditrói és Bölöny viszonya megromlott. Bár 1890. február 17-én az intendáns beadta lemondását, miniszteri közbenjárásra még 1892-ig viselte a felügyeleti jogot.

Ditrói meghosszabbított szerződésének a színház szakmai vonatkozású pontjai a következőket hangsúlyozták (1890. szept. 1. – 1893. szept. 1. közötti időszakra szolt): az előadásokat „jól betanulva, főképp az összjáték minél teljesebb kifejtésével a classikus és modern hazai és külföldi műsor tekintetbe vételével lehetőleg díszes külső kiállítással rendezni. Szem előtt tartandja e mellett azt is, hogy a különböző műfajok egymással helyes arányban váltakozzanak, hetenként egy népszínmű és egy opera adassék, a többi három nap egyéb drámai műfajokkal töltsék be. A kolozsvári téli idényen túl is tartozik a vállalkozó igazgató egész évre szerződöttni társulatát, annak elhatározása azonban, vajjon a jelen és következő nyarat hol tölti a társulat, az igazgató elhatározásának tárgyát képezi.” Rendezői teendőket is végez, vagy

⁴⁶ Ditrói: i.m. 61–65.

⁴⁷ Ditrói: i.m. 90.

egy szakképzett rendezőt tart, ugyanő a zenés darabokhoz képzett karmester szerződteséről gondoskodik. A karszemélyzet 12 férfi és 12 nőtagból álljon, kik a többi műfajok előadásában is részt venni tartoznak. (A helyárák az intendáns beleegyezésével emelhetők fel.) Köteleztetik arra, hogy a színi irodalom nevezetesebb drámái és énekes újdonságainak anyagát és előadási jogát a színház javára és nem saját nevére megszerezze. A jogdíjnak és az anyag beszerzési költségeinek fele a szerződés megszűntével a vállalkozó igazgatónak a színházi alapból megtérítendő, kivéve az előadásonként kifizetendő szerzői jogdíjak összege. Az intendáns felügyel arra, hogy a játérend a Nemzeti Színház hivatásának és méltóságának mindenkor megfeleljen, az először bemutatott darabok felügyeleti joga szintén az intendánst illeti.⁴⁸

Bölgny Szapáry miniszterhez írott 1892-es levelében⁴⁹ kifejti a jelenlegi vállalkozói rendszer előnytelenségét, s kijelenti, hogy nem kívánja Ditrói újabb hároméves szerződését megerősíteni, s egyben saját felmentését kéri: *„A vállalkozói rendszer további fentartása nemcsak a színházat mint nemzeti műintézetet veszélyeztetik, a közönséget bosszantják, az érdemesebb művészi erők megmaradását lehetetlenítik, ezért e rendszert színészek s közönség is gyűlöli. [...] Sőt a rendszer iránti általános gyűlölet és elkeseredettség az illető körökben csak fokozódni fog, vállalkozó igazgató pedig pártfogoltatása általi elbizakodottságában eddigi visszaéléseit még fokozottabban űzheti, ezen rendszernek további fenntartásához a legcsekélyebb mérvben is hozzájárulni nem akarok, így azon mély tiszteletteljes kérrrel járulok nagyméltósághoz, hogy engem intendánsi állásom további viselésétől felmenteni kegyeskedjék”*.⁵⁰

A miniszter 1892. júl 21-i válaszlevelében Bölgnynek a házi kezelés visszaállítására vonatkozó javaslatát nem fogadja el, mivel a visszaállítás nagyobb segélyezést igényelne. Viszont Ditrói szerződésének meghosszabbítását 1893-tól elfogadhatónak tartotta pár kiegészítéssel. *„Igaz, hogy a vállalkozói rendszernél a vállalkozó saját anyagi érdeke nagy szerepet játszik, de ezzel szemben a színház érdeke mégis kellően meg van óva azon rendelkezési jogok által, melyek a vállalkozóval kötött szerződés értelmében a színház vezetésével, ill. felügyeletével megbízott intendáns részére biztosítva vannak.”*⁵¹ Levelében ugyanakkor visszautasította Ditrói azon ajánlatát, amelyet az intendáns megkerülésével nyújtott be 1892 elején. Ebben 6 évi bérletbiztosítással a 16 200 ftra megnövelt szubvencióval operát is szervez, és a villanyvilágítást is bevezeti.

Bölgnyt 1892. november 1-jétől felmentette, helyette gr. Béli Ákost nevezte ki intendánsnak.⁵² Ditróival immár ő kötötte meg az újabb szerződést. A Bölgnyvel való összekülönbözés okán az újabb, 1894. április 4-én megkötött egyéves, 34 pontos szerződéssel több módosítás és szigorítás járt, pontosabban körülhatárolva az intendáns jogkörét, a vállalkozó igazgató kötelezettségeit: A tagokkal kötött szerződésben az igazgatónak ki kellett kötnie a nyári szünetekben való fizetés módját. Karszeméllyel és munkásszeméllyel egyéves szerződést kellett kötnie. (Rendelkezett a megemelt, 2600 flos szubvenció kifizetésének módjáról.) A vendégművészek felléptetését tekintve, hacsak nem a budapesti Nemzeti Színházról, a Népszínházról vagy nagynevű előadóművészekről

⁴⁸ Gr. Szapáry miniszter jóváhagyásával. Kelt Budapest, 1890. ápr. 4-én. Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 191. ff. 2–6.

⁴⁹ A pontos dátum hiányzik a másolatról. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 191. f 5.

⁵⁰ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 191. f. 5.

⁵¹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága F 313. Act 191. ff. 17–19.

⁵² Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 201. f 2.

van szó az intendáns beleegyezését kell kérnie. Az intendáns felügyelete alatt áll a színházi alapvagyon (bútor-, ruha- s kelléktár) gazdája is. A színházi helyiségek körül az emeleti iroda és a házmester lakása a vállalkozónak nem adatnak át. A házmester felett az intendáns és a választmány rendelkezik, szolgáltatásokat azonban az igazgatónak is tehet. Az intendáns jogosult ellenőrizni, hogy a tagokkal szembeni kötelezettségeit teljesíti-e a vállalkozó. Az intendáns betegsége esetén az igazgató a választmány helyettes titkárához is fordulhat. A színház fenntartási költségeit a színház országos alapja viseli, a színházi helyiségek takarítását az igazgató a házmester által eszközli, esti előadások után egy forintot fizetve. Báltartásra vagy egyéb célra a színházat csak intendánsi engedéllyel adhatja ki. A vállalkozó igazgató fizeti az előadásokkal járó mindennemű költséget: rendőrségi díj, szegényalap stb.; a világítás, fűtés, gázórák bére szintén őt terheli, a tűz és egyéb közrendészeti szabályokat betartja. A színtársulat nőtagjainak a másodemeleti felső páholyok jutnak mint szabad páholyok, a társulat elsőrendű nőtagjai a színházi alsó és középpáholyokat csak az intendáns engedelmével használhatják. A színházépületben az előadásokkal járó apróbb rongálásokat is az igazgató állja. 1893-tól a nyugdíjintézet tagjainak fizetése után levonandó 2%-nyi jutalék, a büntetéspénzek és a vendégművészek illetményei utáni 5%-os jutalék a nyugdíjintézet pénztárát illetik, valamint évenként két előadást köteles rendezni a nyugdíjalap javára.⁵³

4. 3. 5. Műsor és mérlege

A Ditrói-korszak értékes művészi lendületet hozó korszak volt. A közkedvelt műfajok mellett 1891. január 1. és február 19. között magyar dráma ciklust szervezett. Negyvennyolc napon át 42 szerző 48 magyar drámáját játszotta a társulat. Emellett Jókai-ciklust és Csiky Gergely-ciklust is szervezett. Színre vitt több Madách-drámát, s ezek koronájául az *Ember tragédiáját* (Kolozsvár, 1887. febr. 15, Nagyvárad 1890. szept. 23, 24, 25.) páratlan kiállítással és fénnel. Az 1894/95-ös évadban Shakespeare-ciklust szervezett. A Shakespeare-ciklus 1894. október 20-án a *Lear király*-előadással kezdődött. 1895. március 1-jén *A két veronai ifjúval*, a Shakespeare-ciklus 20. darabjával zárult a sorozat. Összesen 17 különböző Shakespeare-drámát játszanak: *Lear király*, *A makrancos hölgy*, *Hamlet*, *Ahogy tetszik*, *A velencei kalmár*, *Coriolanus*, *Vízkereszt vagy amit akartok*, *Macbeth*, *Tévedések játéka*, *Romeo és Júlia*, *Julius Caesar*, *Téli rege*, *A windsori víg asszonyok*, *Othello*, *Antonius és Cleopatra*, *III. Richárd*, *A két veronai ifjú* c. darabokat. *A makrancos hölgyet*, a *Tévedések játékat* és a *Julius Caesart* kétszer játsszák a cikluson belül. A húsz előadásból E. Kovács Gyula tizenhat előadásban főszerepet játszott, és a rendezésben is nagymértékben részt vállalt.⁵⁴ A téli főszezonban minden évben operát is adtak elő. Műsoron volt a *Traviata*, az *Álarcosbál*, az *Ernani*, a *Zsidónő*, a *Hunyadi László*, a *Bűvös vadász*, a pesti premier után bemutatták a *Parasztbecsületet*, a *Bajazzókat*.

Vendégművészek között Jászai Mari, Prielle Kornélia, Márkus Emilia, Csillag Teréz, Szigeti József, Náday Frenc, Újházi Ede lépett fel többször is a kolozsvári színpadon. Kiemelendők Stakosch Fébea énekesnő és Pokahuntas szerezsen énekesnő fellépései. Ferenczi Zoltán szerint Ditrói úgy tudott színvonalas műsort teremteni, hogy a színház pénzügyi forgalmát évről évre növelte.⁵⁵

⁵³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 191. f. 23, 24.

⁵⁴ Nem játszott *A velencei kalmár*, a *Vízkereszt vagy amit akartok*, a *Romeo és Júlia*, *A windsori víg asszonyok* és *A két veronai ifjú* színjátékokban. A ciklusról lásd bővebben Bartha Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*. Argumentum Kiadó. Bp. 2010. 203–207.

⁵⁵ Ferenczi: i.m. 502.

4.3.6. 1899/1900-as évad művészeti igazgatói költségtervezete

Mínthogy a színház levéltárában a választmányi kezelés alatt álló számadások⁵⁶ maradtak csak fenn a korszakból, a művészeti igazgatást illető számadások nem, egy az 1899/1900-as évre benyújtott művészeti igazgatói költség-előirányzata álljon itt a bevétel és kiadás tételek szemléltetésére (a költségtervezetet Tóth József pénztárnok írta alá, ekkor a színház művezetője Megyeri Dezső volt)

„Bevétel

1. Állami segélyből 1899–1900-as évre: 34.000.
2. Bérletjövedelem Nagyvárad 15.000
3. Bérletjövedelem Kolozsváron 14.000
4. Havi bruttó bevétel Nagyváradon (6.200 – 5 óra): 31.000
5. Havi bruttó bevétel Kolozsváron (9.400 – 7 óra): 65.800
6. Színlapelőfizetés Nagyvárad, Kolozsvár: 310
7. Cukrászat és ruhatárból: 490
8. Kolozsvár város segélye 1899 évre: 1000.

Összesen: 151.600

Kiadás

1. Illetékbe Nagyvárad, Kolozsvár (8700 – 12 óra): 104.400
2. Rendkívüli illeték: 4.000
3. Vendégfellépési díjba: 1.650
4. Színpadi napi költség 12 óra: 9600
5. Színlap és nyomda 12 óra: 2.200
6. Bélyegátalánydíjba 12 óra: 120
7. Kórházdíjba 12 óra: 167
8. Vegyes kiadásokra 12 óra: 4683
9. Úti költség és szállítás 12 óra: 2400
10. Fűtésre tüzelőfára 12 óra: 500
11. Világításra 12 óra: 7200
12. Színházbér, ruhatár, könyvtár 12 óra: 3400
13. Ruhatári kellékekre 12 óra: 3000
14. Díszlettári kellékekre 12 óra: 4000
15. Könyvtár jogdíjakra 12 óra: 3000
16. Szerepezés 12 óra: 300
17. Hangjegyrás 12 óra: 500
18. Könyvkötő 12 óra: 80
19. Tantim díjakra

Összesen: 151.600⁵⁷

A Ditrói-korszak színházművészeti szempontból az intézmény egyik fénykorát jelentette, remek színészeket ismert s nevelt fel ebben az időszakban. 1896-tól a budapesti

⁵⁶ Lásd *Alappénztári Napló 1887–1895, Alappénztári főkönyv 1876–1900, A Kolozsvári Magyar Nemzeti Színház országos pénzalapja összes bevételeinek és kiadásainak lajstromai 1890–1899*. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg 30; Reg. 13; Act 192.

⁵⁷ *A kolozsvári nemzeti színház. Művészeti igazgatás költség előirányzata az 1899 év Május 1-től 1900 év Április hó 30-ig terjedő egy évi igazgatósági bevétel és kiadásról*. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 192. f 58.

Vígszínházhoz szerződött művezető, ahova vele együtt bevált, összeecsiszolt társaságának szinte fele követte.

A három korszak intézményi stratégiáját vizsgálva látható volt, hogy a *választmányi politika* egyre inkább leválik a szakmai döntésekről. Ezt nemcsak az 1884-től számított belügyminisztériumi kezelés okozta, mely által az állami támogatás és felügyelet hangsúlyosabb szerepet kapott. Az 1850-es, 1860-as évek színházi választmánya megtette azokat a lépéseket a színházi alap gyűjtésére vonatkozóan, amelyek megfelelő színvonalú színházépítményben tették lehetővé a kolozsvári szintársulat működését. Emellett a színház felügyeletét páholybérletek megkötésével és társadalmi tőkéje felhasználásával segítette. A választmányi politika háttérbe szorulásának másik okát a szakmai intézményesülés és specializáció előrehaladtának kell tulajdonítanunk. A döntéshozás egyre inkább a szakma kezébe kerül, amíg a választmány feladatköre a színház fenntartó-ellenőrző ügyelete a kapcsolódó számadások elvégzésére szűkül.

Miközben a századközep elvárásrendszere a színház közművelődési és nemzeti hivatást betöltő szerepét illetően állandósul, a színházi szakmát illető elvárások egyre differenciáltabbá válnak a majd félévszázad során.

II. Színházi professzió

1. Színésztársadalom

A 19. század második felében a színészek társadalma igencsak differenciált volt Európázerte. A századközep színházi nézetei, a színházat körülvevő társadalmi vita s ennek írott kontextusa, de ugyanúgy rendhagyó színészeti próbálkozás (gróf Bethlen Miklós színészi működése a hivatásos színpadon és egyedi színházi koncepciója az 1850-es években) is már jelzi, hogy a színházzal mint önálló művészettel szembeni elvárások, valamint a színművészettel mint hivatással/foglalkozással és státussal szembeni elvárások változóban vannak. Van egy biztató vonulata a színháztörténetnek: az addig jóformán lenézett színész megbecsült tagja kezdett lenni a társadalomnak, biztosabb megélhetést, egyes esetekben jövedelmet is nyújthatott ez a pálya, mert a színházi látogatottság növekedése lehetővé tette anyagi helyzete javítását. Ez a társadalmi megbecsültség mégis kevesek kiváltsága volt, s látnunk kell, hogy a budapesti sztárszínésztől (Nemzeti Színház vezető színészei, Népszínház dívái) a vidéki színészig és a statiszták, kóristák, napidíjas színészek kategóriájáig igen különböző helyzetű (jövedelem, lakásviszony, társadalmi presztízs tekintetében) színészeket foglal magában. S ha a jó nevű színészek társadalmi felemelkedéséről beszélhetünk néhány esetben, a névtelen nagyszámú második- és harmadrangú, ill. segédszínészek, kóristák, táncosok esetén semmiképpen.⁵⁸

Minthogy ezekben az évtizedekben zajlik a szakma professzionalizációja⁵⁹ (intézményi keretek tekintetében: Színművészeti Tanoda, Országos Színészeti Egyesület létrejötte), lényeges, hogy miként alakul megbecsülésük, megítélésük. A velük kötött szerződések vizsgálatából

⁵⁸ Nemzetközi összehasonlításlásd Michael Baker: *The Rising of the Victorian Actor*. Rowman and Littlefield, Totowa, New Jersey 1978; Tracy C. Davis *Actresses as Working Women*. Their Social Identity in Victorian Culture. Routledge, London and New York 1991.

⁵⁹ A professzionalizáció irodalmáról lásd pl. C. Michaels Burrage, Rolf Torstendahl eds.: *Professions in Theory and History*, Sage Publications. London 1990; Rolf Torstendahl, C. Michaels Burrage eds.: *The Formation of Professions: Knowledge, State and Strategy* (Advanced Studies in the Social Sciences), Sage, London 1990.

érzékelhető volt, hogy intézményi, szervezeti szempontból hogyan alakult ez a folyamat, de nem tekinthetünk el az eseti vizsgálatoktól sem, amelyek révén árnyaltabb képet kaphatunk a csoportról, hisz a professzionális és személyes élet összefonódása a színészek esetén még hangsúlyosabb, mint más szakmák esetén: alkotók és társadalmi entitások is egyben.

2. Színészek számának növekedése, piaci megszervezése

A létező statisztikák felől nehéz a csoport dinamikáját követni. A magyar statisztikai összeírások foglalkoztatási statisztikái alig hasznosíthatók.⁶⁰ Az 1890-es évek értelmiségi kereslettel foglalkozó népesség kategóriájából az irodalom és művészet csoportjait egy kategóriába sorolták. De a csoport női és férfi megoszlását külön is megadták. Ez alapján tudható, hogy 1890-ben Erdélyben 150 férfi és 117 nő élt meg az irodalom és művészet nyújtotta keresletből. Magyarországot tekintve ez a következőképpen oszlott meg: 1456 férfit és 720 nőt soroltak ebbe a kategóriába, Kolozsváron pedig 43 férfi és 23 nő tartozott e csoportba. A kolozsvári adat nőtágjainak nagy része minden bizonnyal a színésznők számával volt azonosítható. Az 1900-as népszámlás foglalkoztatási statisztikái még ennél is kevesebb fogódzót nyújtanak, minthogy a foglalkoztatási ágakat foglalkoztatási csoportokba vonták össze, s így a mi szempontunkból vizsgált csoport a polgári és egyházi közszolgálat illetve szabadfoglalkozás kategóriájába kerültek, ezek összetételéről azonban nem közöltek külön lebontásban statisztikát.⁶¹

A színészek számának növekedése a század utolsó felében azonban igen látványosan megugrik. Ezt a számbeli növekedést *A Magyar Színészet Évkönyve. Névtár 1873-dik évre*, illetőleg *A Színészek Naptára és Évkönyve 1897-dik évre* adatainak összeszámolásával jelezhetjük. Ezek szerint az 1873-as évben összesen 25 színtársulat működött a történelmi Magyarországon. A 25 társulatban 850 színész volt ekkor a magyar színészeti munkapiacon, ebből 479 férfi és 371 nő. A század végén megugrik a színészek létszáma: ekkorra már több színészképző intézménnyel,⁶² több színtársulattal, több színházzal kell számolnunk. 1897-ben csak Budapesten négy színházzal s egy operával kell számolnunk (Nemzeti Színház, Magyar Királyi Operaház, Népszínház, Vigszínház, Budapesti városligeti nyári színház, ekkor Feld Zsigmond igazgató vezetésével). Az 1897-es évkönyv szerint az ország 40 színtársulatában összesen 1419 előadóművész volt, melyből 738 nő és 681 férfi. A szám tartalmazza kardalnok, kardalnoknő, táncosok, drámai és énekes színészek mellett a sűgő, karnagy, festő, ruhatárnok pénztárnokot is, akik kisebb társulatoknál szintén játszottak⁶³ (nyilván a sűgő és a karnagy kivételével). A karszemélyzetet a nagyobb társulatok mindenkor némaszerepekre, statisztaszerepekre is alkalmazták. A színészek ekkori pontosabb piaci felméréséhez azonban még jó néhány szerződés nélküli színészek is tartozott.

Míg a hetvenes években csak a kisebb társulatoknál fordul elő női többség, állítható, hogy ekkoriban még több férfi van a pályán; a vezető menedzseri, rendezői és karfelügyeleti feladatot is elsősorban ők látják el. Sűgőként is többnyire férfiakat alkalmaznak, ámbár előfordulnak nők is

⁶⁰ A korszak foglalkozási statisztikáiról átfogóan lásd Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris. Bp. 2001. 70–84.

⁶¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. II. 1894. *Magyar Statisztikai Közlemények új folyam. (A népesség foglalkozása községenként)* III. 1904.

⁶² Lásd Fülöp Csaba: *A színészképzés intézményei. = Magyar színháztörténet 1873–1920*. Szerk. Gajdó Tamás. Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum. Bp. 2001. 387–409.

⁶³ A nagyobb társulatok esetén ezeket e kiegészítő munkaköröket nem számoltam bele.

a pályán. Emellett a színház kötelekéhez tartozó technikai feladatokat is kivétel nélkül a férfiak kapják.

A század végén azonban, amint az 1897-es adataink is mutatják, dacára annak, hogy a számban a karnagyok is szerepelnek, lényegesen több nő van a pályán, mint férfi.

A kolozsvári előadóművészek nemek szerinti megoszlása viszont nem mutat elnőiesedő tendenciát, majdnem minden évadban a férfi előadóművészek vannak fölényben, a Fehérváry vezetése alatti színtársulat két évadában fordul elő, hogy több női előadót szerződtetnek, ez a külön alkalmazott táncosnők számának köszönhető. Ilyen módon elmondható, hogy a kolozsvári színház az általában Magyarországon is érzékeltő és európai viszonylatban is kimutatható női előadóművészek fölényét mutató jelenséggel szemben konzervatívnak mutatkozik, és részben a férfiak uralta intézményi vezetéssel is magyarázható.

3. Színházi fizetésből való megélés problémája

Bár a Paulay Ede vezette budapesti Nemzeti Színház (1878–1894) egyes színészeiről elmondható, hogy konszolidált anyagi körülmények között, polgári jólétben éltek, mint például a Feleký házaspár, Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia, Márkus Emília,⁶⁴ azonban a kolozsvári törzsgárdát tekintve gyakori volt a napi megélhetési gond.

Aszínészet belső szervezeti kérdéseit kézzbe vevő 1871-ben alakult Országos Színészegyesület 1873-ban a vidéki színészetre tekintve a legmagasabb fizetési osztályt évi 750-900 ft feletti jövedelemben állapította meg, a legalacsonyabb fizetési osztályt pedig 600 ftnál kevesebben. Az elsörendű népszínmű-operette énekesnő elsörendű színtársulathoz 1888-ban havi 300 forintért szerződött 200 ft előleggel, 20 ft útiköltséggel, egy szezonban 2 jutalomjátékkal. A drámai és vígjátéki anyaszerepre egy színésznő elsörendű színtársulathoz havi 70-80 forintért szerződött útiköltséggel, kardalosok havi 30-60 forintért szerződtek.⁶⁵

Ugyanebben az időszakban a kolozsvári fizetések nagyjából megegyeznek ezzel az általános elvvel. Minden esetben azonban az adott színész tehetségétől és megítélésétől függött az összeg megállapítása. Az *Újonnán szerződött tagok 1886. május 1-től* listáján láthatjuk,⁶⁶ hogy például havi 100 ft-al szerződtek a színi tanodát végzett Kazaliczky Antalt (Mozsgó, 1852. máj. 10. – Bp., 1917. nov. 5.). 1875-ben végezte el a SzAk-t, s szerződötése idején már elsörendű drámai színésznek számított. Almássy Júlia színésznőt (Máramarossziget, 1866 – uo. 1923. jún. 24.) pedig havi 60 forintért szerződtették. Ekkor még csak 4 éve volt a pályán, 1886-ban Csóka Sándor színigazgató felesége lesz, drámai és vígjátéki, később anyaszerepekben is kitűnő volt. A havi 40 forintért alkalmazott Kultsár János (neve lexikonokban sem lelhető fel) nyilván segédszínészi fizetést kapott. E. Kovács Gyula vezető színész és művezető az 1886/87-es téli idényben 350 ft, Szentgyörgyi István 150, Ivánfy Jenő 130 ft, Medgyasszay Evelin 200, Szilassy Irén, Rónaszékyné Vilma 250 ft fizetést kapott.

A színházi piac rétegzödését szemléltetendő az évad pesti sztárszínészeinek vendégfellépései alkalmával összegyűlt jövedelmeit említhetjük.⁶⁷ Báró Splényi Ödönné Blaha Lujza júniusban hét

⁶⁴ Pintér Márta Zsuzsanna: *A színészek társadalmi státusza. = Magyar színháztörténet. 1920–1949.* Szerk. Gajdó Tamás. Magyar Könyvklub, Bp. 2005. 1065–1123; 1082.

⁶⁵ Rajnai: *i.m.* 230.

⁶⁶ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act. 171. f 66.

⁶⁷ *Pesti sztárszínészek vendégfellépéseinek jövedelmei 1886. május 1-től április 30-ig.* Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 171. f 65.

fellépése után 1925 forintot könyvelhetett el. (Előadásenként átlag 261,25 forintot vihetett haza az 5 százalék levonása után.) Az árvaházat felerészben megillető nyolcadik fellépése után 209,52 ft-hoz jutott. Megjegyzendő, hogy ezekből az összegekből 5 százalék a színházat illette meg. Pálmay Ilka októberben és novemberben 5 fellépése után 1000 forintot kapott. (Előadásenként átlag 190 forintot vihetett haza az 5 százalék levonása után.) Jászai Mari öt fellépése után 940,5 ft kapott 1887 februárjában az 5 százalék levonása után (előadásenként átlag 188,1 forintot vihetett haza).

Az eltérő pénzbevétel tehetségük és sikerük mellett az előadások műfajának kedveltségével is magyarázható: Blaha Lujza és Pálmay énekes darabokban, Jászai viszont drámákban lépett fel.

Hogy fogalmat alkothassunk ezen összegek nyújtotta anyagi biztonságról, érdemes néhány más foglalkozási csoport jövedelmével összevetni. Az 1887/1888-as tanévben az elemi népiskolai segédtanítók évi átlagkereset 345 ft volt, Budapesten a kinevezett középiskolai tanárok átlagosan évi 1900 forintot kerestek. A budapesti önkormányzatnál dolgozó jegyzők ekkor 1858 ft, a gyakornokok 500-600 forint körüli bérért dolgoztak. Viszonyítási alapként szolgálhat, hogy az 1890-es évek elején 1 liter tej 7 krajcárba, fél kilogramm hús 24 krajcárba, egy pár, nem túlságosan elegáns cipő vagy egy férfikalap kb. 5 forintba került.⁶⁸ Az 1880-as évek Kolozsvárján egy kifogástalan szabású utcai férfi kabát 60 ft, egy női ruha (selyem, aranypaszománttal) legkevesebb 40 ft, de ugyanúgy egy jelmeznek szolgáló női ruha is legkevesebb 25-30 forintba került, nem is említve a különféle kiegészítőket.

4. Milyen elvárásoknak kell eleget tenni színésznek, színésznőnek?

A szakmai és személyes, családi élet összeegyeztetése különféleképpen volt sikerre vihető a század utolsó harmadában, s főként a színésznők szembesülhettek a sokféle elvárással.

Bethlen Miklós, alias Bolnai színész és író az 1880-as években a következőképpen fogalmaz a társadalom színésznőkkel szembeni furcsa mércéiről, Laborfalvi Róza kivételes tehetségét említve: „Amivel adózik a világ az asszonynak mint művésznőnek bámulatban és tiszteletben, azt megvonja tőle mint asszonytól. A társadalom kétféle mérleggel mér az úgynevezett becsületes nőnek és a művésznőnek.” S habár mindkét elvárást teljesítheti egy-egy kivételes személy, az előítélet erősen tartja magát: „Egyike a legszebb és legfényesebb kivételeknek Laborfalvy Róza, Jókai neje volt. Én korom összes nagy színművészeit és művésznőit láttam Bécsben épúgy mint Párizsban és Londonban, s nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy Jókainé asszony művészi talentuma egy színvonalon állott a Rachelével és a Ristoriéval.”⁶⁹

A színészek identitását a művészvilágban kivívott rang mellett származásuk, neveltetésük mellett családi körülményeik, habitusuk, színtársulaton belüli helyzetük, gazdasági pozíciójuk is meghatározta. Emellett intézményi elvárásoknak is eleget kellett tenni. A színházi törvénykönyvek megszabták a színházi alkalmazottakkal szemben támasztott elvárásokat mind a színházon belül, mind pedig a közönséggel való kapcsolatukat illetően. A törvénykönyv külön fejezetben tárgyalta a törvénykiszolgálásra (színházi törvények elleni vétségek kivizsgálása), a játékrendre, próbára, szükséges szerekre, előadásokra vonatkozó szabályokat, figyelve

⁶⁸ Rajnai: *i.m.* 230.

⁶⁹ Bethlen Miklós: *A történelem regénye (1846–1886). Jellem és korrajzok.* Bp. 1888. 137–138.

a drámai színészekre, az operára, balettre, zenekarra, rendezőre, ügyelőre, sűgőra, fodrászra, szolgaszemélyzetre.⁷⁰

Ezen etikai kód szerint illet öltözködni, viselkedni mind a színházban, mind pedig a városban. Tilos volt intézeti tag elleni pártot csinálni, közönség előtt illúziót zavarni, rögtönözni. Büntette a törvénykönyv azt a nőtagot is, aki törvényes házasságon kívül esett teherbe. A fennmaradó színházi törvényszéki jegyzőkönyvek a színházi vétségek konkrét eseteibe engednek betekinteni.

Az 1876–1880 közötti jegyzőkönyvekben Pálmay Ilka próbáról való késéseiről, olykor felkészületlenségéről, színésznő kollégáival való civódásairól s a büntetések mértékeiről olvashatunk.⁷¹ Ha ezeket a vétségajstromokat emlékiratában leírt családi helyzetének összeomlásával párhuzamosan szemléljük, akkor az okokra is némileg fény derül. Féltekenykedő agresszív férjének bántalmazásait s ennek következtében gyerekvesztést szenvedő Pálmay megpróbáltatásairól olvashatunk.⁷² S bár a kolozsvári tagok közül neki volt a legmasabb fizetése, férje és saját költségei messze meghaladták bevételeiket, s teljes ruhatárát is lefoglalták 1879 júniusában. Kolozsvári időszakának végén el is vált férjétől.

A színházi törvényszéki jegyzőkönyv a „primadonnai harcok”-ról is tudósít. Pálmai összetűzéseiről, a harcos egyedülálló, intrikus Erdélyi Mariettával vagy Boér Emma és Ditróné hosszan tartó civódásairól.⁷³

De ugyanúgy más forrásokból szembesülhetünk a gyerekei neveltetését féltő E. Kovács Gyuláné Pataki Rózsa színésznő anyagi gondjaival, aki a huzamos nyári kiszállások idején nehezen tudja anyai és színésznői feladatait egyaránt sikerre vinni.

Nyári állomásokra való kimozdulás minden esetben anyagi megterheléssel járt. A nem megfelelő szállás, utazási és étkezési feltételek olykor túl nagy áldozatba is kerültek.

A hatvanas évek vándorszínész életét vivő Szentgyörgyi István (pályáját mint kardalos és segédszínész 18 forintos havi gázsival kezdte Kassán Latabár Endre társulatában, de tízéves vándor korszakának idején kipróbálhatta magát öreg, fiatal, operethős, szóval mindenféle, sőt operai szerepben is) szakmai előrehaladásán túl családi életének erőpróbáit is jelentette a vándor korszak. Kecskés Rózsi színésznővel közös három apró gyereket veszít el három különböző állomáson (Máramarosszigeten, Szombathelyen, Zalaegerszegen).

Színésznők felsegélyezése, patronálása már a hivatásos színész szakma kezdetén is uzusban volt. Pálmay Ilka is elfogadja báró Bánffy György (1853–1889) zeneszerző, költő és politikus segélyeit (s a maga során Pálmay is népszerűsíti a Bánffy báró nótáit, operettjeit). De ugyancsak Bánffy György segít önzetlenül Szentgyörgyi Istvánon is. Tehát az ő gesztusaiban a színészeket mint alkotó művészeket értékelő cselekedetet láthatunk.

5. Lakásviszonyok, ki a „csak lakó” Kolozsváron

Az 1873-as és az 1881-es kolozsvári színházi törvénykönyv rendelkezik a lakásváltoztatások, a tartózkodás bejelentésének kötelezettségéről. „Minden tag köteles az év elején és az évi költözködések (Szt-György, Szt-Mihály) napjain kitett füzetbe lakását az utca, ház- és

⁷⁰ Vö. *A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve 1873. május 1-től kezdve*. Ny. K. Papp Miklós, Kvár 1873; *A Kolozsvári Nemzeti Színház Törvénykönyve. Kiadatott 1881. Május 1-én*. Ny. Gámán János örököse, Kvár 1881.

⁷¹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg 18.

⁷² Pálmay Ilka gróf Kinskyné: *Emlékirataim*. Második kiadás, Singer és Wolfner kiadása, Bp. 1912. 39–62.

⁷³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága F 313. Reg 18.

szobaszám pontos megjelölésével beírni 10 kros büntetés terhe alatt. Ki szállását változtatja, 24 óra alatt köteles ezt a főrendezői (v. művezetői) irodában 10 kros büntetés alatt bejelenteni. E büntetés elmulasztás esetében naponként ismételtetik.”⁷⁴

Szentgyörgyi István 1871-től volt a színház alkalmazottja, két évtized alatt sikerült egzisztenciális hátterét megalapoznia. 1886-ban színészkedésének 25 éves jubileumán fizette ki kis udvarral, kerttel bíró háza (Nagy utcában) vételárának teljes összegét.

Azelőtt, akár annyi sok színésztársa, *csak lakó* volt Kolozsváron. A házra több évtizeden keresztül gyűjtöttek feleségével. *Emlékeim* (1923) című saját kiadású könyvében, melyet 82 évesen jelentetett meg, megírta házvásárlásának történetét is *Az én hajlékom* címmel. Egy horgolt ágytakaró teremtette meg a házvásárlás alapját. „*Ehhez az alaphoz kuporgattunk, gyűjtöttünk közös szilárd megegyezéssel a rendes gázsimon felül, – mert bizony az épen hogy háztartásunkra volt elég – azon összegecskéket, miket azidőben divatozó jutalomjátékok címen kerestem. Ezek hála a kolozsvári közönség hozzám való szíves jóindulatának, tisztességesen jövedelmeztek. Ezek között a jutalomjátékaim között egyik a legnevezetesebb, amikor az ország-szerte ismeretes, kedves főúr, Gyurka báró, (báró Bánffy Gyurka) irántam való szívesességből kitűnő virtuóz zongorajátékával személyesen kísérté maga szerzette népdalát. Volt is ám jövedelem! Felerészben 252 forintot kaptam. Milyen úrrá tett ez engem! Legyen áldott emléke!*”⁷⁵

A kolozsvári cím és lakásjegyzék első évfolyama 1899-ben jelent meg (szerk. Oláh László). A kiadvány közölte a háztulajdonosok névsorát. Itt felfedezhettük Szentgyörgyi István nevét. A többi kolozsvári színész és színésznő neve a lakásjegyzék soraiban található meg. E. Kovács Gyula: Görög templom 1, Megyeri Dezső Főtér 12, Vendrei Ferenc Majális 2, Szilágyi Berta (ekkoriban sűgönő, de színésznőként szerepel a jegyzékben: Kornis 4), Fehérváry Antal ny. színész Kül-Torda 8, Laczkó Aranka N. Búza 4, Turcsányi Olga, Margó Zelma: Kül-Torda 8, Miklósi Ilona, Miklós Margit színésznők Alsó Szén 10b, Székely Irén Unió 8. A Jegyzék vizsgálata alapján elmondható, hogy szinte minden színész és színésznő szerepel benne, természetesen a műszaki személyzet is. (Nem találtuk Kövi Ede ügyelő, Kápolnai János igazgatói titkár nevét.) Kardalost és kardaloszót azonban nem találtunk. Olykor azonban csak név és foglalkozás szerepel nevük mellett, címük feltüntetése nélkül. Így Janovics Jenő, Fáy Szeréna, Solt Helén, Lányi Edit színészekről a jegyzék alapján nem tudjuk meg, hol laktak.

6. Adósságszinálás

Mátray Betegh Béla a színészi berkekre igencsak jellemző maximát fogalmazott meg az adósságszinálással kapcsolatban: „A díjak aránya rendesen »kulcs arra, hogy mennyi adósságot kell csinálni«.”

⁷⁴ A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve 1873. május 1-től kezdve. 53. paragrafus, 13; A Kolozsvári Nemzeti Színház törvénykönyve kiadatott 1881. május 1-én. 57-es paragrafus, 19.

⁷⁵ Szentgyörgyi István: *Emlékeim*. Kvár 1923. 28. 1880 febr. 7-én a *Nagyralátó* c. darabban nyújtott alakításáért kapott 252 forintot. Jutalomjátékait tekintve ennél is többet jövedelmezett 25 éves jubileumi fellépése a *Brankovics György* címszerepében. Jutalomjátékainak jövedelmei a pesti elsőrangú tagok fellépéseinek jövedelmeivel vetekedtek, azt időnként felül is múlták, amint láthattuk. 1871. ápr. 14. – 1890. ápr. 1. között jutalomjátékaiból 3465,11 ft. jövedelmet szerzett, a külön fizetett énekdíjai 1375 ft-ot, játékdíjai 514, 46 ft-ot, rendezői díjai pedig 2633, 50 forintot jövedelmeztek. Lásd Bartha Katalin Ágnes: *Színházi fizetés mint a karrier mutatója: Szentgyörgyi István jövedelmei*. Erdélyi Múzeum. 2010. 1–2. 112–123.

„Minél szebb valamely színész honorárium, annál szebb az adóssága is. Míg az ún. Gyenge gage mellett a hitel is rendesen fagypontra áll. [...] Ebből aztán következik, hogy a közönség kedvencei országzszerre jól el vannak adósodva; valamint következik az is, hogy jó-magam az üdvönek 1877-ik évében – miután némelyek állítása szerint a kolozsvári közönségnek szintén kedvence valék – kilencszáz kilencvenkilenc forint adósság terhét czepelem. [...] Minden habozás nélkül bevallom, hogy e szép kerek összeg, utolsó fillérig a hiúságnak szolgált táplálékul. –Nincs színész, ki emanczipálni tudná magát a könnyű költelekezés elsodró áramlata alól, s minthogy minden háznál más a szokás: a vándor színész szükségesnek tartja mindenütt alkalmazkodni az »állomás« és színház közötti viszonyból fejlődött szokásokhoz. [...] Így po van rá eset, hogy a kedveltség egyik föltétele? Legalább sokak véleménye szerint – hogy a színész Don Juan legyen; egy-két kalandjáról »beszéljenek a városban«; kifogástalan kabátja utcán és színpadon egyaránt megérjen hatvanat – még ki nem fizetett – forintot, s pantallójának alsó balszegélyén legyen legalább egy újni szélességű selyem hajítás, ha azt nem akarja, hogy (nem ugyan a közönség, de) a p.t. kollégák egy tekintélyes része által szánó mosollyal »ki ne nézessék az öltözdéből« midőn szerepéhez készülődni akar. [...] S ha a szabó és fodrász pontosan ízléssel végzik műtétüket: »művészi« számára már fűzve van a nefelejcs bokréta, az ibolya koszorú; – de egyszersmind a meglehetősen borsos szabó és divatárus számlák is ki vannak állítva, melyek fizetéseit pontosan ha nem teljesíti: beüt a krach, gage foglalás, hitelforrások bedugulása, új előlegek sikertelen hajszolása; szóval: kilencszáz kilencvenkilenc forintnál is tetemesebb adósság miatti bepörlés. – Színésznél ha rendes előlegén kívül még száz forint adóssága van, a jólét, függetlenség, szabad önállóság lehetősége már embrióikban el vannak fojtva, de természetesen csak akkor: ha komoly szándéka tartozását kiegyenlíteni.”⁷⁶ Korbuly Bogdán intendánsnak írott leveléből kiderül, hogy 1876 januárjában a nyári évadra ajánlott fizetése 90 forint volt.⁷⁷

Korántsem a Mátray Betegh Béla könnyed stílusában íródnak azok a segélykérő levelek, amelyeken a kétségbeesés és tehetetlenség érződik. Valószínűleg nem csak a nyári állomásra való kimozdulás anyagi terhelése okozta, hogy 1877 nyarán, kora őszén az E. Kovács család komoly anyagi gondokkal küzdött.⁷⁸

1877 augusztusában E. Kovács Gyuláné igen zaklatott olykor összefüggéstelen mondatokban fogalmazó levelet ír Nagyváradról Korbuly intendánsnak. Először is leszögezi,

⁷⁶ Mátray Betegh Béla: *Az élet színpalái tarka vázlatokban*. Stein János Bizománya, Kvár 1880.2–3.

⁷⁷ „Mélyen tisztelt intendáns úr! A Tóth úrtól nyert fölvilágosítások alapján saját személyemre nézve belenyugodtam abba, hogy nyáron át 90 forint havi díjért szerződjem. Ez összeg a tavalyi nyári arányokhoz képest havonként 5 forint differenciát mutat fel mely nekem valami, Intendáns úrnak pedig semmi. – E semmiből lett valami a nyári idény alatt 25 forintra nő, mely összeg viszont intendáns úrnak lehet valamicske, de nekem egy jókora összeg – körülbelül kétheti háztartás. [...] Nőmet illetőleg a felajánlott nyári 40-es és téli 50 forint elfogadtatik.” (1876. jan. 6. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 86. f 53.)

⁷⁸ E. Kovács Gyula 1874-es adós-peres ügyeinek aktáit l. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 81. Emellett azonban E. Kovács gyakori pesti elszegődése is lehetett oka anyagi megpróbáltatásainak, mivel Pesten sem fizették meg megfelelően. Erre a gyakori elszegődésre ő maga így reflektál egy 1893-as feljegyzésében: „E. Kovács Gyula Kolozsváron: Kolozsvárra jöttem Pestről először 1865. Oct. 27. Elmentem Nvárad Aradra 1866. Apr – ½ év. Visszajöttem Kolozsvárra – 1868. Apr. Elmentem Pestre vissza – 1869. Apr. – 1 év. Visszajöttem Kolozsvárra – 1870. Apr. Visszamentem Pestre – 1878. Apr. – 8 év. Visszajöttem Kolozsvárra – 1882. Apr. Itt vagyok azóta folyton. – 1893 – 11 év. Töltöttem tehát összesen Kolozsvárt máig 20 és ½ évet. (Vendégzerepeltem 1881. Dec. 10-től 1882 febr. 10.) Lehetetlen észre nem venni, hogy egész életemben: Áprilist jártam! Szerencsétlenségem megfajtése: ime!” Kolozsvár. 1893. január 13. (Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 201. f 7.)

hogy végszükségben ír, és férje tudta nélkül, panaszkodik, hogy ma még csak nem is ebédelték, és kér 100 vagy 200 fto kölcsön. Idegenek között vannak, nincs kihez fordulniuk. Skandallumnak tartja, hogy havi 20 forintból kell megélniük a számtalan fizetéslefoglalás miatt. Kolozsvárra is kell fizessen, s 30 ft elmegy az itteni szállásra is, s mire berendezkedett, a havi „gagé” el is ment. Hárman 26,7, ill. 11 forint kölcsönpénz meg nem adása miatt be is perelték.⁷⁹

Augusztus 23-án Korbuly a következőket közli Tóth Józseffel: „*E. Kovács Gyuláéktól azt hívémm ment leszek amidőn innen elutaztak... azt az ígéretet tették, hogy többet nem zavarunk.*” Ennek ellenére küld két levelet s egy 200 fto váltót, s az ide zárt 300 fto is írassa alá, vonja le az 5 ft, amennyit a levélhozónak adott. „*Végezzék be Váradon az utat, s keressenek más bolondot, mert már igen sokszor vették igénybe türelmét.*”⁸⁰

1877. szept. 18-án Kolozsvárról E. Kovács Gyuláné újabb könyörgő levelet meneszt, ezúttal Tóth Józsefhez, a színházi pénztárnokhoz (nagyváradai tartózkodásuk idején ideiglenes igazgatóhoz). Legkevesebb 300 fto van szükségük, hogy kimozduljanak, kéri, hogy jövő télire annyit eszközöljenek ki, hogy legyen legalább 100 ft havijuk, amiből megélhessenek.⁸¹ Ugyanaznap, 1877. szept. 18-i levelében közli Korbuly intendáns Tóthtal, hogy Kovácsától egy rakás költségről beszámoló levelet kapott, Kovácséknak mindenüket lefoglalták, s kér 250 fto. E. Kovács készül jutalomjátékára, s előre kérné ezt az összeget, de nem akar engedni a zsarolásnak.⁸² Szeptember 19-i levelében még közli Tóthtal, hogy E. Kovács Gyuláné is meggy Nagyváradra, nem tudott szabadulni tőle, és adott újabb 30 fto.⁸³

Ezért sem lepődünk meg a már egyre kezelhetetlenebbé váló helyzeten, amit az 1878. június 18-i választmányi ülésen terjeszt elő Tóth József pénztárnok: „*a színházi tagok nagy része ellen számos fizetésletiltások érkeznek be, s pedig dacára annak, hogy az újabb törvény csak 600 fton felüli részt engedélyez bíróilag lefoglaltatni, ennél sokkal több vitetik el, miáltal számtalan baj az intézet érdekeire visszahatólag keletkezik. Ezért célszerű volna folyamodni, hogy az újabb törvény az itteni nemzeti színház tagjaival szemben is alkalmaztassék.*”⁸⁴

Akár E. Kovács Gyula családja, ugyanúgy komoly adósságokat halmozott fel Fehérváry Antal is. 1874. szeptember 5-én Fehérváry művezető arról panaszkodik intendánsának, Korbuly Bogdánnak, hogy feleségével együtt havi 48 forintból kell megéljenek, mert saját teljes havi díja bennmarad az előtörlesztésre. Emellett a drágaság, szállás és néhány becsületbeli tartozása, ruha és lábbeli szükségessége kényszerítik arra, hogy Korbulytól előre kikérje azt a 600 fto, amit szerződése alapján sikeres évad lezárása után engedett kilátásba helyezni.⁸⁵ Fehérváry ekkor valóban el volt adósodva, amit még kolozsvári igazgatóságának periódusából húzott maga után. Sándor József titkár levele a Sz. Kir. Vár. Főkapitányi hivatal kérdésére válaszolva 1874. május 12-én adja a következő felvilágosítást Fehérváry Antal anyagi helyzetéről: „*Fehérváry művezetőként van alkalmazva, évi 1200 ft fizetéssel, mely fizetésre több rendbeli*

⁷⁹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 108. ff. 274–276.

⁸⁰ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 108. f 277.

⁸¹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 108. ff 248–250.

⁸² Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 108. 375.

⁸³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313 Act f 108; f. 384.

⁸⁴ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg. 8. f. 397.

⁸⁵ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313 Act 89. f 7.

*törvényes foglалás eszközöltetett Kvárról, Pestről, Budáról nagy mennyiségű összeg erejéig. Az igazgatása alatt megvolt könyv- és ruhatára elárvereztetetett, s semmi vagyona nincs.*⁸⁶

Korbuly Bogdán többéves önként vállalt és megelégtelt kölcsönpénztárnoki szerepét a következőképpen oldja meg: 1883. aug. 6-i levelében végleges döntését közli a színészi kölcsönökkel kapcsolatosan Tóthtal: megírja, hogy rengeteget károsodott, ajándékba s kamat nélkül kölcsönzött számtalanszor a színészeknek, s ennek ellenére az újságban a színészek uzsorásaként pellengérezik ki, és nem is áll ki mellette senki, hogy ezt a hírt meghazudtolja. Kéri tegye közzé a tagoknak: ezentúl pénzügyben nem fogad el senkit, és segélykölcsönök kérésétől is kíméljék meg.⁸⁷

Más levélből a színházi világban alkalmazott férj-feleséggel együtt közösen kötött szerződés hátrányaira is felfigyelhetünk. Ennek beszédes példája Betzkóyné Tóth József pénztárnokhoz írott 1876. jan. 4-i levele. Betzkóy János (kardalos és színpadi festő) és neje, Beczkóy Paulina színésznő együtt az 1874/75-ös évadban, a téli szezonban 170 ft fizetést kapott. Ezt a fizetést az 1875/76. takarékos évadban egy kissé megnyirbálták, így Betzkóynénak havi 40 ftot ígértek csak, ezért fizetésemelést kért. A levélben arra panaszkodik, hogy havi 40 ft még koszttra sem elég, nemhogy csinosan öltözködhessék, amint azt a közönség és rendezőség megköveteli egy színésznőtől. Arra is panaszkodik, hogy az intrika elállja az útját, s azért nem kaphat nagyobb szerepeket. Olyan színészek kapnak télen 80 ft-ot és nyáron 60 ft-ot, „akik három szót sem tudnak tisztán elmondani”. Emellett férjét is rosszul fizetik, aki pedig egyedül érdemelné meg azt a fizetést, ami kettejüknek van. Ezért kéri, hogy nyári fizetését neki is 60 ftra, téli fizetését pedig 80 ftra emeljék.

A színészek jogi helyzetét tekintve a fél század során történtek előrelépések. Láthattuk, hogy a Fehérvár-korszak féléves szerződéseinek úzusától a Ditrői-korszakban már kötelezővé tették a minimum egyéves szerződés megkötését még a technikai személyzettel is, s így ritkábban voltak kitéve a létbizonytalanságnak. A szerződések megfogalmazása is az évek során a színházi terminológia pontosabbá válását, a fogalmi és elvárásrendszer tisztulását és gazdagodását hozta. S a fél évszázad során a színészek és igazgatók kvalifikációs szabályzatai is kialakultak.⁸⁸ Az érdekvédő egyesület megalakulásával (színészegyesület) és a színházi törvények részletezőbbé válásával a színészek etikai normarendszerének kialakulását is elősegítette, melyet egymással és környezetükkel is igyekeztek elfogadtatni, a nyugdíjak és segélyezések ügyét is kötelező érvényűvé tenni, mindezek a szakmai biztonság és jólét megszervezésének szükségessége felé mutatnak.

A vizsgált esettörténeteket a statisztikai adatok anonimitása ellenében kívántam felmutatni. Láthattuk, hogy a társadalmi felemelkedés kevesek kiváltsága volt. Korbuly Bogdán tetemes vagyont áldozott a színházért, s ennek fejében nemesítették. Színészek művészi teljesítményét tekintve nem tudunk ilyen példáról. A színésznők csakis férjhezmenetelük révén juthattak magasabbra a társadalmi ranglétrán. Pálmay Ilka a színész Szigligeti József után gróf Kinskyné lesz, és ilyen néven sem hagy fel az előadóművészettel.

⁸⁶ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Reg 10. f 113.

⁸⁷ 1883. Aug. 6. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. F 313. Act 154. f 11.

⁸⁸ Rajnai: i.m. 234.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a valós gazdasági körülmények nem ennek megfelelő társadalmi következményekkel jártak. A nyilvános és személyes terek dichotómiájával szembesülhetünk. A nyilvános terekben a szorult gazdasági helyzetben levők viselkedésének, öltözetének módjai nem feltétlenül tükrözték valós helyzetüket. A levéltári akták az eddigi egysíkú, kissé patetikus színészportréknál és visszaemlékezéseknél árnyaltabb képet mutatnak a közmegebecsülésnek örvendő és kedvelt E. Kovács helyzetéről, mind pl. Pálmai Ilka színészi habitusáról ennek kolozsvári korszakában. A színésznők pályaválasztásukkal és színészi karrierjükkel a korabeli passzív, magánkörnyezetbe visszahúzódó női képpel dacoltak, aktív önmegvalósító szerepet vállalva. Közterekben való láthatóságuk azonban gyakran megalapozatlan előítéleteknek és nemi egyenlőtlenségeknek volt kitéve. A korabeli színházi konvenció a színésznőtől nemcsak azt várta el, hogy szép és vonzó legyen, hanem az elérhetőségnek a látszatát is fenn kívánta tartani. Így értelmezhetjük például a pesti Nemzeti Színház gesztusát, hogy nem alkalmazza Eibenshütz Marit szendének, amikor megtudja, hogy el van jegyezve. És ugyanígy értelmezhető a férfi alkalmazók táncosnőket illető dikurzusa is. Kétségtől való a színészetből való megélés bizonytalanságainak az egyedülálló nők jobban ki voltak téve, mint férfi társaik. Főként az alacsonyan fizetett kardalosnők, táncosnők megélhetési bizonytalanságaira figyelhettünk, amit a rövid ideig tartó szerződések vontak maguk után. Velük a színházi ügyintézés egyáltalán nem bánt kivételező módon, a táncosnőkről való beszéd az ügynökséggel folytatott levelezésekben pl. „portéka” vagy „két olcsó s egyforma táncosnő” terminológiákban beszélt. (Beszédmódjuk kifejezi értékelésüket.) A színészek és színésznők közti egyenlőtlenség leginkább a ruházat tekintetében volt érzékelhető, hiszen a nőknek teljes színpadi ruházatukat maguknak kellett biztosítaniuk, a férfiaknak csak részben. A fizetésükbe külön ruhapénz azonban nem volt belekalkulálva.

Az intézmény helyzetét tekintve a kolozsvári Nemzeti Színház ha nem is élvezett teljes állami szubvenciót, hisz az államosítás ügye csak részlegesen oldódott meg, a magyar színházi intézmények körében rangos szerepet érdemelt ki a folyamatos színvonalas színészet megteremtése által. Ez a megfelelő színházépület és társulat mellett folyamatos civil, választmányi és törvényhatósági gondoskodást feltételezett. A pesti Nemzeti Színház mellett az ország második legrangosabb színházi intézményének számított, és láthattuk, hogy a színészek mozgása nemcsak a centrumból, Pestről irányult, hanem Kolozsvár is gazdagította a pesti színjátszást. Európai kontextusban is azt gondoljuk, hogy számottevő jelentőségű volt. A kolozsvári társulat 1880-ban Bécsbe is kijut, s jelentős sikert arat; Eibenshütz Marit pedig a Burgtheater szerződéssel kínálja. Pálmai Ilka nemcsak Kolozsváron s Bécsben ér el sikereket, hanem Berlinbe, Londonba is eljut a század során. Nyaranta a nevesebb vendég-előadók mellett pedig nemcsak a bukaresti színház társulata, hanem az olasz Gustavo Salvini színtársulata is játszik Kolozsváron. Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a század utolsó harmada során a kolozsvári Nemzeti Színház intézményi működésének kontextusában vizsgáljuk színház és színházi professzió társadalmi-gazdasági-kulturális átrendeződését.

Theatrical Profession and Prestige in the Last Decades of the 19th Century in Cluj

Keywords: Hungarian National Theatre from Cluj, institution management, socioeconomic organization, nineteenth-century theatre, theatrical profession, prestige, performers' status, artistic production, marketplace, mobility of labour, social groups, social identity, lines of business, gender distribution

The study analyzes the professionalization of acting at the Hungarian National Theatre from Cluj in the last four decades of the 19th century.

The first part deals with the evolution of both institutional management and of theatrical profession in cultural, legal and economic aspects. In order to review the period encompassing almost four decades, the study conceives three sections of institutional history which can be linked to the activity of three outstanding personalities. These were the following theatre managers: Antal Fehérváry (between 1866–1872), Bogdán Korbuly (1874–1878) and Mór Ditrói (1887–1897). By making use of several insights related to the study of the era the second part concentrates on the professional group of actors through a few case studies. The analysis is based, on the one hand, on actors' social demography and the organization/functioning of actors' labor market, while on the other hand, on their socioeconomic roles as determined by their income. However, as opposed to theatre history research which has been generally focusing on celebrity/star actors/actresses, the present study attempts to increase knowledge about the unknown majority (choir singers, dancers) by looking at the group's main dynamics, and also at group composition on the basis of gender and theatre roles.

Pomogáts Béla

Tanúságtétel a történelemről

Reményik Sándor költészetéről

Reményik Sándor költészetével még diákkoromban találkoztam: a budapesti Piarista Gimnáziumban végeztem középiskolai tanulmányaimat, és az iskolában is, a szülői otthonban is, talán a szülőházban még inkább, kétségtelenül a konzervatív irodalom értékrendje érvényesült. A piaristáknál nagyra értékelték Ady Endre költészetét, főként „istenkereső” versei miatt, de még nála is többre a katolikus költőnek tekintett Babits Mihály írói munkásságát, mindig bátran és árnyaltan képviselt világnézetét. Az otthoni környezetben azonban mindenekelőtt az Új Idők című népszerű irodalmi hetilap ízlése érvényesült, a lapot szerkesztő Herczeg Ferenc mellett Komáromi János, Csathó Kálmán, Surányi Miklós, Gulácsy Irén (és mások) műveit olvastam. Könyveik közül több a családi könyvtárnak is becses darabja volt, ma is őrzöm őket, jóllehet az én irodalmi érdeklődésem igen hamar a „nyugatos” írók irányába fordult, és Ady Endre és Babits Mihály mellett Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond és mindenekelőtt Krúdy Gyula tartoztak az általam nagyra becsült írók közé. Meg Márai Sándor, akinek műveivel még az odahaza tanulmányozott könyvek között ismerkedtem meg. Őket követték a népi irodalom jeles mestereinek, Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, Kodolányi Jánosnak és Sinka Istvánnak a művei. Természetesen nagy tekintélye volt néhány erdélyi írónak, így Áprily Lajosnak, Kós Károlynak, Tamási Áronnak és persze Reményik Sándornak, akinek kultusza szinte általános volt az egykori, úgynevezett „középosztály” körében. Reményik Sándor költészetével ilyen módon még diákkoromban ismerkedtem meg, azóta is emlékezetemben élnek olyan költeményei, mint az *Erdély magyarjaihoz*, az *Eredj, ha tudsz!*, a *Mindhalálig*, az *egyetlen tett*, az *Egy eszme indul*, a *Templom és iskola* vagy a *Petrovics íté*l meg számos más költemény.

Őrzök a könyveim között egy kis versesfüzetet, már nem tudom, honnan került hozzám: családi örökség volt, vagy kaptam valakitől, mindenesetre hosszú évtizedek óta ott van a könyvtáramban. *Végvári versek* a címe, van egy alcíme is: *Hangok a végekről 1918–1921*, Budapesten adták ki 1921-ben. Előzményeként jelent meg 1919-ben a *Segítetek! Hangok a végekről* című versesfüzet és vele szinte egy időben a *Mindhalálig* című kis kötet. Ezek voltak azok a versek: Reményik Sándornak azok a versei, amelyek szinte elsőnek adtak hírt az erdélyi magyarság megváltozott sorsáról és közösségi fájdalomról, közvetlenül a trianoni döntés előtt és a döntés után. Az első költői jelentésre annak idején Kosztolányi Dezső hívta fel a figyelmet *Végvári versei* című írásában a Nyugat 1920-as évfolyamában. A neves költőtárs, aki akkortájt testvéri figyelemmel fordult a „trianoni költészet” felé, akkor nem tudta, hogy a beszédes név valójában kit takar, jóllehet Reményiknek *Fagyöngyök* címmel néhány hónappal korábban már megjelent az első verseskötete.

„Erdéllyel nem nehéz bennünket megrikatni – írta Kosztolányi Dezső. – Édes véreink szenvednek ott, kikkel már több mint egy éve nem beszélhetünk, nem üzenhetünk nekik se postával, se futárral és a szavukat se hallják, mintha valami bányaomlás eltemette volna őket. Akármilyen jel, vagy hír könnyekig megindít minket, mely onnan jön. E megható és fájdalmasan síró versek művészi értékét tehát nem szabad csak a rokonérzésünkön mérni, azon, hogy milyen hatást gyakorolnak reánk a sajtó emlékek megbolygatásával. Ha a szülőanyánk ravatalon fekszik, akkor nem kellenek bűvös szók arra, hogy a líra végtelenjét keltsék lelkünkben és sírva fakadjunk. Elég, ha valaki – némán és csöndesen – reá mutat.”

A neves költőtárs akkor igen hitelesen jelölte ki az Erdélyből érkezett versek költőjének helyét: „Végvári a rab Erdély költője »az utolsó walesi énekes, Erdély földjén az utolsó bárd«, aki a román szuronyok között a magyarság jajveszékelésének ad hangot. Föltűnése és jórészt a művészete is sokban hasonlít Gyóni Gézáéhoz. Nem tudjuk, hogy ki lappang az álnév alatt, de bizonyos, hogy annak előtte nem olvastunk tőle verseket. Egy titáni alkalom tette poétává és népszerűvé is, akárcsak Przymysl költőjét, mert költeményeit már széltében-hosszában szavallják és olvassák az országban, itt a területvédő-liga kiadta kis füzetét, túl a Királyhágón pedig gépirásos másolatban, mely kézzől kézre jár.” Kosztolányi a Végvári-versek művészi hatására is hiteles magyarázatot talált, midőn a következőket állapította meg. „Népszerűsége művészi szempontból is érthető. Mozgalmas és mozgóató képzelete van, egészséges megjelenítő-képessége és ízlése, mely megóvjá attól, hogy mint költő visszaéljen a helyzetével, arra törekszik, hogy – szerényen és nemesen – csak a maga érzéseivel hasson. Nem kimondottan programversek. De éppen ezért, a művészi jóhiszeműségük folytán válnak alkalmassá, hogy sok millió ember érzését tolmácsolják a hangverseny-dobogón is. Végvári mint művész nem dolgozik meglepő eszközökkel, egyaránt fölhasználja a régi-klasszikusokat és az új-moderneket is, a stíljé még sincs eredetiség nélkül.”

Valóban, a szinte ismeretlenségből előlépett és az olvasók rokonszenvét egyszeriben meghódító kolozsvári költő valami olyan történelmi megrendülést és közösségi érzést fejezett ki, amely akkor igen mélyen áthatotta az egész nemzetet és különösképpen az elszakított Erdély magyarjait. A Végvári-versek történelmi pillanatban jelentek meg, a költészet és a nemzet nem túl sűrűn (talán csak 1848 tavaszán és 1956 őszén) tapasztalt találkozásának voltak egyszerre létrehozói és mondhatni: „szakrális” dokumentumai. Bizonyára nem véletlen, hogy a korabeli olvasót is Petőfi Sándor költészetének „szakralitására” és hatására emlékeztették. Ahogy a *Végvári versek* című kötetet bevezető Raffay Sándor, a magyarországi evangélikus egyház püspöke megállapította: „Petőfi óta kevés költő ajkán szólt tüzezebben a szó, izgatóbban az indulat, maróbban a keserűség, megragadóbban a háborgás, mint *Végvári* e szabadon hömpölygő soraiban. A magyar géniusz teremő ereje a magyar verselés nemes egyszerűségével kevés költőnél párosul fenségezebben, mint *Végvári* költeményeiben.”

A Végvári-versek eszméltető hatást tettek a magyar olvasókra, országszerte szavalták őket, azután is, hogy költőjük eltávolodott attól az indulatos retorikától, amely korábban áthatotta a trianoni fájdalmat megszólaltató költeményeket. Reményik Sándor eszmei és költői útja igen nagy mértékben megváltozott az alkotómunka ezután következő, mindössze két évtizedében. A sértett nemzeti érzés és önértzet költőjéből az egyetemes humánus, mondhatnám: a „keresztény humanizmus” költőjévé vált, igaz, a hasonló indítások és érzések korábban sem hiányoztak verseiből. A változás ívét azok a versek jelölték meg, amelyeket az Erdély elszakítása és részleges visszatérése közötti időben írt. A kezdetet az 1919-es *Segítetek*, a végkifejlett az

1940-es *Egészen* című kötet jelezte, ez utóbbiban voltak olvashatók azok a költemények, amelyekben a költő a magyar és a román nép valamilyen – a keresztény szellemiség magaslatán történő – kiegyezését és együttműködését sürgette. Ezt a kívánságát fejezték ki az életében utolsónak megjelent verseskötényében olvasható *Korszerűtlen versek* című költői ciklusának elégikus darabjai.

A versciklus mintegy összefoglalta Reményik Sándor végső néhány esztendejének (és különösen az Erdély egy részének visszatérését követő esztendőnek) a közéleti tapasztalatait, erkölcsi vívódásait, érzelmi hullámveréseit. A verssorozat első, *Nagy áron* című darabja azt a keserűséget fejezi ki, amelyet a költőnek a mindenünnen áradó, olcsó nemzeti szólamok miatt kellett éreznie. „Az »éljen«-ek különösek, / Idegenek – Az is fáj, ami beteljesedett. / Vagy csak kifáradtam egyszerűen, / S meghajtom jó és rossz előtt / Kábult, kimerült, zúgó, vén fejem. / Korszerűtlen s ma rossz magyar vagyok. / Tudom. / De roppant áron, magyar áron / Megvásároltam én ezt a »jogot«.” Ez a keserűség nemegyszer tört fel a magyar költészetben az álhazafias szólamok hallatán. (Időszerű a jelenben is.) A második, *Látlak...* című vers a diktatórikus irányba forduló háborús kormányzást ítéli el: „Egy megkergült és óriási Spárta: / Ez lesz az új világ!”, a negyedik, *Ki kezdte?* című a felelős nemzeti önismeret általánosan tapasztalható megingását nehezményezi: „Nemzetek közti véres játék: / Ki volt a hibás a dologban? [...] Magába egyik sem tekint, / Mind magát véli igazabbnak. / S ki önmagával s nemzetével / Vágya számvetést kezdeni, / Azt mint gyöngét s honárulót / A sokszáz »igaz« kiveti.” Az ötödik, *Tusakodás hősi halottakkal* című, a jézusi morál magaslatán próbálja feloldani az embertelen háborús konfliktusokat.

A hetedik pedig: az *Egymás mellett soha?* című polémikus vallomás pedig az „erdélyi kérdést” meghatározó magyar-román etnikai versengést és küzdelmet utasítja el, ezt a verset érdemes részletesebben is idézni, minthogy azóta sem feloldott közösségi traumákra világít rá: „Hát így kell mindig lennie: / Fölül az egyik, s a másik alul? / Hatalmi kérdés emberek között, / S a hatalomban egyik elvadul? / Mindig csak elnyomott és elnyomó, / Kis különbség a mód-szerek között / És árnyalatok kockaforduláskor, / S meztelen önzés mindenek mögött, / Egyéni önzés és családi önzés, / És ezerféle színű nemzeti/ Hát nem lehet e korhadó világot / Testvér-színekkel ékesíteni?”

Ebből a költeményből is kitetszik, hogy Reményik Sándornak egészen más elképzelései voltak az „erdélyi kérdés” megoldásáról, mint a „nagyromán” vagy a „nagy magyar” nemzeti stratégiák hirdetőinek, ezek az elképzelések nyilvánvalóan arra az erdélyi népek között megbékélést és szolidaritást létrehozni kívánó eszmekörre épültek, amelyet a húszas évek „erdélyi gondolata”, transzszilván ideológiája alakított ki. Mint ahogy a nyolcadik, *Mi a magyar?* című vers is a transzszilvanisták „nemzeti liberalizmusának” (Széchenyi István gondolataira utaló) eszméit szólaltatja meg. A kilencedik, *Sóhaj a mindenségért* című költemény a háború poklában is érvényesítendő keresztény társadalmi morálra, azaz a felebaráti szeretet krisztusi törvényére figyelmeztet, végül a tizedik, *Béke* című vers arról az engesztelő élményről beszél, amelyet a költő él át, midőn szembefordulva az elvadult társadalommal és történelemmel, számot adhat eszméiről és eszményeiről: „Valami furcsa összehangolódás, / Valami ritka rend – / Széthúzó erők erős egyensúlya, / Mély belső bizonyosság idebent – / Bizonyosság arról, hogy élni jó, / Szenvedni elkerülhetetlen, / Szeretni tisztán: megistenülés, / meghalni szép – / S a Kifejezést megadni mindezekhez, / Megtalálni a felséges Igét. / Az Igét mindezekhez: / A Béke ez.” Valójában ezzel az akkor „korszerűtlennek” tetsző,

mindazonáltal mindig is időszerű személyes műhelyvallomással zárult le Reményik Sándor költői pályája.

A költői búcsúzás, ahogy a bejelentkezés, az előre látható történelmi tragédiák baljós sejtelmei közepette történt: Reményik Sándor megélhette azt, amire két évtizeden keresztül őszintén áhítozott, vagyis szülővárosának és otthonának visszatérését a magyar állam közösségébe, de mintha kifinomult ösztöneivel sejtette volna, hogy ez a jótékony történelmi fordulat nem lehet végleges, a visszatérés örömét igen hamar ismét a szív szorongásai bénították meg. Olyan történelmi események, tapasztalatok sötétítették el körülötte a látóhatárt, mint az általa oly igen nagyra becsült államférfi: Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága. Ebben a tragédiában, miként *Magyar „miért”* című halotti búcsúztatója mutatja, történelmi figyelmeztetést látott: a hagyományos „magyar végzet” intó jelét. Reményik Sándor mindig számolt a tragikus fordulatok lehetőségével, sohasem adta át magát annak a lelki eufóriának, amely nem egy alkalommal áthatotta és megbénította a magyar közéletet. Költészete ebben a tekintetben is sokatmondó volt, arra figyelmeztetett, hogy a realitásokat mindig számításba kell venniük azoknak, akikre a nemzet sorsa rábízott, és ezek a realitások többnyire nem támasztják alá a nemzet különben természetesen jogos vágyait és a vágyakra épített politikai terveket.

Végül néhány személyes megjegyzést szeretnék tenni. Reményik Sándor költészete akkor, amidőn én az ötvenes évek közepén középiskolába, majd egyetemre jártam, jóformán ismeretlen volt az olvasóközönség előtt. Megismerve Reményik Sándor költészetét, valósággal elbűvölt a benne kibontakozó gondolkodás és érzésvilág: a magyarság huszadik századi (meg ezeréves) tapasztalatait, fájdalmait, tragédiáit és ugyanakkor lelkiismeret-vizsgálatát, igazságkeresését és békevágyát találtam meg benne. Aztán már az utóbbi esztendőkből rendszeresen szerepet vállaltam azokon az erdélyi és magyarországi konferenciákon, amelyeket kiváló kolozsvári barátom, Essig József és az általa irányított Reményik Emlékbizottság rendezett. A költő emléke, mondhatni, újjászületett ezeknek a hatására, majd Dávid Gyula gondozásában 2006-ban az olvasóközönség elé kerültek Reményik Sándor összegyűjtött versei. Mára a kolozsvári költő az erdélyi, az egész magyar irodalmi örökség legitim képviselőjévé vált: ma is érvényesen, megkerülhetetlenül.

Reményik Sándor ma az egész magyar nemzeti közösség költője: szószólója és hitvallója, nem csak az erdélyi magyaroké, minthogy költészetében rendre hangot kaptak azok a többnyire fájdalmas közösségi tapasztalatok, amelyeket a nemzetnek az első világháború kezdetétől a második világháború végéig át kellett élnie és meg kellett szenvednie. (Ámbár, mint tudjuk, Reményik nem élte meg a háború végső időszakát, és nem kellett tapasztalnia a népet sújtó akkori eseményeket.) A magyar „szenvedéstörténet”, bátran mondhatom, Ady Endre, Babits Mihály, majd Dsida Jenő és Jékely Zoltán, még később Nagy László és Juhász Ferenc költészete mellett talán az ő verseiből ismerhető meg a leginkább hitelesen és fájdalmasan. A nemzeti történelem tanúja ez a költészet, egyszersmind tanúságtétel amellel, hogy a nyíltan és őszintén megvallott fájdalomnak éppen a költészet lehet az orvossága – ahogy ezt irodalmunk évszázadai tanúsítják.

Standing by History – Sándor Reményik's Poetry

Keywords: Sándor Reményik, Hungarian poetry, national feeling, general human feeling

The paper presents the life and work of the outstanding Hungarian poet Sándor Reményik by analyzing two phases of his creative evolution. The volume of poems published under the title *Végvári-versek [Poems from the Border Fortress]* deals with the painful acquiescence of the Trianon Treaty by the Hungarian community. These poems had an awakening effect on Hungarian readers, even after the author itself distanced himself from the passionate rhetoric of this volume. Sándor Reményik's ideological and creative path has changed immensely in the following two decades of his creative work: in this study we will examine two of his following volumes, the first published in 1919, entitled *Segítsetek! [Help me!]* and the second published in 1940, entitled *Egészen [Entirely]*, in the case of the latter, we will focus on one poem cycle: *Korszerűtlen versek [Anachronistic poems]*. The present paper aims to present the evolution how Sándor Reményik transforms from poet of hurt national feeling into poet of general human feeling.

Végh Balázs Béla

A versíró Makkai Sándor

A Makkai-életművet tanulmányozók közül csak kevesen (Szöcs István, Fekete Károly) tesznek említést a versekről. Makkai Sándor teológusként, filozófusként és prózaíróként ismert, kevésbé költőként. Életében több irodalmi műfajjal is kísérletezett: írt tanulmányt, esszét, regényt, elbeszélést, kritikát és verset, sőt élete végén festéssel is foglalkozott, hagyatékában portrék és tájképek maradtak fenn. Amikor a felsorolt műfajokban kutakodunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül ifj. Fekete Károly megállapítását, miszerint Makkai Sándor a szépirodalmi munkát csupán élete egyik szolgálati területének tekintette, és nem valami öncélú művészkedésnek.¹ Azonos értéknek tartotta az általa végzett többi szolgálattal: egyházémbresztés, teológiai megújulás, értékörzés, tudományos munka, történelmi tudatformálás, közösségépítés, nemzetnevelés stb. Makkai Sándor elismert kutatójához csatlakozva a verseket az életműbe helyezve vizsgáljuk, továbbgondolva a felvázolt két versírói korszakot: 1. az első és egyetlen verseskötetét, a *Számadását* (1912); 2. a harmincas és a negyvenes éveknek három versből álló átmeneti és élete végén, az ötvenes évek elején keletkezett létösszegző versek időszakát. Makkai verseinek korszakolásával, keletkezési körülményeivel és utóéletével ifj. Fekete Károly foglalkozott először *Tudománnyal és a hit pajzsával* című tanulmánykötetében.² Az általam elvégzendő értékelés egyrészt az ő eredményeire támaszkodik, másrészt bevonok egyéb közvetlen és közvetett forrásokat. Közvetlennek tekintem az 1912-ben Kolozsváron megjelent *Számadás* című kötetet, illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület (TIREK) sárospataki levéltárában fellelhető kéziratos hagyaték versszövegeit. Közvetett forrásaim szintén kettős jellegűek: Makkai Sándor nézetei a versírásról és kritikái a lírai könyvekről, illetve kortársainak és utókorának recepciói. Olyan tanulmányok és recenziók vizsgálata, amelyek Makkai verseiről szólnak megjelenésük idején vagy valamelyik későbbi korszakban.

A versszövegeken keresztül képet formálhatunk magunknak Makkai költészetfelfogásáról, saját kimunkált esztétikai kánonja, a transzszilván kánon előtti és az azt követő korszak versszövegei között tartalmi, esztétikai – ideológiai különbségek vannak. Jelentősebb tanulmányaiban és dolgozataiban általános észrevételeket tesz az irodalomról; ezekből a verssel és általában a lírával kapcsolatos megállapításait mozaikszerűen rakhatjuk össze. Ebben segítségemre vannak még a kortárs költőkről írott saját recenziói is. Makkai ifjúkori verseiben a századvég epigon lírájának hatása érvényesül, kevés jele van az egyéni megoldásoknak, a lírai invenciónak, inkább a mintakövetést, a kész modellhez való igazodást választja. Innen ered az a lírai modorosság is, amelyre kortárs bírálói célozgatnak, nyíltan, avagy burkoltan. Kései verseiben már felfedezhetjük az egyetemes igazságok egyéni átélését, a szerzett élettapasztalatok reflexív,

Végh Balázs Béla (1953) – PhD, docens, BBTE Pszichológia és Neveléstudományi Kara, Pedagógia és Alkalmazott Didaktika Intézete, vegh_b@yahoo.com

¹ Ifj. Fekete Károly: *Tudománnyal és hit pajzsával*. Az Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kvár 2008. 127.

² Ifj. Fekete Károly: i.m. 127–145.

intellektuális közvetítését. Kevés olyan Makkaitól származó forrásanyagunk van, amelyben a líráról vagy magáról a versírásról értekeznek, inkább néhány kortárs költőről írott recenziójából próbálunk következtetni a versről vallott elképzeléseire. Szerencsére kéziratban maradt feljegyzései tartalmazznak reflexiókat saját versszövegeiről és kortársainak kritikai megjegyzéseiről. Az életművel foglalkozó utókor általában a versek kuriózum- és dokumentumértékét emeli ki, és alaposabb értelmezési kísérlet nélkül tér fölöttük napirendre. A korai verseket ifjúkori fellángolásoknak tekintik, a késeiek (mivel szerzőjük nem szánta őket közlésre) hosszú ideig ismeretlenek maradtak, végül a már említett ifj. Fekete Károly kutatásai tették szűkebb szakmai körökben ismertekké.

Ifjúkori versek

Makkai Sándor középiskolai és teológiai tanulmányai közben gyakran kacérkodott azzal a gondolattal, hogy költő lesz. Kéziratban maradt önéletrajzi feljegyzéseiből tudjuk, hogy sok verset és prózát írt már érettségiig, de azt is, hogy ezekkel különféle díjakat nyert, sőt helyi érdekeltségű, iskolai kiadványokban előforduló megjelenésekről is beszámol. Teológiai tanulmányainak befejeztével egy kötetre való verset gyűjt össze, 1912-ben meg is jelent Kolozsváron *Számadás* címmel. Szokatlan címnek számít ez egy fiatalon (22 évesen) debütáló költőtől, aki kellő életpaszttal hiányában vállalja fel a létösszegző költő habitusát, próbál végső igazságokat megfogalmazni a személyes és általában az emberi létről. Ez nem tehető meg némi modorosság és önellentmondás nélkül, a könyvről írott vagy mondott kortárs kritikák éppen ezt veszik észre, és róják fel fogyatékoságnak. Oláh Gábor 1928-as összegző portréjában paradoxonnak tűnő kettősségben, a halálfélelemben és az életszeretben látja ezeknek a verseknek a lényegét: „Makkai prózában is, versben is megrendüléssel festi és éneklí a halál hatalmát. Szereti az életet, tehát sokszor gondol a halálra.”³ Valójában olyan fiktív költői helyzettel van dolgunk, olyan gesztusimitációval, amellyel a halál sugallatát érzékelő fiatal költő képzeletben búcsút vesz az élettől és szerelmétől. Ugyanakkor számot is ad az eddig megélt emberi élet értékeiről: szerelemlről, vágyakról, gyermekkorról, játékokról, jökedvről.

(*Halálversek*) Ezekben a versekben markánsan vannak jelen a 19. századi elégikus epigon líra közhelyei, közülük való például az álom és a halál állapotának azonosítása: „És ajkaim mosolyra nyílnak, / Így tegyenek a koporsóba, / Így menjek az álmovilágba” (*Számadás*). A kortárs európai költészetben is úgy jelenik meg a halál mint az értelmetlenné vált élet befejezése, egyfajta korrekciós megoldása. Egyes költőknél a személyes vonatkozásokon túl az emberi nem pusztulásának felnagyított képévé tágu, ill. növekszik az első világháborút megelőző időszakban. G. Trakl verseiben például a lélek magánszférájába apokaliptikus vízióként törnek be az egész világot elsodró katasztrófa képei: „Bárhol jársz, letűnt éltek simogatása kísér. / Malmok s fák üresen járnak az esti szélben. / Feldúlt városokban fekete sátrakat emel az éj.” (*Psalmus I.* – Erdélyi Z. János fordítása).

Makkai verseit olvasva azonosíthatóvá válik egy váteszi hangulat, egy jellegzetes századvégi dekadens létértelmezés, melynek vezérmotívuma a halál és a túlvilági lét: „Haldoklik az egész világ. Megásott / Sírjába roskad a vén kor, maga. / Sötétség lesz. A sír sötétje mindjárt. /

³ Oláh Gábor: *Makkai Sándor*. Debreceni Szemle 1928. 3. sz. 134.

Vajon mikor és minő lesz hajnala?” (*Halotti induló*). A túlvilág költői víziójának egyaránt része az egyéni és a kollektív elmúlás. Szubjektív halálképzetét a kortárs dekadens líra motiválja, ifjúkori olvasmányainak hatása, mintakövető szándéka sokszor teszi modorosakká, közhelyesekké verseit: „Csak egy sugár, csak egy kis árny az élet, / Egy könnycsepp, egy csók, egy virág, / Egy szívdobbanás, egy szemlobbanás, / S hull, hull a barna rög reánk” (*Számadás*). A 19. századi epigonlíra másik közhelye, a halált legyőző szerelem, ennek mindenható ereje a halál utáni állapotban is megjelenik: „Mikor mindenkinek vége lesz már, / Még egyszer el fogsz jöni. Érted? / Halott szívem megérez akkor, / Hisz annyit szenvedett térted.” A versnek ez a szakasza Petőfi Sándor *Szeptember végén* c. elégiája utolsó versszakának epigoni modorossággal készült parafrázisaként is felfogható, a közös motívumok megőrzésével: a sírban fekvő költő, az őt felkereső kedvese, a végtelenül szerető szív.

Váteszi hangon szólal meg a költő azokban a verseiben, amelyek a kollektív halálélményről szólnak, előrevetítve az első világháború borzalmait, a milliók pusztulását okozó „halálgépet”: „Nézd!... Nézd! – Hogy törnek ott az emberek / Egymás ellen. Hah, a föld hogy remeg... / Kél sápadt arcú milliók dala / S tűzbe borul halálos éjszaka. // Mennyi halott fekszik a föld porán! / Megért a föld. Lehült a föld. Korán... / Bűn és erény egy sírba fekszenek. / És áll az angyal a sírhant felett.” (*Jőnek napok*). Makkai halálversei nem mentesek a schopenhaueri hatásokat mutató meditációktól és az önmagába merülő reflexióktól sem, ezekben a földi élet esetlegességeiről és a halál utáni sors kérdéseiről elmélkedik. Sajátosságuk, hogy különös aktualizálás nélkül, általánosságban fogalmaznak meg a témával, vagyis a halál utáni lehetséges emberi sorssal kapcsolatos gondolatokat. A felmerülő etikai és filozófiai kérdések markánsan jelennek meg a kötet címadó versében, a *Számadás*ban. Azonban a keresztény lélek számára a halál nem csupán szörnyűség, hanem a túlvilági lét kezdete is, ha némi szkepticizmust társít is hozzá: „Ha jön a reggel, újra kezdjük. / Új játékot találunk, százat. / De hol fog új reggel virradni? / És minket hol talál az?” Ezeken az apokaliptikus hangulatú verseken felsejlenek a magyar lírai olvasmányok hatásai is: a kései Vörösmartyé, az Arany Jánosé, a Vajda Jánosé, a Radványi Gyuláé, valamint az Ady Endréé. A közös témaválasztás, a lírai-elégikus hangnem mellett helytel-közzel szövegretorikai megoldások is utalnak Makkai olvasmányélményeire. Például a *Jőnek napok* című versének egyik figura etimológiájában egyértelműen kimutatható Arany János *Walesi bárdok* című balladájának szóismétlése: „Cikázó tűz ég az ég sarkain”. A *Szánium* című vers kettős jelzőjű metaforája Radványi Gyula költői megoldásait idézi: „sorvasztó lángú láng”. A „nagy bátor harcok halotti tora” verssor pedig egyértelműen utal Ady Endre költészetére.

A különféle hatások és párhuzamok mellett Makkai költészetében feltárható egy másik tendencia is, melyet akár a haláltéma kiteljesedésének is nevezhetnénk. A költő az elmúlást jelentő halált a költészet más ismert témájával társítja: a szerelemmel, a tájleírással, a vallással stb. Ezzel is egyetemesíti, és örök mivoltát sugallja számunkra, ugyanakkor továbbviszi a schopenhaueri bölcséleti motívumot is. Példaként idézhetjük a *Halotti induló* című verset, amely klasszikus tájleírással indít, mozgalmas késő őszi táj festésével: „Bús szélvész szárnyán szállnak / Hullongó, sápadt levelek / Haldoklik az erdő, mező.” A konkrét tájbeli képek helyét hamarosan átveszik a költői látomások, a pusztulás víziói. A „haldoklik az egész világ” verssor fantáziaképek egész sorozatának nyitánya; uralkodó motívummá válik a *vér* és a *piros* szín, félelmetessé téve a korábbi plasztikus leírást, a megidézett apokalipszist: „Piroslik vére megölt

leveleknek. / Piros az égbolt. A víz tükre, mind. / Nagy, nagy vihar lesz. Készülődik régen. / Pirosló égbolt szélvihara int.”

Sok versében a haláltéma a keresztény hittel, általában a vallásossággal párosul. Neveltetése és iskolázottsága folytán megismert egyházi túlvilági tanokat irodalmi tényekként, esztétizáltan építi bele verseibe. Az így létrejövő szövegek hasonlóságot mutatnak a református énekköltészet zsoltáraival és himnusaival. *Mikor elalszunk* című versében a keresztény lélek vágyódását jeleníti meg a túlvilági, mennyei lét után. Számára a földi létezés csupán átmeneti állapot, felkészülés, a halál pedig megérkezés, ill. visszaérkezés abba a mennyei közegbe, ahonnan egykor gyermekként ebbe a világba érkezhetett. Ráadásul megfeytheti azokat az „örök titkokat” is, amelyek ebben a földi létben érthetetleneknek tűnnek: „Fény lobog ott fenn sok örök titokra, / Meg lesz majd fejtve, amit nem értettem, / Kihez fölsírtam: közelebb lesz ottan / S megsimogatja homlokom az Isten.” Az elmúlás és a keresztény hit viszonylatában elmélkedő költő eljut a halál egzisztencialista értelmezéséig: az emberi létben egymás folytatásaként egységes egészet alkot az élet és a halál. Makkai ezzel a felismerésével a kortársak közül Rainer Maria Rilkéhez áll egészen közel.

(*Szerelmes versek*) A kötet verseinek együtödében azonosítható a szerelmi téma, pontosabban nyolc versszövegről van szó. A témán belül nem beszélhetünk szoros egységről, sem tartalmi, sem pedig formai szempontból. Az elrendezettség is esetleges, hiányzik a tematikus besorolás vagy a ciklusba rendezés elve, amely önmagában is egyfajta szerkesztettséget kölcsönzött volna a kötetnek. Ez többek között a költői habitus kiforrotlanságának, a szövegkezeléssel kapcsolatos ismeretek hiányának tudható be.

Kötetbeli szerelmes verseit az udvarlás koraszakában írta későbbi feleségéhez, Borsay Margithoz. A halálversek indulatáradásaihoz képest ezekben a versekben az érzelmek mérsékelt megvallását és a visszafogott udvarlást érzékelhetjük: „Annak a lánynak, akit én szeretek, / Kék szeme van, mély, bús, sötétkék szeme, / Fényes tükörére, mint az őszi égnek, / Acélfényű párák csendesen terülnek. / Örök nagy titok a kedvesem szeme” (*Az én kedvesem*). Érzelmeinek és gondolatainak megfogalmazásában is az útkeresés jellemzi leginkább a költőt, keresi azt a megfelelő formát, költői retorikát, amely adekvátan közvetítheti érzelmeit. Ezt leginkább a dalban találja meg, ebben a könnyed lírai formában, rábízva szinte érzéseinek áramlását erre a költői rafinériától mentes műfajra, amelyben otthonos a direkt fogalmazás és az egyszerűség. Ilyen a *Vallomás* című verse, diszkrét lírai retorikája, visszafogott szövegbeli díszítettsége és vegytiszta líraisága révén kivételes darabja a verseskötetnek. Az érzelem őszintesége és a forma egyszerűsége harmóniát teremt a szövegben, olyat, amelyre a költő ideálként vágyik, viszont csak ritkán tudja megvalósítani: „Ki küldött hozzám, fehér tisztaság, / Édes tavasz, / Hogy a szívemben titokvirágok / Pattanjanak? // Zsoltárba zendül odabent / A némaság: / Nevét csak áldjad, áldjad, áldjad / Szívem, tovább.” A szerelmes versekben is felbukkannak a századvégi szecesszió motívumai, a szerelmi harmóniát feldúló fájdalom és pusztulás víziója, az öngyötrellem és az önsanyargatás forrásai. A *szerelem fájdalma* című versében fiktív helyzetet mutat be a költő a szeretett lény elvesztéséről, újabb alkalmat teremtve a fájdalom átélésére. Erre a lelki gyötrelmet előidéző gesztusra utal maga a vershelyzet is, melynek motívumai (egyedüllét, alkony, sötét szoba, csend, szomorúság) teljesen kitöltik az első versszakot: „A csendes sárga alkonyat / Bearanyozza a szobámat. / Nagy csendben ébred valami / Lelkemben alvó, néma bánat.” A szövegben megjelennek a halálversekben megismert motívumok: „vörös levelek”,

„megölt levelek”, a pusztulás képét idézve meg az utolsó versszakokban is: „Haldokló napfény csókolja körül, / Útján rezgő árnyak imbolyognak, / Vörös levelek táncolnak előtte / A fák alatt. // Elérhetetlen messze utakon / Így látlak távolodni én. / Hull, hull a fákról a megölt levél: / A remény...” Megtermékenyítő társtémaként van jelen a szerelmes versekben a valóságos hit, mindkettő őszinte, a lélek legmélyebb rétegeiből fakadó, egymást tápláló érzés. Az *Álomszövegetés* című vers olyan élethelyzetet vizionál, amelyben a boldog szerelem és az istenhit egyszerre van jelen, megteremtve a maradéktalan boldogságot: „Ugye, adod majd sasok szabadságát / S oltva ember szívébe, / Betölti a fészket fülemülék / Dalos szerelme.” Makkai szerelmes verseiben kimondatlan is jelen van a felismerés, hogy az igaz szerelem isteni eredetű, és az őszinte érzelmeken mindig ott van Isten áldása.

Szerelmes verseinek utolsó két darabjában egyértelműen kimutatható Ady Endre hatása, Léda-verseinek szemlélet- és motívumbeli újítása. Az *Add ide a kezed* vershelyzete a *Lédával a bálban* című Ady-versre emlékeztet: a kézen fogva megjelenő szerelmespár, az ítéletet mondó és átkokat szóró társadalom képe, ill. a partnerét bátorító költő gesztusa egyaránt megjelenik a versben: „Köd jár előttünk. Átok utánunk. / De új élet vár, elmúlik az éj. / Szívünkbe van írva: odatalálunk. / Add ide a kezed és ne félj.” A *Föl* című vers olyan dilemmahelyzetről szól, amelyben a költőnek egyensúlyba kell kerülnie a lelket fogva tartó szerelem és a szabadságvágy között. Kétkedése addig tart, amíg magában a szerelemben is meg nem találja a szabadságot. Ebben ismét modellértékű számára Ady szerelmi lírája, kölcsönzött képekkel és frázisokkal fogalmazza meg felismeréseit: „Eget azóta csak szemedbe látok. / Szélvészek hona már nem iskolám. / S a büszke ének susogássá halkult / Nagy bátor harcok halotti torán.” Mindkét versében kellő visszafogottsággal, ám érzékelhetően azonosul Ady szerelmi lírájával, betartva az eredetiség és az epigonizmus közötti érzékeny egyensúlyt. A beteljesedett szerelem megverseléséhez viszont kevés használható modellje van Makkainak a századvég magyar nyelvű lírájában. A téma műfajbeli megújítási kísérletei (Reviczky Perdita- és Ady Léda-versciklusa) távol állnak Makkai költői habitusától. Meg kell tehát teremtenie saját műfajváltoztatát a révbe ért szerelem megverselésére. Kötet záró verséből (*A dal a kettőnké marad*) a szerelemben megtalált harmónia hallható ki, ezt tekinti erkölcsi értéknek a költő a világban található annyiféle diszharmóniával szemben. Szelíd tekintetével átfogja az egész emberiséget érintő aktuális kérdéseket, és eljut az egyéni boldogságtól a kort jellemző elidegenedésig, az érzelmi kiüresedésig: „A dal a kettőnké marad. / Mit is beszelnénk mi a nagyvilágnak? / Minden emberszív titkos nagyvilág. / Hol nincs visszhangja más szívek dalának.”

A kötet egyetlen és végleges dokumentuma Makkai szerelmi lírájának. Másik két versírói korszakában már nem tér vissza ehhez a témához, a lírában nincs további mondanivalója a szerelemtől a nyilvánosság számára. Majd regényeiben tér újra vissza a témához; az epikai ábrázolás eszközeivel mutat be regényhősei közötti különféle szerelmi kapcsolatokat, odafigyelve a lélektani motivációkra, befolyásukra a szereplők döntéseire és viselkedésére.

(*Vallásos versek*) Kötetbeli arányuk azonos a szerelmes versekével, a témakörbe sorolható nyolc versszöveg vezérmotívuma a keresés; a fiatal költő egyszerre keresi helyét a világban, és határozza meg viszonyát Istenhez. Ez a kettősség alakítja a lírikus magatartását, melyet a „viaszkodás az Igével” szövszerkezetbe lehetne leginkább belesűriteni. Ebben az *Ige* meghatározó tag kettős jelentésű: egyrészt a köznyelvi értelemben vett nyelvet (lingua), másrészt az isteni ki nyilatkoztatás eszközét, a hit (credo) megvallását jelenti. Ezekben a versekben egyszerre szólal

meg tehát a gyarló és halandó ember, valamint a hívő lélek. Minden istenkereső költő célja (így a Makkai Sándoré is) újramondani az Igét, legalábbis azt, ami számára megragadható belőle. Ez az örök versalkotói igyekezet hitelesíti leginkább verskísérleteit, ill. a formával való próbálkozásait: a vallomás, a kétely, a hozsannázás, a vágyott tisztánlátáshoz és megvilágosodáshoz szükséges szembenézés változatos formáit. Leginkább az önmagával (gondolataival, érzéseivel, hitével) való szembenézés foglalkoztatja a költőt, aki kitartó kísérletezései ellenére sem jut végleges megnyugvásra, és ami egyik versében elért bizonyossággént fogalmazódik meg, az a másikban újabb kétely forrása lehet. A *De profundis* című versében kérdések özönével fordul istenéhez, a bizonyosságokra vágyó emberi lény örökös kérdéseivel a földi világból, a sivárság és a szenvedés völgyéből, fentről, az ígélet és beteljesülés égi birodalmából várva válaszokat. A közismert bibliai helyzet lírai változatában a költő Makkai nem az Istennel perlekedő kételkedőként jelenik meg, inkább kételyek között vergődő hívőként, aki hite megerősítésére bizonyosságokra vagy kinyilatkoztatásokra vágyik: „Avagy csak játékok vagyok, nagy Úr, / Mit felvevél és elhánysz hanyagul. / Vagy miért teremtettél, miért vagyok / Ma láng, holnap hamu, ha meghalok? / Játékszered vagyok csak, óh, nagy Úr?” A megfogalmazott miértekre maga a költő adja meg a választ, amikor a hozsannáénekek szárnyaló hangján szól az isteni szeretetről, az emberi sorsokat igazgató isteni törődésről: „Te játszol néha hárfalelkemen, / Ha olykor tiszta dal zeng odabenn, / Édes álmod nekem Te szövögetsz / És néha megfogod a kezemet. / Minthogyha hangod hallaná szívem.”

Első versírói korszakában a kolozsvári protestáns teológián ismerkedik meg tanára, Böhm Károly vallásfilozófiai és vallásbölcseleti nézeteivel. Erről így ír *Szolgálatom* című önéletrajzi munkájában: „Különösen a vallásos élmény »keserű gyökeréről«, a tehetetlenség és bűnbánat érzésében megnyilvánuló mélységes megtörtségről és ennek reakciójáról, a megváltás utáni vágyról mondott mély meggyőződéstől áthatott komoly szavai érintettek nagy hatással, mert világosítón és vigasztalva feleltek rá éppen az idő tájt legerősebben győtrő önvádjaimra és kételyeimre.”⁴ Innen eredeztethetőek istenképzetének lényeges komponensei, melyek verseiben is megfogalmazódnak: az egyik értékelméleti fogantatású (Isten az értékek kiteljesedése; az igaz, a jó és a szép minőségének legfőbb letéteményese), a másik etikai alapú istenkép (hívó ember Isten-eszménye, aki igyekszik hasonlóná lenni teremtményéhez, a vallásgyakorlást fokozatos lelki felemelkedésnek, tökéletesedésnek tekintve). Az *Út* című versében a Krisztus által végigjárta keresztút (via crucis) analógiájára jeleníti meg egyéni szenvedéseinek fiktív keresztútját. Ennek vágyott hitelesítésére parafrázálja Krisztusnak keresztben mondott utolsó szavait: „Én Istenem, fogadj be engem”. Versében a kereszt és a keresztút nem csupán a szenvedés, a végzet szimbólumaként jelenik meg, hanem a megdicsőüléshez vezető üdvözítő útként is. A „vérsnyomoktól nehéz” keresztútról megfogalmazott pasztikus költői képek jól érzékeltezik ezt velünk: „Könnytől ragyog a levegője, / Szellője sóhajból szakad, / Kereszt sötétlik a tetőjén”. Minden egyéni sorsban felismerhető a krisztusi szereppel való azonosulás lehetősége, ehhez viszont akarni és vállalni kell a szenvedést. Vannak életstációink, melyek azonosulási alkalmakat kínálnak a szenvedő megváltóval. A *Kereszt alatt* című vers műfaját alcímében vallo másként jelöli meg a költő. Így nekünk is a krisztusi értékek melletti kiállásként kell kezelnünk, ill. az eltévelyedett keresztény lélek megtéréseként. Makkai újra egy bibliai képet jelenít meg:

⁴ Makkai Sándor: *Szolgálatom*. Teológiai önéletrajz. 1944. Kiadja a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1990. 36.

a megfeszített Krisztus keresztje alatt siránkozó vallomástevőket idézi meg, rajtuk keresztül a világi hívságok csapdájából szabaduló keresztény ember megtérésével és esdeklésével példalólván. A verszárlat a megtérő, bűnbánó ember gesztusa, a vallásos költészeti hagyományból ismert közhelyek egyike: „Lehajtott fejjel visszajöttem hozzád.”

Makkai 1913-ban megjelent tanulmányában értekező formában is kifejti az emberben élő istenkép lényegét: „...az istenkép az emberi egyéniség önprojekciója, saját énjének tökéletes mása, tehát életnorma. Ez életnorma nemessége és tisztasága éppen ezért az alkotó Én intelligenciájának erejétől és nemességétől függ.”⁵ Vallásos hitének eme „alkotó intelligenciájáról” adnak hírt zsoltárparafrázisai, melyekben a magyar protestáns zsoltárköltészet 17. századi hagyományaihoz fordulva találja meg a megfelelő formát század eleji istenkereséséhez. Verseinek a psalmusokkal való intertextualitása kölcsönzött szövegmotívumaik mellett hangvételükben és emelkedett érzelmi töltetkezésükben is nyilvánvaló. Ebben a műfajban találja meg azt a megfelelő hangot, amellyel alakuló hitéről és formálódó istenképzetéről nyilatkozhat, megteremtve saját irodalmi zsoltárait, dallam nélkül, korának stílusára és gyakorolt versformáira hangolva az ősi zsoltárokat.

A rab zsidó éneke című vers a Zsoltárok könyve 137. darabjának átírása, megtartja a témát, az egyes szakaszok történéseit, a bibliai motívumokat (Babilon vizei, Sion hegye, fűzfára függesztett hegedű, Jeruzsálemnek fogadott hűség, a fogva tartókra mondott átok), viszont átalakítja a prozódiaát, a nehézkesnek tűnő epikus jelleget felcseréli a rövidebb három ütemű kilences sorokra, ezzel is fokozva a szöveg líraiságát. Makkai megoldásai nem az eseményekre, hanem az események kiváltotta érzelmekre összpontosítanak, arra a tragikus életérzésre, amelyben a rabságba vetett zsidó népnek része volt. Ezzel párhuzamosan az istenük és hitük mellett kitartók, érte a rabság gyötrelmeit is vállalók hangja hallatszik ki a versből. Makkai ennek a szándéknak a szolgálatába állítja lírai-retorikai eszközeit: költői képeit („S felaggatók / örökre néma hegedűnk / A parti fűzfa ágbogára”), az ismétlést („Ha elfeledlek, Jeruzsálem, / Magam felejtssem el örökké.”), a költői kérdést („Ó jaj, hogyan / Zengett voln’ a felséges Úrról / Ajkunkon idegen ének?”), a megszemélyesítést (Emlékezés szárnyán a lelkünk / Elsuhan, a Sionra szállva”).

A 42. zsoltár Szenci Molnár Albert zsoltárfordításának átköltése. A versben a szövegköziség gazdag motívumhálózatára ismerhetünk tartalomban és formában egyaránt. A változtatás egyes szavak és kifejezések átírásában érzékelhető, a zsoltáros régies *híves* szava Makkainál *hűvös* lett, a *szomjúhozikból eped*, a *hulló könnyem* pedig *omló könnypatak*. Makkai változtatásai intenzívebbé és plasztikusabbá teszik a szövegbeli leírásokat és eseménymegjelenítéseket. A változtatások ellenére megmarad az énekelt zsoltár prozódiaja, a református olvasónak egyébként sem könnyű elvonatkoztatnia a zsoltár dallamától, miután az egyházi liturgia részeként énekelve ismeri meg, így visszhangzik emlékezetében. Makkai három szakasszal bővíti ki az eredeti zsoltárt, az egyik közülük refrénként ismétlődik: „...Bízzál Istenben! Megpihen / Még rajtad a szabadító tekintete. / Még hálákat fogsz adni te. / Ne csüggedj vergődő szívem!” Kétszer szerepel a versben, a közepén és a végén. A refrénnek ez az átgondolt elhelyezése a benne foglaltak fontosságát, jelentőségét húzza alá, három-három versszakra, melyek az istenkereső emberi lélek csüggedéseit, kételyeit közvetítik, erre következik a refrénszerű biztatás, a megerősítés. Makkai „hozzájárulása” szervesen illeszkedik a témához, részben személyes vallomás, részben

⁵ Makkai Sándor: *Vallásos világkép és életfolytatás*. Kvár 1913. 25.

bibliai motívumok átvétele (Jordán földje, Hermon), de Szent Dávid zsoltárai közül a 43-ból is kölcsönöz motívumokat az Istenbe vetett bizalom megerősítésére: „Miért vagy szomorú, én lelkem? / Miért keseregsz ily szertelen? / Bízzál az Istenben.” A saját betoldások és a kölcsönzött új elemek részben a csüggedés, a magára hagyatottság megjelenítését szolgálják, részben a vigasztalás gesztusát erősítik, leginkább arra hivatottak, hogy a vers legfőbb szervező elvét, az ellentétet szolgálják. Makkai Sándor versének erenye nem csupán az átírásban, a zsoltárszöveg lírai adaptációjában merül ki, feltétlenül számba kell vennünk azokat az egyéni megoldásokat is, amelyek a szöveg líraiságát fokozzák, és az eredetiséget hordozzák: ilyen a már más összefüggésben említett jelzős metafora: „kenyerem omló könnypatak”, vagy a „szárnyas dal fakad” és a „felettem összecsap zúgó vízáradat” megszemélyesítés-sor.

Makkai Sándor istenkereső versei a kezdeti korszakban fontosnak tartott kérdést is felvetnek: a világ megismerésének mikéntjét. A korábbiakban említett filozófiai tanulmányai még jobban elmélyítik számára a valóság látható és láthatatlan (transzcendens) részének a birtokba vételi módját. Ezek szerint vallásos verseit világmagyarázatként kell felfognunk, a valóság „objektív érvényű adatainak szubjektív egyéni érvényű rendszereként”.⁶ Makkai megismerés-tana neokantiánus ihletésű, egyformán támaszkodik az értelem, a képzelet és a hit funkcióira. Nagy kérdés a fiatal gondolkodó számára, mi a különbség a racionális világmagyarázat és a hit világmagyarázata között. Hosszan tartó töprengést követően jut el a lehetséges válaszig: míg „a racionális sohasem vonatkozhatik és terjedhet ki az irracionálisra, addig az irracionális ismerésnek van ereje arra, hogy magába foglalja, átszöje és betetőzze a racionális ismerés hálózatát. Mert az a jelentés, amit a hit megragad, az életnek mélyebb, örökkévaló jelentése és így az egész életmegvalósulásra kiható, döntő jelentő ereje van. A hitnek mérhetetlenül nagyobb az életformáló ereje, mint az értelemnek.”⁷ Makkai ebben a korszakában Istent axiológiai teljességnek tarja, aki a legfőbb életideált személyesíti meg. Közvetett módon egykori tanárának, Böhm Károlynak a nézetei fogalmazódnak meg ezekben az istenkereső versekben, megkísérelve a véges emberi léleknek a végtelen szellemmel való összekapcsolódását. Ezzel a törekvéssel jelentenek ismeretelméleti többletet a kortársakhoz képest Makkai Sándor vallásos versei. Ezt az összegző gondolatot fogalmazza meg a *Zsoltár* című vers: a költő zsoltárosként érzi át az emberi véges és az isteni végtelen létezés lényegét. A földi létre kényszerített ember hitében átélheti az öröklétet, a teremtető Isten által birtokolt végtelent: „Oh, hogyan emlékezném rólad? / Lelkem kebledre hullni vágy! / Hogy tagadnálak meg, Uram? / Nélküled csak halál az élet, / Veled a végtelenbe hág! / Mit nekem a múltó világ?” Számos ehhez hasonló szegmentumot találhatunk még Makkai vallásos verseiben. A bennük fellelhető esztétikai erő arról győzheti meg olvasóit, hogy verskísérletei nem csupán rímbe szedett vallásbölcseleti tanok foglalatai, hanem a klasszikus értelemben vett költészet konkretizációi. Következtetésünket erősíti az a költői felismerés, hogy egy-egy lírai képbe egész bölcseleti gondolatstruktúra belesűríthető. Meditatív jellegű verseiben gyakran bukkanunk ilyenekre: „Az Isten csalja önmagát. / Álmodt lát és úgy hívja, hogy világ” (*Sötétedésben*); „Kihalt a világból a lélek. / Bolondok háza lett a föld, hol élek” (*Szomorúság*); „Látod, ez itt a fény, ez itt az élet, / Örök kohónak aranyzuhatagja” (*A virrasztók*).

⁶ Ifj. Fekete Károly: *i.m.* 33.

⁷ Makkai Sándor: *A hit problémája*. A hit világmagyarázó ereje. Bp. 1916. 90.

(*A kötet recepciója*) Amikor verseinek megjelenése után másfél évtizeddel, a húszas évek közepén Kádár Imre verseskötetét recenzálja, Makkai közvetett módon saját beteljesületlenül maradt költészeteszményét is megfogalmazza. A költői erények közé sorolja az „intellektuális reflexiót”, a „bravúros verstechnikát”, a „gyémántkemény hideg, csillogó szálakból szőtt stílust”. Saját rejtőzködő és Kádár Imre megnyilvánuló költői habitusának közös jegyét az egyetemes igazságok egyéni átélésében véli felfedezni. Amint láttuk az emberi lét általános kérdéseire (szerelem, halál, istenkeresés) Makkai Sándor is egyéni válaszokat keres, Kádáréihoz hasonlóan az ő versei sem váltanak ki közvetlen „érzelmi megrendüléseket”, viszont „gondolatokat érlelnek”. A költészettel való foglalatosság (versírás, recenzálás, tanulmányírás) mindenkor „gondolatérlelő” tevékenység Makkai számára is. A Kádár-versek kapcsán a rá jellemző módon az egész kortárs magyar költészetre tesz kitekintést. Hangulatában és életszemléletében kétféle költészetről beszél: „a mezőről szakított friss virágokat, a pacstiradalt, a reflektálatlan élet színét-szagát” közvetítő hagyományos tájleíró, ill. szentimentális-romantikus költészetet, valamint „az élet lelkét kereső, megromlott, beteg, újulás után epedő” modern lírát. A kettő közül a fiatal Makkai a maga által is gyakorolt dekadens, szecessziós, szimbolikus költészet mellé áll, továbbá az élményeket reflexíven feldolgozó, az absztrakt víziókat kedvelő modern költészet mellé, befogadói és alkotói ízlését minősítendő. Rövid költészettani eszmefuttatását végül lakonikus megállapítással zárja: a modern versírás „a szó hagyományos értelmében nem líra, de költészetnek költészet.”⁸

A kötet recepciója hatással volt Makkai további versíró tevékenységére, annyira, hogy a későbbiekben költőként nem lépett a nyilvánosság elé, verseket csak kivételes alkalommal írt, főleg élete válságosabb korszakaiban. Át kellett élnie az alakuló modernség elidegenítő effektusait: a dédelgetett kötet, a személyes kötődésű vallomások versek megjelenésükkel önálló életre keltek, vagyis a magántulajdon közkinccsé lett, különféle értéktételek tárgyává, eltérő befogadói ízlések eszközévé. Mindez érzékenyen érinti a költő Makkait: „A lant még meg sem szülte s már elkapta. / A szél a dalt, mely az én életem. / Cél nélkül így röpül a nagyvilágba / Töredék dal, tört élet. Mit nekem?” (*Utcai nóta*). A költő feljegyzései szerint a kritika felemás viszonyulással fogadta verseit. Tanárai kritikája „lehűtő”, közvetlen ismerőseinek véleménye dicsérő és bátorító. Számára legtöbbit az írott sajtóban megjelent hivatalos kritika jelentett; Budapestben és Erdélyben vegyes elbírálásban részesült. „Az Erdélyi Lapokban Borbély Ferenc, egy újdonsült aesthetika-doktor azonban, Gyulai Pál csálhatatlan normái alapján, igazi unitárius sivársággal és csikorgó csizmákkal kitaposta a beleimet. Annyira el is kedvetlenített, hogy soha többé nem írtam és nem adtam ki verseket. Talán jobb így.”⁹ A kritikai kudarc feldolgozásához egész évtizedre volt szüksége Makkai Sándornak. Vissza-visszatér verseinek fogadtatására, mérlegeli lírai fiaskójának körülményeit, hol önmagában, hol a befogadókban keresve az okokat, végül 1923 táján jut végleges megállapításra, és talál önmaga számára is megnyugtató választ, látatlanban megelőlegezve Oláh Gábornak öt év múlva tett megállapítását: „Igazságos és szigorú bírálattal, mai szemmel nézve nyugodtan állapíthatom meg, hogy a versköltészetre nem születtem. Sem elég gazdag vénám, sem elég eredeti költői látásaim, sem elég változatos formáim nem voltak. A költőiség csak ihlető alapul adatott nekem Istentől az Ő igéjének hirde-

⁸ Makkai Sándor: *Bujdosó ének*. Kádár Imre verseskötete. Az Erdélyi Szépmíves Céh Kiadása. = *Aratás*. Kultúra Könyvkereskedés Kiadása, Losonc 1926. 231–233.

⁹ Idézi ifj. Fekete Károly: *i. m.* 135.

téséhez. Persze, sok fájdalom, csalódás és küzdelem után értem meg erre a bizonyosságra, de ma már ez régen lezárt és hálával fogadott meggyőződés nálam.”¹⁰

Kései megerősítést jelenthetett számára Oláh Gábor 1928-ban megjelent tanulmánya, amely egész életpályát összegző portréban mutatja be a *Számadást*, belehelyezve a verseket a teljes életműbe, a szellemi fejlődési folyamat fontos szakaszaként kezelve. A tanulmányindító alapgondolat ugyanazt a kettősséget adja vissza, mint amit a kortárs recepciókban kimutattunk: „1912-ben jelent meg Makkai egyetlen verseskönyve, a *Számadás*. Egyáltalán nem jelentős könyv, ha általános irodalmi mértékkel mérjük is, mégis jelentős, ha az írója lelkének alapvonalait keressük benne.” A szerző a továbbiakban is inkább Makkai Sándor lelki és kevésbé költői habitusával foglalkozik, kiemelve őszinteségét, bűnbánatát, kegyességét. Következtetésként is ezt emeli ki némileg metaforikusan: „A szó lehet gyöngye, a művészet lehet kevés, de a szegényes díszű kehelyben nemes bor ragyog.” Oláh Gábor a verstémák közül a szerelemmel és az istenkereséssel foglalkozik leginkább, mindkettő kapcsán az őszinteséget és a tisztaságot tekinti erénynek, a művészi megformálástól ismételten eltekint: „Nincs ezekben az illanó dalokban semmi művészkedés: őszinte vallomások, sokszor döcögő versekben, néha fakó prózában. De az érzés, amely a csiszolatlan formába öltözik, tiszta és nemes. Egy igazi pap és egy jó ember szívébe pillanthatunk rajta.”¹¹

Kései versek

Makkai a harmincas és negyvenes években, valamint az 1945 után átélt megpróbáltatások okozta traumákon ismét az ifjúkor műfajával, a verssel próbál meg úrrá lenni, de így van ez az 1950–1951-es évek fordulóján is. Az 1912-es kötettel lezárt versírói gyakorlat elevenedik meg életének végső számbavételénél is. Soha nem publikált versek ezek, emberi sorsot, életpályát tisztázó szándékkal íródott önvallomások, összegező, visszatekintő jellegűknél fogva Arany János „őszikéihez” foghatók, Makkai-féle epilógusoknak is tekinthetjük a sajátos életpasztalet egyénítő jellege okán. Az is újszerű a *Számadás* verseihez képest, hogy a versek írója másfajta perspektívában jelenik meg bennük, míg ifjúkori verseiben belülről, a lelki események felől látatja önmagát, kritikátlanul fogalmazza meg érzéseit, gondolatait, késői verseiben már kívülről szemléli önmagát, tudatosan mérlegel és elemez. Időnként az irónia eszközével is él, megjegyzéseket fűzve saját gondolataihoz, érzelmeihez: „Futok s lihegve kértem: / Jött-e a vonat értem? / Vigyorog a csont-bakter. / Elkéstél, épp most ment el” (*Alom*).

A múlt dala (1937. dec. 12.) az első világháborúban a szerb fronton elesett Csapó Jenő kolozsvári színész emlékére írott vers. Az emlékezés, az emlékidézés mechanizmusának lírai festésével indít a költemény, a színész rádióhangja a közös emlékek egész sorozatát mozgósítja a költőben: színházi estek, nők („gyönggyel tündöklő hattyúk”), dal, zene, hársfák illata a parkban. Ebbe a sorba tartozik a világháború tömör és drámai megidézése: „Később a színész elesett, / Mert volt egy világháború / S a császár »megfontolta« jól. / Kolozsvár, színház, park felett / Időszenny úszik, iszonyú. / Diákok és nők: hamu s por.” A versben a szülőföldélmény, a nosztalgia egyszerre, egymást éltetve van jelen, hangulati emelkedettsége tökéletesen illik a dalformához. A vers második fele a kiábrándító következményekkel és lesújtó jellel

¹⁰ Idézi Ifj. Fekete Károly: *i. m.* 135.

¹¹ Oláh Gábor: *i. m.* 135.

foglalkozik; Kolozsvár és saját sorsát mérlegelve állapítja meg, hogy a jelenhez képest ezek a tragikus emlékek is szebbek voltak: „Régi jó béke s háború / Már szép is mint a messzi képek / Az emlékezet kék szemében.” Az utolsó versszakban együtt van jelen Kolozsvár, a halott színész és a költő saját kálváriája, mindegyikük közös vonása a tragikus sors, az emberi önzés kiváltotta történelmi fordulat, ugyanakkor isteni akarat is: „Kolozsvár dolgát, a halott / Színészét s az én sorsomat / Ember meg nem fontolta. / Lecsukhatod a rádiót, / Ami volt s lesz ég alatt / Az Isten megfontolta s meggondolta.” Az emlékezés intenzitása újra visszatéríti a költőt a korábban is kedvelt lírai műfajhoz, a dalhoz. Verseiben először itt jelenik meg a közéleti motívum, természetesen itt is a magánélettel szorosan összefonódva; a háború és trianoni békeszerződés következményeit egyéni sorsával és személyes emlékeivel köti össze, az emlékezés tompítja az éles kritikát, a nosztalgia jelenléte lényegesen módosítja a véleménynyilvánítást.

1945-ben újabb két verset ír Makkai *Víz helyett kap koronát* és *Rab-versek* címmel. Egy-egy közvetlenül átélt megrázó élmény nyomán menekül a vershez, a megfelelőnek tartott kifejezési formához. A *Víz helyett kap koronát* című versét Budapest ostromakor írja egy légvédelmi pincében. Balladisztikus hangvételt maga a téma indokolja: egy 18 éves lány halálának és elföldelésének körülményei. Az óvóhelyet elhagyó lány ivóvizet akar hozni a szemközti tér kútjából, de egy eltévedt golyó végez vele. Sokáig el sem lehet temetni, majd a fegyverek zaját követően, felszedik a tér köveit és helyben földelik el. Megrendült lékekkel, szomorú érzésekkel megírt költemény, a megjelenített tragikum hatással van a befogadóra is. Ehhez a költő a rendelkezésére álló retorikai eszközök közül a párhuzamot és az ellentétet használja fel: „Csöndben feküdni kell, / Míg sírján a fű kikel.” A korábbiakban megismert vallásos motívum is megjelenik a vers végén, az élők és holtak fölött örökdő Krisztus személyében: „Édes Jézus, csak Te őrzöd / Szegény Jós Erzsébetet.” „A második világháború végével nem múltak el Makkai Sándor számára az embert próbáló idők. *Tudománnyal és fegyverrel* című könyve miatt 1945. május 3-tól június 8-ig volt előzetes letartóztatásban.”¹² Ezeknek a megszügyenítő heteknek a belső megrázkódtatását versben örökítette meg 1945. május 24-én *Rab-versek* címmel. Keletkezési körülményeiből eredően a szabadság hiánya, a rabság és a rácsok mögötti monoton élet a verstéma. A költő versszakonként egy-egy epizódot mutat be a börtönbeli életből. A felhasznált motívumok, az ismétlődő sorok a rabság egyhangúságát érzékeltetik: „Csak álom az életem, / bódít a nappali fény. / Gép vagyok, bamba tetem. / Csak álom az életem.” Ebben a zárt világban átértékelődnek és új jelentéstávlatokat kapnak a korábban közömbösen használt fogalmak: tér, szabadság, élet, álom stb. „Megyek az út közepén / (járdára lépnem tilos), / hátra sem nézhetek én, / megyek az út közepén.”

Utam (1950. dec. 22.): önéletrajzi ihletésű évvégi és egyben létvégi számadásnak, emberi élete foglalatának szánja Makkai. Szerzői intenciójában és lírai hangvételében egyértelmű hasonlóságot mutat Arany János *Epilógus* című versével, erre utal a keserédes hangvétel és a leltárszerű felsorolás, Makkai is egy belső, lelki és egy külső, tér- és időbeli utat jár be, amikor számba veszi életének fontosabb mozzanatait. Felsorolásában megjelennek bejárt helyszínek (Nagyenyed, Kolozsvár, Debrecen), fontosabb események (világháború, tanulmányok, család), gondok, veszteségek és vágyak. Az utolsó szakasz a felsorolások összegezése, ill. a majdani végső pillanatok megidézése: konkrét kérdéseket fogalmaz meg életének kételyes kimeneteléről, tudva azt, hogy nincs egyértelmű és végleges válasz. Ha mégis valamilyen választ és

¹² Ifj. Fekete Károly: *i.m.* 138.

bizonyosságot szeretne, azt önmagának kell megfogalmaznia: „Álom vízen a lelkem fordul .../ ... Búcsúznak-e vagy visszahívnak? / Éneke gyönyörnek és kinnak: / Mi ez az édes-gyötrő ének – / Leggeremen a sárga égnek / Bölcsömmön és anyám méhén túl?” Egy héttel később (1950. dec. 29-én) írott *Álom* című verse az *Utam* folytatásaként olvasható, ill. a téma továbbírásának tekinthető. Makkait itt is az elmúlás és a létvégi sors foglalkoztatja, a korábbi konkrét megfogalmazások helyett képes beszédet használ, és metaforákba rejtje gondolatait. Képeit az egyetemes irodalom utazás témaköréből válogatja, közismert toposzokból, azt a képzetet sugallva számunkra, hogy az egyes emberi élet evilági utazás születés és halál között: „vasúti állomás”, „csont-bakter”, „sínpár”, „átszállás”.

Kései verseiben új perspektívában látja és fogalmazza meg ifjúkori verseinek (divat) témáját, a halált. Az időközben szerzett vallásfilozófiai ismeretek és a halálhoz közeli élettapasztalatok sokkal megfontoltabbá tették Makkai Sándort. Ez az emberi-költői hozzáállás a versek külső és belső formai kidolgozottságán is meglátszik. A kiválasztott téma itt már tágabb gondolati összefüggésben jelenik meg, a korábbi elsődleges érzelmi megnyilvánulás ebben a korszakban megfontolt gondolatossággal párosul, a versek strukturáltabbakká lettek, kirajzolódó gondolati ívük van, fokozatosság érvényesül bennük. Költőjük bátrabban alkalmazza a szövegtrópusokat, a formai díszítőelemeket, ezáltal komplexebb olvasói élményt nyújtanak.

Hasonló progresszív módon alakult át Makkai költői gyakorlatában a fiatalkori versekben megismert istenkeresés téma is. A fiatal költő vallásos lelkesedését és Isten iránti rajongását élete végén bölcs higgadtság váltja fel, a téma megverselése az intellektualizmus jegyében történik. Természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy az 1945 utáni korszakban, az ateista üldözések idején gyakran kellett megvédenie Isten nevét a kitett rágalomtól, az igaztalan vádaktól. Ennek az újabb élettapasztalatnak a megverselése *A név* (1950. dec. 23.) című költeménye, amelyet karácsony szentestéjén írt meg, és benne Isten nevét idézi politikai tiltások idején. A korai istenes versek panteizmusához képest ember- és valóságközelivé vált istenképet közvetít a költő. Ifj. Fekete Károly értelmezése szerint itt már „teológiai összefüggésekkel, vallás- és filozófiakritikai oldalvágásokkal, de krisztológiai mélységű hitvallással szólal meg Makkai önbizonyossága és Isten-hite.”¹³ Isten neve kiszolgáltatott ugyan a kor antiklerikális szellemének és a politikának, de a hit embere sikerrel állhat ellen: „Csak egy lator hitében / Talált hitre akkor is / S ez volt a híd / Mely a pokol felett / Átvitte a neved / S az üres szó megtelt vele.” Élete utolsó két évében a költészet mellett egy másik művészeti ág, a festészet lett önkifejezésének eszköze. Hagyatékában tizenhat akvarell, tempera, tus- és ceruzarajz technikával készült képe maradt fenn. Ezek témájuk szerint portrék (önarckép, Ady Endre és Reményik Sándor arcképe), tájképek és épületrajzok. Amikor a Fővárosi Képtár 1950 őszén *A magyar festészet haladó hagyományai* címmel a szocialista realista művészetfelfogást igazoló festészeti kiállítást rendez, Makkai versben reagál az eseményre. Az 1951 januárjában írott *A haladó magyar mesterek képkiallítása* című versében rejtett kritikai állásfoglalását is megfogalmazza a szocreál és általában a megideologizált művészetfelfogásról a szép és az igaz kanti művészeteszmény nevében: „Mert csóddod az / Ha az egész nem szép és igaz”. A szabálykánokkal és a tükrözéssel szemben a kreatív és az önmegvalósító művészetfelfogást, az alkotó szabadságot állítja szembe: „S vonz már, tudod, hogy ez, meg az, / Itt és ott csak rossz másolat, / Tán hű, de fabatkát se ér, / Nem élt soha és most se él, / Aki festette: gyáva volt, / A látszat

¹³ Ifj. Fekete Károly: *i.m.* 142.

előtt meghajolt.” Így került egymással szembe a metaforák szintjén kétféle művészi magatartás: a szolgai utánzás („Írott szabálya rabbilincs”) és a kreativitás („gyökérszakító lendület”). Versében azok az esztétikai elvek fogalmazódnak újra, amelyek a húszas években is foglalkoztatták a transzszilván irodalmi kánon megteremtése kapcsán, ennek alappillére többek között az autonóm művész és művészet, ezek egyetemes érvényű szemlélete, a valóságtények és a művészi tények viszonyának neokantiánus megítélésében. Egészében szemlélve a képkiallítás apropóján keletkezett vers Makkai ars poeticájaként is felfogható, amennyire egyéni, annyira egyetemes érvényű is, aktualitást tekintve pedig ellentéte kora hivatalos művészetkánonjának. Ez a felismerés többször is megfogalmazódik a versben: „Mit gyáván mázol szolgakéz / Semmit sem mond a pusztá kép.”; „Győztél a holt természetén. / Megszólal minden néma kő / S új ember és táj lép elő.”

Reményik koszorúja (1951. jan. 16.): 1942 áprilisában Kolozsváron Reményik-émlékünnepséget tartanak az evangélikusok, erre egykori iskola- és későbbi irodalomszervező társát, Makkai Sándort hívják meg szónoknak. Ezt követően közel tíz évig hordozta magában ennek a látogatásnak és a házsongárdi sírnál tett tisztelgésnek az emlékét, majd 1950/1951 fordulójának válságos korszakában először megfestette egykori barátját, később verset írt róla *Reményik koszorúja* címmel. Ebben a háromszakaszos versben részletesen leírja Reményik nyughelyét („Virágtalan sírján sűrűn sötéten / Örökzöld fonta be féltőn, egészen / Pajzsot testőr-fák tartottak felette / S tisztára söpört rácsos kert övezte”) és felidézi jellemét („Sokszor beszélt: ily őszidőben / Elpihent a kín gyötrődő szemében”). A vers üzenetet rejtő legfőbb motívuma mégis a sír sarkában fekvő, félredobott babérkoszorú. Az utolsó versszakban erre a szokatlan, Reményik emlékéhez méltatlan helyzetre keres magyarázatot, és a koszorú látszólag furcsa helyzetét az egykori költőbarát jellemével hozza összefüggésbe; nem véletlenül és nem hanyagságból került a babérkoszorú a síremléken periferikus helyzetbe, hanem maga Reményik akarta így, gesztusából az élő Makkai véleménye is kiolvasható az utókorról: „...mellét nyomta, / Halott karját fáradtan felnyújtotta, / Unottan, értőn, megbocsátva vette / S tört félmosollyal oda repítette.” A babérkoszorú kijár neki („erdélyi költők fejedelme”), viszont az elhunyt költő elhárító gesztusából az is kiolvasható, hogy későn jött.

Összegzés

Amint láthattuk, Makkai Sándor életművében bűvópatakként van jelen a költészet; időnkét fel- és elötünik, majd hosszú évekre, évtizedekre eltűnik. A *Számadás*ban még kiforratlan irodalmi-esztétikai ízlést figyelhetünk meg, inkább az epigonizmus jegyében induló költészet-ről beszélhetünk, igazat adva Oláh Gábor találó megállapításának: „Egyáltalán nem jelentős könyv, ha általános irodalmi mértékkel mérjük, és mégis jelentős, ha az írója lelkének alapvonásait keressük benne. Azok a gondolatok, amelyek később Makkainak kialakuló világnézetét mintegy oszlopokként tartják, itt az érzések kohójában az edződés állapotában jelennek meg.”¹⁴ Mégsem térhetünk egyértelmű elmarasztalással, ill. közömbösséggel napirendre a versíró Makkai Sándor fölött; a versírás számára önmegvalósítási és feszültségoldási kísérlet. Élete egyik versíró korszakában sem jut túl a kísérletezésen: a korai időszakban az önkifejezési mód keresésével van elfoglalva, befogadásbeli kudarcai miatt elbátortalanodik, és félbehagyja,

¹⁴ Oláh Gábor: *i. m.* 133.

mielőtt eljutna a kiteljesedésig. Ez a fiaskó kihat egész életére, későbbi verskísérleteire is. A szépirodalmi önmegvalósítás sikerélményét más műfajok hozzák meg számára: a regény és az esszé. Különösen a történelmi regénnyel (*Ördögszekér*, *Táltos király*, *Sárga vihar*) és a portrészerrű nagyesszével (*Magyar fa sorsa*, *Egyedül*, *Harc a szobor ellen*) ér el jelentős irodalmi sikereket.

Sándor Makkai as a Poet

Keywords: poem of youth, decadentism, deathpoetry, lovepoetry, religionpoetry, serch of God, confrontation, experierntation, later poems, poetical character

The presence of poetry in Sándor Makkai 's works is like an underground stream, appearing from time to time, then disappearing for a longer period. However, taking in view Makkai 's art of writing poetry, we have to consider that his poems are a way of self-creation as well as a modality of resolving tension. He can not reach beyond experimenting in either of his periods of writing poetry. He abandons it before he would develop it to completeness. The real success in his literary career is brought by other genres: the novel and the essay.

MŰHELY

Dávid Gyula

Bánffy Miklós-levelek egy Sziguranca-dossziében

(Néhány szó előljáróban)

A 2014-ben lezajlott Bánffy-év egyik emlékező eseménye a kolozsvári Magyar Főkonzulátus támogatásával a kolozsvári Erdélyi Történelmi Múzeumban megrendezett Bánffy-kiállítást záró konferencia volt. Ott hangzott el Lucian Nastasă *Bánffy Miklós és a magány arcásai (1945–1949)* című előadása,¹ amelynek keretében megismerhette a hallgatóság Bánffynak a román titkosszolgálat által 1946-ban nyitott megfigyelési dossziéját.

Mivel az említett előadásban Lucian Nastasă részletesen kitért a fontosabb levelek tartalmi vonatkozásaira is, nem ismételjük meg az ő megállapításait. Célunk elsősorban maguknak a leveleknek a közzététele, az egyes szövegrészekhez fűzött jegyzetek révén pedig beillesztésük a Marosi Ildikó könyvéből (*Bánffy Miklós estéje*²) már korábban megismert korabeli Bánffy-levelezés összefüggésébe.

A helyzet jelzéséül, amelyben ezek a levelek születtek, csak annyit, hogy akkoriban (1946/47 fordulóján) Bánffy Miklós – visszatérve Budapestről rögtön azután, hogy a városnak az a része, amelyben házuk volt (a Reviczky utcai palota) a szovjet csapatok kezére került – Kolozsváron élt, a gözerővel beindított „osztályharc” légkörében fokozatosan kiszorulva az irodalmi életből s megfosztva a háború utáni első években még számára is adott közlési lehetőségtől. Felesége, Váradi Aranka, a Nemzeti Színház kiváló művésznője, lányukkal, Katóval, 1945 decemberében Budapestre visszatérve próbál elhelyezkedni az „egyre inkább lángvörös” művészeti életben.

Az alább következő levelek – Bánffy Miklósnak feleségével váltott 2, lányával váltott 2 és nővérének, Barcsay Tamásné Bánffy Katinkának írott 1 levele – az 1946. november 28. – december 20. közötti rövid időszakból pótolják azt a hiányt is, amely a Marosi Ildikó által közölt levelek sorrendjében mutatkozik, pontosítva egyúttal néhány, már azokban is említett mozzanatot, s fontos kiegészítéseket tartalmaznak Bánffy Miklós utolsó, Kolozsvárt töltött éveire vonatkozólag.

Dávid Gyula (1928) – irodalomtörténész, PhD, szerkesztő, a Polis Könyvkiadó vezetője, Kolozsvár, davidgyula2006@yahoo.com

¹ Közölve: *Bánffy Miklós művészi pályaképe – Viața artistică a lui Miklós Bánffy. Az író születésének 140. évfordulójára Kolozsvárt rendezett konferencián 2014. május 16-án elhangzott előadások*. Polis Könyvkiadó, Kvár 2014. 19–37.

² *Bánffy Miklós estéje. Levelek Kolozsvár–Budapest–Casablanca–Tanger 1944–1949, Váradi Aranka naplója. 1944–1949*. Közzéteszi Marosi Ildikó. Polis Könyvkiadó, Kvár 2002.

Az alább következő levelek mellett közöljük Bánffy Miklósnak a levelekből körvonalazódó eseményekre pontot tevő, 1946. december 31-én a kolozsvári Szigurancára beidézve adott nyilatkozatát, „szovjetellenes magatartására kellett magyarázatot adnia.

A Bánffy-dosszié³ egyéb anyagaina a közölt levelek jegyzeteiben utalunk.

A dosszié különben tartalmaz egy 1939. júl. 15-i keltezésű, a Romániai Magyar Népközség Központi Irodájának feljéles papírjára írott és Bánffy Miklós mint elnök s. k. aláírásával ellátott körlevelet is, amelyben a Központi Iroda kéri a Népközség tagozatait a kisebbségi sérelmek összegyűjtésére és a központba való továbbítására. Ez az egyetlen dokumentum viszont feljogosít bennünket annak feltételezésére, hogy a Sziguranca 1940 előtt is figyelemmel kísérte Bánffy Miklós tevékenységét. Valahol léteznie kell tehát annak a két világháború közötti anyagot tartalmazó dossziének is, amelyből ezt az egyetlen iratot 1946-ban kiemelték. Egy ilyen dosszié mind ez ideig nem került elő.

Budapestre való visszatérése után Bánffy Miklós valószínűleg nem került a magyar titkosszolgálat érdeklődésének körébe. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárától kapott tájékoztatás szerint „Bánffy Miklósnak nincs saját anyaga a levéltárunkban, csupán néhány olyan iratgyűjtőben fordul elő a neve, amely nem az ő ügyét tartalmazza” (idézet a 2014. június 2-i keltezésű hivatalos levélből). Szóbeli tájékoztatás szerint egyébként is az ÁVH fővárosi irattárát az 1956-os forradalom napjaiban részben maguk az ÁVH-sok, részben a forradalmárok elégették. Az ÁBTL-ban alig van belőle néhány maradvány.

Bánffy Katalin – Bánffy Miklósnak⁴

[1946. november 3.]

Édes drága Papám!

Már tíz napja, hogy férjhez mentem, én magam sem tudom elhinni (most már tollal kezdem ezt az írást, hátha akkor nem lesz annyira ronda az írásom), és rögtön, azonnal felelek drága levelére⁵, melyet ma délelőtt kaptam meg.

³ A „Banffy Nicolae” nevére összeállított informatív dosszié a CNSAS Operatív Fondjában őrződött meg és a 63843/I. 587787. számot viseli. Összesen 54 lapot tartalmaz, amelyeknek egy része pecsétnyomóból származó, nagyméretű, vastag számjegyekkel van számozva. Ezért az alábbi jelzeteinkben a számítógép által mutatott oldalszámot adjuk meg. Megnyitásának időpontjára vonatkozólag semmiféle irat nincs benne, viszont a Sziguranca kezére került első Bánffy-levél kelte (1946.) alapján joggal feltételezhető, hogy nem volt annál korábbi megfigyelése. Az anyag megőrzésére vonatkozó, 1962. okt. 28-án kelt irat (Tabel pentru păstrarea la arhivă) szerint „1946-ban ellenséges, szovjetellenes megnyilvánulásaira vonatkozólag kaptunk jelzést” (i. h. 4. lap), a személyi adatait tartalmazó űrlap (Fişa model) szerint „Útlevéllel Magyarországra távozott” (i. h. 5. lap). Egy „különböző dossziékból származó kivonatok” című, 1951. nov. 26-i keletezésű – tehát Bánffy Miklós halála után közel másfél évvel keletkezett – irat szerint a személyi adatok után ez a megjegyzés áll: „Az utóbbi években semmiféle politikai tevékenységet nem fejtett ki. Jelenleg jó demokrata.” (i. h. 43–44. lap.)

⁴ Bánffy Katalin apjához írott levelének keltezése hiányzik, azt az első mondat utalása „már tíz napja, hogy férjhez mentem” alapján adtuk meg, az esküvő ugyanis Várad Aranka naplója szerint 1946. október 24-én történt (vö: Marosi Ildikó: *i. m.* 233.). A levél csak egy gépirásban tapasztalatlan személy rengeteg félreütést és sok hibás olvasatot tartalmazó másolatában maradt fenn (i. h. 7–14. lap), sűrű sorközü gépeléssel, néhány oldal nincs teljesen végigírva. A szövegben több, idegen kéztől származó aláhúzás, ezeket nem jeleztük, az értelemezavaró olvasatokat viszont igen, [!] jellel. Az eredetit e másolat elkészítése után kézbesítették Bánffy Miklósnak a hozzá csatolt fényképekkel együtt (vö. a közlésünkben 5. számot viselő levelet).

⁵ Bánffy Miklós említett, 1946. okt. 27-én kelt levelét Marosi Ildikó közölte (*i. m.* 63–65.)

Legelőször is férjemről írok, mivel azt írja, hogy – ami igaz is – keveset tud róla. Tedi is fog Magának írni, de mivel ő elég tehetségtelen levélíró, én részletezem a dolgot. Az ő szülei szlovák származású kivándorlók, akik Lakenrod⁶ nevű városban éltek, itt is született Ted és húga, Margaret. Mikor Ted 4 éves volt, visszamentek Csehszlovákiába, ahol házat, szőlőt és kisebb birtokot örököltek. Ted 15 éves koráig élt együtt szüleivel Ujgorodban (Nógrád megye).⁷ Akkor húgával együtt, mondván, hogy ők amerikai állampolgárok, elindultak Csehszlovákiából Amerikába, nekivágva a világnak. Amerikába érkezve, Ted, hógát egy Clevelandban élő rokonánál elhelyezve, munkához látott ugyanebben a városban. Nem volt sok kínálkozó hely, ahova mehetett volna, beállt tehát munkásnak egy gyárba, ahol reggeltől estig dolgozott, este pedig nekilátott tanulni. Esti kurzusokra járt, hogy tökéletesen megtanulja az angol nyelvet és elvégezhesse az iskoláit. Aztán pedig egyetemre iratkozott be. Azt mondta nekem: reggeltől estig dolgoztam, jégzskekrényeket forrasztottam, estétől majdnem reggelig tanultam. Napi 4 órát aludtam és olyan sovány voltam, mint egy szárított hering. (Amit most nem lehetne róla elmondani.) Miután elvégezte a műegyetemet, és mérnöki diplomát kapott és egy jó állást, még egy egyetemet végzett, úgyhogy matematikatanár is lehetne, megvan hozzá a képesítése. Közben mérnöke lett az United Steel Company-nak, amelynek 64 fiálilája van az USA-ban, többek között Kaliforniában, San Franciscóban is. Tednek sokat kellett járni-kelni a gyár és fiókgyárai között, amit most, házasember létére nemigen tehet meg. Ezért gondolja, hogy letelepedik a kaliforniai fiálilénál, viszont háború után lévén – Ted roppant töprengős ember –, rengeteg sztrájk és leépítés van Amerikában, és ezért habozik, ne fogadja-e el a tengerészetnek a washingtoni ajánlatát, hogy szerződést köt, miszerint 1948. jún.-ig navy szolgálatban marad.⁸

A húga közben feleségül ment szintén Kaliforniában egy közjegyzőhöz. Tedet katonasága alatt kiképezték, és specialista, vagyis a navy hadsereg televíziós mérnöke. Tednek legfőbb mulatsága, ha csendben és órák hosszat elbűvelődhetik újfajta rádiók összeállításán és televíziós gépek tökéletesítésén. Az életbiztosításról⁹ szóltam neki, és ő késznek mutatkozik keresztülvinni a dolgot.

De miért gondolja Papa, hogy nem mehetünk együtt meglátogatni Magát?¹⁰ Én még nem vagyok amerikai állampolgár, de magyar vagy román sem már. És mint az Egyesült Államok tengerészisztjének felesége miért ne mehetnék övele?

⁶ Lakenrod – hibás olvasat.

⁷ Ujgorod (ukránul Uzshorod) = Ungvár nem Nógrád megyében van, hanem 1918-ig Ung vármegye székvárosa volt, jelenleg Kárpát-Ukranja önálló közigazgatási fennhatósággal rendelkező városa

⁸ Kató férjét nemsokára a casablancai USA tengerészeti támaszpontra helyezték át, 1947. ápr. 5-én utaztak el Budapestről, s Bécsen és Rómán keresztül ápr. 22-én érkeztek meg Casablancába (vö. Kató 1947. ápr. 4-én kelt levelét és Váradi Aranka naplőbejegyzését (Marosi Ildikó: *i. m.* 77–79. és 235.). A háború után Ted leszerelt, de Marokkóban maradtak – Tangerben, ahol Bánffy Katalin ma is él.

⁹ Bánffy Miklós még a házasságkötés előtt, egy 1946. okt. 3-án kelt levelében fejtette ki: „lehetetlen, hogy Maga elemenejen utána a tengerentúlra, anélkül, hogy az élete vagy a hazatérése ne lenne biztosítva akkor is, ha valami baleset érné a férjét... Szükséges, hogy *élet- és haláleset-biztosítást csináljon a Maga javára*... Továbbá szükséges az is, hogy *válás esetén is biztosítsa Magát*...” (Marosi Ildikó: *i. m.* 60.)

¹⁰ Kató korábban úgy vélte, hogy férjhezmenetelével elhárult bárminő akadály az elől, hogy Kolozsvárra látogasson. Bánffy Miklós azonban figyelemezti lányát: „Sajnos, maga ide nem jöhet Teddel. Maga csak 2 év múlva teljes értékű amerikai állampolgár, addig pedig bizonytalan, hogy innen vissza tudna-e utazni.” (1946. nov. 13. Marosi Ildikó: *i. m.* 65.)

Mit írjak még Tedről? Imádja a szüleit, jó, önzetlen, gyöngéd, figyelmes, túlságosan is az, ha lehorzoltam az ujjamat, kétségbe van esve, és az egész házipatikát összehordja: jódót, lizoformot, nehogy „inficiálódjon”. A legkisebb kedvességért hálás, mindenkinek segíteni akar, képes vadidegen rongyosokat felszedni a gépjébe és hazafuvarozni, könnyen megnevethető természete van és humora is, csak tálalni kell tudni a dolgokat. Igénytelen. Jól szekirozható. Nehogy azt higgye, hogy nincsenek hibái! Lassú gondolkodású, lassú cselekvésű. Bár sok nyelvet tud: angolul, szlovákul, oroszul, spanyolul, egy kicsit törökül és németül is, nem nagyon olvasott ember. Hanyag. És az asztalnál idegesítően hallgatag, elgondolkozott, rossz társalgó. Nagyon el tud gyönyörködni a természet szépségeiben, de más téren (festmények, szobrok stb.) nincs csiszolt érzéke, amin egyébként segíteni akarok és Ted nagyon hálás tanítvány. Általában az amerikaiak, így ő is, nagyon egyoldalúak: csak a saját munkájuk érdekli őket, ezt aztán alaposan értik is, jobban, mint az európaiak, de csak azt. Európáról vajmi keveset tudnak.

De most elég szó esett már róla. Most elmondom az esküvőt – bár tudom, hogy a mami már írt róla¹¹ – az én szemszögömről keresztül.

Előzőleg persze megszereztük a szükséges iratokat, különböző be- és kijelentőt, házassági anyakönyvi és hasonló kivonatokat – mindezt súlyos pénzek árán és rengeteg utánjárással Kilice Kocora (mami) segítségével, majd megegyeztünk abban, hogy egészen egyszerű esküvő lesz, két tanúval és semmi több. Az előbb említett Manglitz¹² azonban kifejezte óhaját, miszerint mégiscsak fehér ruhában szeretné leányát férjhez adni. Ha pedig fehér ruhás a menyasszony, okvetlenül szükséges két koszorúslány is. Ugyan unokatestvéreim és köztem volt valami primitív megállapodás elemista korból, hogy egymás esküvőjén koszorúslányok leszünk, de én ezt az inkább illuzórikus paktumot megszegtem, azon érveléssel, hogy miért két ellenséget, miért ne inkább két barátnét tiszteljek meg ezzel? Kaas Marianne-t¹³ és Fekete Csillát kértem meg hát erre, persze mondanom sem kell, hogy ettől rettentően izgottak lettünk mind a hárman. Napokig töprengtünk a munkatervек fölött, de mivel senkinek nincs pénze húsz vagy harminc méter muszlint venni csak azért, hogy egyszeri alkalomra felvesse, abban állapodtunk meg, hogy nem lesznek egyszínű szobában [!], hanem különböző pasztellszínekben. Csillának meglevő anyagból csináltak egy gyönyörű muszlin halvány málnaszínű ruhát, Marianne-nak pedig, akinek semmilyen ruhát nincs módjában csináltatni – az apját bélistázták¹⁴ –, volt egy meglevő tükör színű [!] muszlin estélyi ruhája, azt vette föl. A két szín remekül talált, így elmondva talán nem hangzik jól, de látni gyönyörű volt. Fejdiszt mindnyájan egy Springer Janka nevű kalaposnőnél csináltattunk, aki egy külön szám volt egymaga, annyit mulattam rajta. Kis fekete nő, még elég fiatal, azt hiszem, a tizenkettő közül Benjamin törzsből származhat, az arcát nem festi, a száját viszont igen, úgyhogy olyanformán hat, mint valami plakát, ott gyakran megtörténik, hogy az arcot nem tartják

¹¹ Várad Aranka férjének Kolozsvárra írott levelei közül alig maradt meg valami, ez a levél is elkallódott Bánffy Miklós Kolozsvárt maradt egyéb holmijával együtt. Bánffy – úgy tűnik – csak a leányától kapott leveleket, meg a Kolozsvárt írt, kiadatlanul maradt művei kéziratait vitte magával, amikor kiutazhatott családjához.

¹² Manglitz – lánya és férje becézték így Várad Arankát

¹³ A levél átiratában a név hibásan szerepel. Várad Aranka naplója alapján (Marosi Ilkdkó: *i. m.* 233–234.) Koos Marianne-ra javítottuk.

¹⁴ A „B listások” a háború után a magyar hatóságok által poltikailag megbízhatatlannak tartott személyek voltak, akiket minden állami állásból kitettek.

érdemesnek kifesteni, szürkén hagyják, és csak a száját és a haját színesítik, hogy rikító legyen. Ilyen Janka is, aki méltóságteljesen trónol Váci utcai üzletének magaslatán, és azt tartja önmagáról, hogy ő művész (azt Tasnádi Ilona is mondta neki), és én is, hogy olcsóbb árakat szabjon. A végén nagyon megszeretett engem, én pedig rengeteget mulattam rajta, és amint látni fogja, tényleg nagyon szépen tűzte (!) a fátyolomat. Közben Ted engedélyt kapott a generálistól harmincöt ember meghívására és etetésére (az amerikaiak szállították az en-nivalókat), úgyhogy az egészen egyszerű esküvő násznépe nőtt és sokasodott, mint az egyre dagadó ár. A végén már úgy ötvenen lehettek a civil meghívottak, amikor Ted nemes gesztussal meghívta az egész amerikai missziót. Na de most autókat beszerezni, a párokat felállítani, hogy milyen sorrendben jöjjenek a templomba – túlhaladta Ted szervező erejét, így hát egyik legjobb barátjához fordult, hogy ő intézze mindezt, őt terheli a felelősség. Stevens Bélának¹⁵ hívják, magyar származású, 28 éves és ezredes és a legjobb vicemaker a világon. Ez volt Ted „best-man”-je¹⁶, különben legjobb barátja is (az az ember, aki bár egyáltalában nem csinos, kivéve, hogy szép alakja és jó mozgása van, az arca inkább mondható elrajzoltnak, mint csinosnak, minden nőnek tetszik rettenetesen).

Miután mindazt megbeszéltük vele, ami egy esküvő fényének emeléséhez való, azt mondta, mindent bízzunk csak rá, majd ő elintézi. Ezek után kitűztük az esküvő napját: okt. 24.

A polgári esküvő aznap délben 12 órakor zajlott le, reggel gyónni, áldozni kellett nem Marcell atyához, azután reggeliztem csak, majd fél tizenegyől fél tizenkettőig izgultam (hasam is belefájdult), majd mamától noszogatva öltözni kezdtem. Emlékszik arra a ciklámen rózsaszínű angora blúzra, amit ott, Kolozsváron kötöttem? Azt vettem fel, és a fekete kosztümömet és egy vadonatúj és már asszonyos kalappal, amin fátyol van, most ez nagyon divatos, de még azt meg kell szokni, mert valahányszor meg vagyok híva és ez rajtam van, elfelejtem, hogy fátyolon keresztül enni nem lehet – ez olyan lekötött fátyol –, ebből pedig a legnagyobb bonyodalom keletkezik. Nos, végre készen voltam. Ted. t. i. vagy fél óráig várt a másik szobában az ő tanújával, Morgannal egyetemben. Így utólag bevallom, hogy egészen addig, amíg ott nem ültünk az anyakönyvvezető előtt, nem jutottam tudatára annak, hogy én most férjhez megyek. De akkor, jaj! inamba szállt a bátorság, és mint mindig, ha nagyon drukkolok valamitől: köztem [!] és a túlvilág közé, mint[h]a fátyol ereszkedett volna, és ezen keresztül láttam csak a rokonok érkezését és az anyakönyvvezetőt, aki méltóságteljesen és mosolytalanul viselte a hasán a trikolór szalagot, amely piszkos és egészen csudálatosan gyűrött volt, az ide-oda szaladgáló fotográfusokat és Tedet, akin meglátszott, hogy szintén a torkában dobog a szíve. Aztán attól is féltem, hogy izgalmában elfelejt magyarul, az anyakönyvvezető nem tud más nyelven, és amikor majd az „igen”-re kerül a sor, hallgatni fog Ted, mint a sír. De minden simán és sokkal egyszerűbben zajlott le, mint gondoltam. A fotográfusok pergőtüze [alatt] aláírtuk neveinket egy nagy könyvbe, azután jött a jelen lévő hozzátartozók zokogástól elázott gratulációja és végül Ted karján elhagytuk az épületet. Azt gondoltam magamban, hát ez volt az egész? Megkönnyebbülve éreztem magam, de várakozásom nem volt kielégítve – utána nálunk, kis összebombázott lakásunkban volt az ebéd, pohárköszöntő nem volt hál’ Istennek haloje [!], sajnálom, hogy nem jegyezetem le, mert nagyon szép volt, rövid és egyszerű. Az ebéd viszont soká tartott, a délutáni templomi

¹⁵ Váradi Aranka naplójában Beda Steve.

¹⁶ best man – esküvői tanú, násznagy

esküvő még hátra volt, az izgalom újra erőt vett rajtam, hiszen ennyi ember előtt még sosem defiléroztam. Azt hiszem, ez átkozott meg és a reggeli gyónás, áldozás izgalma, hogy mikor a vendégek szedelőzködni kezdtek, éreztem, hogy a lábam alatt inogni kezd a föld és a fülem zúg, szemeim előtt karikák táncolnak, odasúgtam Fekete Sándornak, maradjon még, a többiek szerencsére már kint voltak, aztán gyorsan hanyatt feküdtem a díványon, verejték ütött ki a homlokomon és Blat [!] elájultam. Csak rövid percekig tartott, azonban az egész ház meg volt rémülve, gyorsan alvást parancsoltak nekem és abszolút nyugalmat. Az alvást csak színleltem, mert ugyan melyik menyasszony képes aludni az esküvője előtt két órával? Hallottam, amint megérkezik a kalaposnő a fátyollal, nagy zúgás-búgás a konyhában, vasalás, varrás, halk sifitelés izgatottan, aztán Heller Erzsébet, a ruhakészítő fullajtár, jaj, a ruhát is hozták és ők is az utolsó simításokat végezték rajtam, enyhe csöszmötölés kíséretében, elfojtott hangon társalogtak Tonkáékkal¹⁷, nevettek és pisszegtek. Én mindent áthallottam sötét szobámban, ahonnan csak a csukott ajtó alján beszűrődő fényt láthattam, az egész helyzet valahogy a karácsonyt juttatta eszembe, azokat a karácsonyokat, amikor még hittem Jézuskában. Izgatott voltam, mégis pihentem a végsőig, úgyhogy éppen csak hogy pongyolában üdvözöltem a konyhában számomra összegyűlt hölgyeket, mikor nagy üdvívalgásra befutott az értem jött két vőfély, major Mitzen¹⁸ és Colonel Beda. Addig nem nyitottunk nekik ajtót, míg el nem bújtam a szobában a nyitott szekrényajtó mögé, „borzosan és lyukas papucsban”, és a szabó és kalaposnők művésziiesen redőzött leplet tartottak elém (lábam ne lássék), mialatt a két amerikai attasék álltak a mami szobájába, aki szokott pontosságával már frakkban (!) várta őket, a huncut Beda még így is mosolygósan meresztette a szemét az énfelém eső irányba, míg átment a szobán. Rosszcsont! Amint becsukódott mögöttük az ajtó, lázas sietséggel öltözni kezdtem, mintha a végszóra jött volna, Heller Erzsébet megjelent személyesen, ruhám tervezőnője, akárcsak Napóleon a csata kritikus pillanatában, még hozzá gyönyörűen kiöltözve, fess alakjával, üde arcával, hófehér hajával, földsíketen és épp azért felséges nyugalommal. Ő is a templomba készült. Mialatt a két szabónő Heller Erzsébet vezérlésével, a kalaposnő, Tonka, Mariska is minket öltöztettek ájtatos izgalommal, megérkezett a kocsí (autó) a miért (!). No de erről hagyni a völegényeket?! [!], ez újabb sarkalást adott a szorgalmunknak, úgyhogy röpké fél óra múlva készen voltam a ruhával, most már csak a fátyol következett, amikor úgyis át kellett menni a másik szobába, mert ott állt a nagy hármastűkör. Mami tehát elindult, meghagyva nekem, hogy nem templom után megyünk Angelóhoz¹⁹, hanem templom előtt innen, egyenesen, mert Bedának meglepetése van számunkra azután. A fátyolfeltevés újabb fél órát igényelt, de – nem azért mondom – mikor megjelentem, völegényem tátott szájjal bámult reám, azt mondta, ilyen szépet még filmen sem láttak, azt mondta, elrabolnak, szóval el voltak ragadtatva. (Zárjel között: szép is voltam.) Szóval megérte a várakozást. Megérte az a tudat is, hogy szépnek éreztem magam és így biztos megjelenésű és büszke tartású voltam. A nagy clipperben [!] négyen ültünk: elől a két vőfély, hátul én, és dugva mellettem Tonka. Ti. mivel ő öltöztetett végig, hát nem lett volna ideje a templomhoz jutni idejében, így hát a legutoljára befutó autóval, azzal, amin én mentem, vittük őt is, hogy közelből lássa az esküvőt, vén duenna. Én az autóban leülni sem

¹⁷ Tonka Váradi Aranka belső cselédje volt, 1915 óta.

¹⁸ Váradi Aranka naplója szerint Mutzen

¹⁹ a fényképészhez

tudtam (a ruha és fátyol és kepp miatt), állni sem tudtam, a csokromat szorongattam csak nagy izgalommal. Így érezheti magát egy primadonna premier előtt. Bedával éppen arról kezdtünk beszélni, hogy Tedet hol fogjuk megtalálni, mert ő viszont a két koszorúslánnyal jön együtt, és hogy kíméletesen tudatják vele, hogy még templom előtt, most rögtön velünk jön a fotográfushoz, mikor Tonka megszólal csendesen: „Én úgy érzem magam, mintha most látnék.” Kedves Tótocska!

A két autó, Tedyé és a mienk egyszerre állt meg az Egyetemi templom sekrestyéje előtt. Beda kinvált [!] és Tednek magyarázni kellett a fotográfus-dolgot. Ted azonban nem elégedett meg ilyen kevéssel, bővebb magyarázatot kért, mire Beda megint [előadta] a dolgot, jó Tedemet gyors mozdulattal begyömöszölte mellém az ülésre, becsapódott az ajtó és már robogtunk is Angelo mester felé. Azt hiszem, Tednek gangsterfilmek, leányszöktetések és vadnyugati történetek jutottak eszébe, ekkor olyan ijedten ült ott egész idő alatt a ruhámon és nem értette az egészet. Viszont hosszú magyarázkodásra nem volt idő, hiszen így is fél óra késésre számíthatott a ceremónia legalább. A két koszorúslány viszont ott maradt, tátott szájjal a sekrestye ajtajában, illatos csokraikkal és lélekben megrendülve. Oh, Papa! Nem tudom, érzékeltetni tudom-e azt az atmoszférát, azt az ujjongásig menő izgalmat, ami mindenben és bennem leginkább tombolt! Úgy éreztem, mintha tele volnék elektromossággal, a szívem zúgott, mint egy motor, szinte repültem fel a lépcsőkön Angelóhoz, vőfélyeim vitték utánam a sleppemet, nagyon kedvesen – alig tudtak követni –, tiszta oxigént nyeldestem! És (ez) volt az érzés, amit vártam, ez és még több is, több.

Angelo mester boldogságban úszott a három daliás amerikai láttára (azt beszélik, hogy homoszexuális), valósággal elolvadt és oly soká pipiskedett, hogy szinte reszkettem idegességemben, Ted pedig annyit pislogott, szintén idegességtől, hogy mindez csak hátráltatta a fotográfálást. Végre-valahára készen lettünk. A lépcsőházban lefelé menet találkoztunk Tonkával és Ted inasával (majd frászt kaptam, azt hittem, valami baj van az esküvővel), de csupán azért jöttek lélekszakadva utánunk – Tonka magánkívül kiabált –, hogy hol vagyunk már, a tömeg már kezd kimenni a templomból, stb., stb., stb. Pedig nem volt igaz, mert még soha ennyire zsúfolt nem volt az Egyetemi templom, egy gombostűt sem lehetett volna leejteni. Öt perc múlva már ott is voltunk, ahol Kammermayer Oszkár, az egyik rendező, lelkendezve és szemrehányóan fogadott: „Hol vannak már, az istenért?”

De ez még semmi sem volt azokhoz az élvezetekhez képest, ahogy a sekrestyében összegyűlt nép nézett reánk, vasvilla szemekkel, belépésünk pillanatában. Azt hiszem, mindenkinek fáj a tyúkszeme a szép cipőkben a sok állástól, jó Marcell atya pedig teljes arany ornátusban állt ott már vagy ¾ órája, háttal a többieknek, teljes mozdulatlanságban és imádkozott „still voo sich hiu”.

Indulhatunk! – hangzott el. És most következett az, amit máig sem értek, hiszen előre megbeszéltük: senki se tudta, ki kivel megy. A koszorúslányok egy helyben tötyögtek és nem akarták elhinni, hogy ők ketten, kétoldalt, kézen fogva Tedet kísérik be az oltárhoz, maga Beda is, aki remekül és precízen rendezte addig az egészet, tanácstalanul kérdezte: „How are we going now?”²⁰ Ettől aztán végleg beijedtem, annyira, hogy lélekjelenlétemet két kézre fogva [!], ráparancsolt a koszorúslányokra: „Marianne jobbra, Csilla balról [!] fogjátok meg Tedet és vigyétek be!!!” Azután következtem én, kétoldalt a vőfélyekkel, de amire addig

²⁰ How are we going now? – Akkor most hogyan megyünk?

nem számítottam, a csokromtól nem tudtam a Beda kezét megfogni. A halántékaim lüktettek, „éperdue”²¹ néztem Bedára, aki most már újra teljes magabiztosan bemosolygott rám, és bátorítólag azt mondta: „’ll hold it for You!”²² Szóval nem volt semmi baj. Belépésünkkor megszundult az orgona, [a] két térdeplő elé vezettek, ott állt mellettem Ted, és én nem tudtam: most erre mikor kell letérdelni?! Ez volt az egyetlen precíz gondolatom, egyébként mindent, mintha ködön keresztül érzékelttem volna: a rengeteg népet, a lobogó fényeket, az orgona bűgását, a fotográfusok percenként fellobbanó magnéziumfényét, az aranytálárba öltözött papokat, az oltárt, mely félelmetesen nagy, aranycirádáinak [!] selyemmel, soha ennyire valószínűnek nem tűnt, hiszen ilyen közről még nem láttam, mint most. Nekem mindenről szín-émlékem marad, így erről is, a szertartásról: vörös és arany, vörös és arany. Először Ted ment fel az oltárhoz esküdni, aztán én. Marcell atya, aki 8 éven át az Angoloknál gyóntatóm volt, halkan bátorított és nyugtatott, mint mikor a lelkét feleltem iskolás koromban, mikor pedig elmondtam az esküt, azt mondta: „Jól van.” És lesegített a lépcsőn, nehogy elbotoljak az uszályomban.

Már a szertartás vége felé hallottam, hogy özönlik a nép kifelé, egyre erősödő zúgással. Megérkezett ti. a „meglepetés”, a Beda-féle, azt csodálták körül. De erről később.

A pap áldását adta ránk, aztán előttünk haladva, kivezetett a templomból. Most már Ted karján mentem, aki meghatottan megsimogatta a kezem és azt mondta: „My darling wife!”²³ Lehet, hogy banális, de nekem olyan jólesett.

A templomból ezernyi ember feje fölött elénk tárult a „meglepetés”: egy fehér, karcsú vitorláshajó, magas árboccal, rajta rengeteg színes zászlócskával, rájuk írva: „Ted and Kate just married.”²⁴ Mindez a reflektorok fényében ragyogva, mert Beda úgy rendezte, hogy az a sok amerikai autó, amelyek körben parkoltak, a hajót világítsák meg reflektoraikkal. A hajó orrán amerikai zászló lobogott, és a hajó folyton csilingelt, hogy ő most rögtön indul. Mikor megfordultam, hogy a gratulációkat „szembetámadjam”, elsőnek Bedába ütköztem, aki karján Marianne-nal mögöttünk jött, utánuk Csilla Major Mitzenel és így tovább. Éppen kitértünk a szám, hogy köszönetet mondjak neki (Ted közben a kalapját kereste, melyet a nagy tolongásban nem talált), mikor Beda hirtelen szájon csókolt – jobban mondva, mivel nyitva volt a szám, a jobb szemfogamon csókolt – és viccesen, ezúttal meghatott mosollyal kívánt nekem minden boldogságot az életben. Nagyon büszke volt, mikor megdicsértem az ötletét. Végre odajutottunk a hajóhoz (két jeepből volt ügyesen átalakítva), és itt Ted tanácstalanul kérdezte: „How hell we get in?”²⁵ Mert a hajó szabályos vitorlás volt, nem lehetett belesétálni valami csapóhídon vagy ilyesmin, vasmacskája volt, harangja és magas oldala. „Fogd meg a menyasszonyt és emeld be” – mondták Beda és a többiek. Mire Ted tényleg felkapott és óvatosan beültetett a hajóba. Erre olyan mozgás tört ki, az emberek körülözönlöttek a hajót, éljenezetek, kalapokat lengettek, gratuláltak és egymást taposták. Mikor Ted is mellém ült, elindultunk nagy csilingeléssel, mögöttünk rengeteg autóban a násznép, mindig úgy, hogy az autók fényszórója a hajót világítsa meg. Mondanom sem kell, hogy megállt a forgalom,

²¹ éperdue – zavarodottan

²² I'll hold it for you – Megtartom én!

²³ My adrling Wife! – Drága feleségem!

²⁴ Ted and Kate just married – Ted és Kate újdonsült házaspár.

²⁵ How hell we get in? – Hogy a pokolba jutunk bele?

amerre elhaladtunk, a rendőrök tátott szájjal bámultak utánunk, a járókelők elképedve próbálták lépést tartani az autókkal, aztán kifulladásra megálltak és integettek.

Mikor megérkeztünk a Stefánia útra, Ted amerikai szokás szerint átemelt a ház küszöbén (majdnem elbotlott szegény a sleppben), és ezzel kezdetét vette a mulatság, amely ½ 2-ig tartott, de Ted és én már 11 óra tájban meglógtunk, föl az emeletre, ott vannak a mi szobáink.

Mit írjak az estélyről: rengetegen voltak, persze mindenkivel kellett táncolnom, koccintanom, de enni egy falatot sem ettem, még az esküvői tortából sem, melyet nekem és Tednek hosszú késsel közösen kellett felszeletelnünk, gyönyörű torta volt, fehér, óriási csokoládémázzal, különböző felköszöntő versek ráírva és egy nagyon lazán összekötött, rózsaszín rózsacsokor rátéve, melyről kisült, hogy cukorból volt. Remek büfé volt, libamájak, sonkák, szárnyasok, óriási parfáit-k, gyümölcs, kosáralakú fagyaltok, igazán lehetett miben válogatni, és én semmiből, semmiből sem ehettem! Résszint nem volt rá időm, résszint túl izgatott voltam. Igaz, hogy az éj folyamán Teddel, aki szintén úgy járt, mint én, egy számunkra megmentett hideg sült kacsát közösen elfogyasztottunk.

Elmondhatom, hogy Manglitznak sikere volt, remekül nézett ki és gyönyörűen táncolt, kézről kézre kapkodták, a generális valósággal beleszeretett, úgyhogy még most is egyik nagy fogadáson mindenkinek magasztalta Kocora creme-jét [!] és egyre-másra mondogatta: „She is the youngest lady in Budapest!”²⁶ Volt egypár meghívott a sok vidám ragyogó arc között, kiknek szomorúsága hamarosan [humorosan] hatott, ilyen volt Dodi néni és két leánya és George (Lazar), aki hosszú orral és sápadtan járt-kelt, mint Bernát szelleme. Van is egy fotográfiám, mely Dodi néni, Maria leánya és Barcsay Bözsi társaságában ábrázol engem, amint ők éppen felköszöntenek. A képnek rájuk eső részére azt lehetne írni címül: „A hipokriták szövetsége.”

No de elég szó esett róluk, hiszen gondolataimban egészen kis helyet foglalnak el, most mással, egészen mással vagyok elfoglalva. Tedet mint férjet még jobban megszerettem, azon is mulatok, hogy ez a szó: „férjem” milyen furcsa, ahogy én mondom. És hogy én „Mrs.” vagyok. És minden, minden furcsa és szokatlan még, de jó és kellemes. Gyönyörű helyen lakunk, szép a lakásunk, annyira szeretem, hogy alig mozdulok ki otthonról. Mariska főz, idehoztuk őt, nagy fizetést kap, és meg van elégedve. Somy kutya is itt van velem, remekül érzi magát, különösen a szalon nagy, bordó színű puha perzsaszőnyegét imádja, azon fekszik nagy kéjesen, hempereg egész nap. A konyhába már nem is akar kijönni. Mariska neheztel rá emiatt. A lakosztályokban kalibrokát ([!]) fedi a falakat, barna tónusához jól állanak a kék, zöld színű [!] bútorok, a szőnyeg egy nagy perzsa és ilyen árnyalatú. A szalon, amely a kis ebédlőből podlivvel [!] van összekötve, cense [!] vörös és goblen bútorok vannak benne, az ebédlő fehér, és csupa ablak és napsütés. Fehér márvány a fürdőszoba, minden luxussal berendezve. Oh, Papa, úgy kéjelegek ebben a szép „home”-ban, hogy nincs időm semmi-re. Zongorám is van, de csak ritkán játszom, átengedem magam ennek a sok furcsaságnak, ami körülvesz, és élvezem. Olyan rég nem éreztem már ezt az érzést, és ilyen tudatosan még soha. Lusta lettem, igen. A boldogság lemondásra tesz [!]. A városba is ritkán megyek. Kedvenc sétám az, ha ezeken a szép, bágyadt napsütéses késő őszi délutánokon végigmegyek a Stefánia úton, a Városligeten át a Millenniumig és vissza. Olyan csendes ott minden. Alig

²⁶ She is the youngest Lady in Budapest! – Ő a legfiatalabb hölgy Budapesten!

van járókelő. Nem csodálom, minden épület ki van égve²⁷, a Gerbaud pavillon, a kiállítási csarnok, a „fontaine lumineuse”²⁸ tündérei megcsonkítva ülnek sorban a sziklákon, minden, ami régen szép és divatos volt, tönkre van téve. De én szeretem. Főleg a fákat – kanadai nyárfák – és a bokrokat, ezek mindig ugyanazok maradnak. Mindenütt. Van időm sétálni, mert Ted csak 5-kor jön haza a hivatalból, akkor meg már úgyis sötét van, és én sietek haza hozzá. Még jobban szeretem a Városligetet akkor, ha borongós az idő, emlékszem, egyszer nagyon lassan mentünk, és autóval a Stefánián, köd volt, csak sejteni lehetett a fákat, az úton, tejfehér ködben kanyarodtak el, ilyenkor mintha csupa titkos végtelenségben vezetnének, az épületeknek csak a kupolája vagy a sarka látszott ki a ködből. A többi mintha szégyenkezve eltakarnák, ne lássák, a köddel. Vajdahunyad várának a sziluettje emelkedett [ki], mintha sokkal magasabbra, a ködből. És minthogy most sok időm van gondolkozni, azt a poézist fantám a ködbe burkolt városliget köré, hogy ilyenkor visszaálmodja fénykorát.

Édes, drága Papa, most jöttök a levélért, nem akarom azt mondani, hogy mindjárt befejezem, mert akkor annyit kell várni, hogy megunja és elmegy. Inkább rögtön befejezem.

Édes papa, a postán küldött levelét²⁹ megkaptam, és még kettőt a küldöncről, vagyis ettől a fiatalembertől. Köszönöm, köszönöm, édes, egyetlen bánatom, hogy maguk nem lehetnek itt is [!] maga elmaradt mindig [!] a műveltség, szépségek forrása számára a maga vezetése nem szűnhet meg, mert több és magasabb rendű [!], nem múlhat el, mert örökkévaló. Az én lelkemben tovább élnek, ha nem is olyan élesen, a maga lelkének színei. Isten áldja meg, nagyon-nagyon sokszor csókolja:

Kató

Váradi Aranka – Bánffy Miklósnak³⁰

Budapest, 946. Nov. 28, este 11.

Édes Uram!

Végre hír Magától. A Hintz-rokon elhozta³¹ a tizenháromról és tizenhét-tizenkilenc[ről] kelt leveleit! Úgyszintén Katinkának. Én négy napja tettem postára magának egy hosszú levelet³², most sietve írok, mert holnap már a Hintz-rokon jön a levélért a villába, mert Ted hivatalos úton van már egy hete, és így én csaknem teljesen kint lakom Katónál, most, hogy ne legyen egyedül.

²⁷ Budapest ostroma óta még nem telt el két év, s a pusztítás nyomai mindenütt láthatók voltak.

²⁸ fontaine lumineuse – kivilágított szökőkút.

²⁹ Marosi Ildikó ebből az időszakból három Katónak írt Bánffy-levelet közölt (1946. okt. 3., 1946. okt. 27. és 1946. nov. 13. – i. m. 63–66.), az utolsóban a megszólítás már „Kedves Mrs. Kató!”

³⁰ A levél csak gépelt másolatban maradt meg a jelzett dossziében (15–16. lap), sok idegen kezű aláhúzással. Gépelése mint előbb, kiemelések a gépelt szövegben. Részletes magyar nyelvű ismertetése (amelynek alapján néhány korábbi szöveg-hibát javítottunk) a dossziében, a 17–18. lapon, 1946. december 7-i keltezéssel, 356/INF-46 szám alatt, aláírás nélkül. Ennek a levélnek egy másik példánya – apró szövegeltérésekkel – a Román Kommunista Párt Kolozs tartományi iratállományából is előkerült, azt ugyancsak Lucian Nastasă közölte, magyarul és román fordításban (Andreea Andreescu – Lucian Nastasă – Andrea Varga (ed): *Maghiarii din România. 1945-1955. Minorităţii etnocolturale. Mărturii documentare*. Ed. Centrul de resurse pentru diversitatea etnocolturală. Cluj, 2002. 452–456.). Ez utóbbi helyen a levélmásolatot rövid felvezető szöveg előzi meg, a végén pedig ez olvasható: „A dőlt betűs részek az eredeti levélben alá vannak húzva. A levelet, fényképeket eredetiben mellékeljük – esetleges fénymásolás céljából –, azonban sürgősen visszakerjűk, hogy rendeltetési helyére juttassuk.”

³¹ A Hintz-rokon a Szigurancra ügynökeként vállalta a levelek kézbesítését, természetesen miután előbb megbízónak leadta, és azok a dossziében található másolati példányt elkészítették róluk.

³² Váradi Arankának ez a levele nem maradt fenn.

A postán küldött leveleit Kató megkapta, Katinka is – az enyém egyik sem jött meg,³³ ez az én szerencsém. Most elküldöm a Kató esküvőjéről való képeket, melyeket Magának csináltattam, remélem, nem vesznek el, mert igen drága dolog ez most.

Ma korán kellene feküdnöm, mert holnap korán reggel megyek a csudaballai dologban³⁴, Tamásy (!) Á. közbenjárására, az illető emberhez. Súlyos interjú lesz, talán tudok róla egypár sort írni burkoltan, holnap, nov. 29 délután fél három[kor] Kató villájában, ebéd után.

Édesem, ma reggel tíztől fél kettőig ültem Veres Péternél, végre is bejutottam.

Röviden írok: a csudaballai birtokot már felosztották a parasztok között, V. P. szerint itt nincs mit csinálni (dacára Tamásy (!) Áron intervenciójának, aki barátja), ellenben egy mód van: ha az ellenállási mozgalomban részt vesz valaki, kaphat 300 holdas cserebirtokot. Én mondtam, hogy Maga Jord[áky]. és B[alogh] Edgár megbízásával autózott Pest és Erdély között – azt mondta: az más, akkor, ha tudunk egy bizonyítványt kapni onnan,³⁵ hogy Maga ily módon részt vett az ellenállási mozgalomban, ezt a bizonylatot Edgár, Jord[áky] és Koos [!] aláírják (minél többen), ezt én itt beadom a parlament politikai bizottságába, akkor V. P. szerint egy 300 holdas cserebirtokot segíteni fog számunkra juttatni. Kérem, drágám, ezt megcsinálni és minél előbb elküldeni hozzám, én mindent kitalálok és kiküzdök. Csak minél előbb.

Ami az erdélyi dolgokat illeti, meg kellene beszélni Hodorral, hogy az amerikai[ak] útján, akik hajlandók mindenben interveniálni, nem lehetne-e Kató révén lépéseket indítani. Magának közjegyzői iratot kellene ideküldeni, hogy Bonchidát Katónak ajándékozta házasságára³⁶. Erre az itteni misszió át fog írni a romániai katonai misszióknak ez ügyben, stb. Ezt Hodor tudná jobban megmagyarázni, lehet-e?, már az ottani törvények szerint mi ennek az eljárása? Mert nem elég, ha az embernek igaza van, be is kell [!] azt valahogy törvényesen igazolni.

Rettentően sietek, édesem, itt küldök egy gumispongyát (itt nem lehet boltban spongyát kapni) az enyémből, egy gumi [kutya] volt, sohasem használtuk, és én egy kis tábla, Kató két nagy tábla csokoládét.

Nekem most nem kell rohannom pénz után, mert bizony most el kellett adnom a kis antik szobrocskáim közül, sok pénz kell, nagyon nagy lett a drágaság, igen erős a küzdelem, és talán kissé öreg vagyok már ehhez a hajrához. De talán sikerül valamit kiküzdeni. – Kérem, küldje mielőbb azt a bizonylatot, hogy maga igenis részt vett az ellenállási mozgalomban az autó közvetítésével, akkor megkapjuk a cserebirtokot az igaztalanul elvett csudaballai helyett. Veres Péter maga is belátta, hogy igaztalanul elvett, de csak úgy lehet rajta segíteni.

³³ Bánffy Miklós 1946. nov. 12-én és 19-én kelt leveleiről van szó (lásd Marosi Ildikó: *i. m.* 65–69. lap.)

³⁴ A „csudaballai dolog” ebben és a következő (dec. 7–20. között íródott) levélben tisztázódik. A Békés megyei, 1853 óta közigazgatásilag Gyoma településhez tartozó Csudaballán (Haan Lajos: *Békés vármegye hajdan*. Pest, 1870. I. 154–155. és Tóth János: *Csudaballa* (előadás). www.gyomaendrőd.hu/text/doc) lévő Bánffy-birtok kisajátítása után próbált Váradí Aranka kárpótlásul más ingatlant kapni Tamási Áron közvetítésével, Veres Péter segítségével. Veres 1945-től a Nemzeti Parasztpárt elnöke volt, s a Földbirtokrendező Tanács elnökeként fontos szereplője az 1945-ös magyarországi földreformnak. 1947. márc. 1-jétől honvédelmi miniszter. Marosi Ildikó közölte a Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának azt az 1947. május 13-án kelt határozatát, amellyel Bánffy Miklósnak kártalanításként egy 100 hold területű mezőgazdasági ingatlant vagy 20 hold gyümölcsöst juttatnak (Marosi Ildikó: *i. m.* 376–377.).

³⁵ A bizonylatot Bánffy Miklósnak sikerült megszereznie, s 1947. dec. 7–20-a között írott leveléhez csatolta, amely szintén a Sziguranca dossziéjában maradt fenn. Eredetije, 1945. október 12-i keltezéssel, Balogh Edgár aláírásával a dossziében a 42. lapon, másolata a 26. lapon.

³⁶ Ezzel kapcsolatban lásd Bánffy Miklós következő (1946. dec. 7–20-i keltezésű) levelét.

Most búcsúszom, egész lelkemből ölelem, örülök szívből a „Buta Li” sikerének³⁷ (39), itt nem hiszem, hogy egyelőre lehessen valamit csinálni, semmi befolyásom színházi körökben, lángvörös az ég alja, mint alkonyatkor, mint az én nagy alkonyatomat érzékeltetve. Milliő ölelés és csók...

Írjon és küldje el a bizonylatot, csinálja meg! Milliő – Aranka

Melléklet:

5 fénykép

1 szivacs

3 tábla csokoládé

Gróf Váradi Aranka úrasszony

2, 3, 4, 11, 12, 18, 21, 26³⁸ Röck Szilárd u. 18.

100 forint + 60 – 160 forint

Bánffy Miklós levele Váradi Arankának³⁹

Kolozsvár, 946. XII. 7.

Kedves.

Tegnap reggel milyen örömöm volt! Reggel a postás hozta Nov. 25-én postára tett leveledet. Tehát kilenc nap alatt már itt volt; ilyen gyorsan még egy sem jött, és éppen névnapi ajándéknak! – Csodálom, hogy te még nem kaptál tőlem semmit, hiszen Kató esküvője óta majdnem hetenként írtam, és múlt hó 20-a körül egy többemeletes levelem indult, amiben Neked volt a legtöbb, de volt Katónak is és Katinkának.⁴⁰

A Li-re vonatkozólag⁴¹ is volt benne elég fontos. Néhány szót az utójáték végén megváltottattunk és azt írtam meg. Továbbá azt is, hogy a II. 9-e végén nem Li megy a Pokolistenhez, hanem utóbbi jön el hozzá, hogy ne lassítsam a függönyzárást és a színpadforgást.

³⁷ Az *ostoba Li* című színdarabot a kolozsvári Állami Magyar Színház 1946. október 29-én mutatta be, névleg Poór Lili, valójában Bánffy rendezésében. Szövegkönyve megvan a színház könyvtárában; kézirata a budapesti Ráday Levéltárban. Nyomtatásban először a Bánffy Miklós *Összes drámái* c. kötetben jelent meg (Polis Könyvkiad, Kvár 2009. S. a. r. Kereskényi Hajnal).

³⁸ A gépelt másolatban a címzés alatti számok jelentése ismeretlen.

³⁹ Az eredeti levél a dosszié 30–33. lapjain, gépelt másolata, kiolvasásbeli eltérésekkel a 28–29. lapon, magyar nyelvű kivonata, megjegyzésekkel a 20–21. lapon. Autográf levél, ceruzával írva. Több szakaszban íródott: december 12-i, december 16-i belső dátumokkal és december 20-i utóíráttal. Írógéppel írt másolata, halvány gépeléssel, tapasztalatlan gépíró betűfelreütésekkel, félreolvasásokkal és pontatlanságokkal tele szövege a dosszié 22–24. lapjain. Csatolva hozzá a Magyar Népi Szövetség fejléces papírján, Balogh Edgár aláírásával ellátott, 1945. október 12-én kelt Nyilatkozat (ennek eredetije az MNSZ fejléces papírján, sk. aláírással a dosszié. 42., gépelt másolata a 26. lapján). Ugyanide csatolva a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól Petru Groza miniszterelnöknek címzett román nyelvű átirat (gépelt másolata a dosszié 27. lapján is). A 20–21. lapon található összefoglaló jelentés (eredeti száma 390/INF-46.) készítője kiemeli mint az állambiztonsági szervek számára érdekes tény, hogy a levél írója és címzettje futár útján folytat levelezést. Felhívja a figyelmet a Hodor néven említett személyre, akinek kilétét fel kell deríteni, de „érdekes” nek tartja azt is, hogy Bánffy Miklósnak birtokában van a SZEB Groza miniszterelnökhöz írott levele. Ezen kívül megjegyzi: „Informátorunk jelentése szerint, aki a levél vitelére megbízást kapott, gróf Bánffyban az keltett kételkedést személye szerint [!], hogy a neki küldött levelet csak nagyobb késéssel tudta eljuttatni hozzá. Mindenesetre kiemeljük, hogy a levélben foglaltak szerint gróf Bánffynak van kiépített összeköttetése Budapesttel.” Aláírás: „Biztos forrás”.

⁴⁰ A levélpapír szélén itt egy madárszerű alak vázlatos rajza.

⁴¹ Az *ostoba Li* c. színdarabról van szó, amelynek kéziratát Bánffy korábban elküldte Budapestre (vö. Váradi Aranka 1946. szept. 2-án kelt levelét – Marosi Ildikó: *i. m.* 56.), s amelynek kulcsát Katónak írott, 1946. okt. 3-án kelt levelében adja meg: „E tragikomédia kegyetlen tartalma (lá-ország igazában Magyarország és Li: Kállay vagy Bárdossy)...” (Marosi Ildikó: *i. m.* 62.)

A jobb oldali fal romlik össze és azon jön be a Pokolisten.⁴²

Effélét itt nem csinálhattam: semmiféle gépezetük nincs.

Most (déli 1 óra) jön a hír, hogy a levelemet átadták Nektek, és valaki hozzám jön ezt elmondani, hétfőn (9-én), tehát várok addig a folytatással.

Azért mégis furcsa az ember! Az a tudat, hogy holnapután biztosan levél és izenet jön tőletek, olyan jókedvűvé tesz, mintha valami nagy ajándékot kaptam volna.

Dec. 12-ike. Ma csütörtök van. A bejelentett hírhozó nem jött hozzám, hanem izent, hogy hétfőn d. e., majd hogy d. u., azután hogy kedd este és majd, hogy szerdán..., és így várom dühöngve nap nap után, és szaladgálok olyanoknál, akiknél járt; és ott mondják, hogy hogyne, még ma, azt mondta, vagy holnap d. e. biztosan, és szaladgálok haza, hogy ne hogyne elmúlassam és egész nap várom, hiába, és tudva azt, hogy másoknál volt, másoknak adott, amit vártak, csak hozzám nem jön!!! Megbolondulni való. És 10 sorral feljebb azt írtam: „biztosan jön levél”. Közben azt is hallottam erről az emberről, hogy Nálatok feketekávézott, és azt is, hogy közben elment Váradra, de onnan visszajött. Hát nem muszáj megbolondulni mindettől?

Ezért hát, hogy elkerüljem, a kényszerzubbonyt, elhatároztam, hogy továbbírom ezt a levelet, mintha mi sem történt volna közben.

Már többször írtam, hogy Kató ideutazását veszélyesnek tartom, amíg USA állampolgársága nem teljesen megalapozott, mégis azt írod: „mennénk magához (ti. hogy nem autón, hanem vonaton). Hát nem kaptál erre nézve tőlem semmit? Nem írtam-e meg, hogy itt találják tartani? Csak akkor jöjjön, ha jogilag el van intézve, consul vagy missio-főnök által. Akkor viszont azt írd meg, hogy megnyugtass; okvetlen tájékozódni kell. – A csudaballai ügyben mindenre fölhatalmazlak. Legjobb százalékra csinálni, de határidővel. Például félévi megbízás, mely ha addig nincs siker, lejárt, föl 10%-ig. Nem végtelen időre megbízni, nem is fölmondásra, mert azt úgyis nehéz csinálni, hanem terminusra, mert az ösztökéli az illetőt, hogy keresztülvigye. Sajnos én itt nem így csináltam, és ezért megy minden olyan rosszul.

Most két hete nagyon meghültem és kaptam egy óriási náthát köhögéssel, stb. (láz nélkül). Ezért csak tegnapelőtt mentem ki először. Ezért nem tudok cigarettázni és ennél fogva nem tudok dolgozni.

Dec. 16. Megjött a leveled!!! A Katóé is, és a képek!!! Tegnap este belép hozzám az ifjú H. és átad mindent: 3 tábla csokoládét, gumispongyát! Óriási öröm volt!!! Nagyon megköszöntem az ifjúnak. Csak a cigarettát vették el tőle – annyi baj legyen. Itt van Kató 17 oldalas, igazán fényesen megírt levele, és végre jó képek, nem olyan gyöngék, mint a Figyelőben. Igazán nagyon köszönöm; csak a gumi taxlit[!] sajnálom, akit széjjelvágtál – annyi éve ismertem a fürdőszobából. Talán kár, hogy szétvágták, én azt hiszem, hogy Bpsten minden van, tehát spongya is; ha tudtam volna, hogy a jó ismerős tacsó halálát jelenti a kívánságom, nem kértem volna.

De hát térjünk a tárgyi ügyekre. Nagyon köszönöm, hogy olyan okosan beszéltél a csudaballai dolgokban. Van már egy jó írásom az itteni Népi Szövetségtől,⁴³ ami hivatalosan bizonyít mellettem, még megpróbálok Koóstól és Jordákytól is szerezni. Az írásokat azonban más úton küldöm, biztosabb úton, mint ezt, ami karácsony után ott lesz Nálad.

⁴² A levél szélén a Pokolisten vázlatos rajza.

⁴³ Lásd a 41. sz. jegyzetet.

A bonchidai ajándékozási ügyet⁴⁴ még meg kell fontolni. Emlékszel, ugye, hogy erre nézve a Népi Szövetséggel egy egyezséget kötöttem volt még tavaly. Mármint az a kérdés, hogy ha elhagyom ezt az alapot, nem veszítem-e el a Népi Szöv. támaszát? Mindenesetre megbeszélem Hodorral és Balogh Edgárral is. Az is számba jön, hogy az oroszok utálják az angolszászokat. Ami azonban még nem azt jelenti, hogy ez nem volna járható út, ha jól van „frizierozva”. Erről további levelemben írok, ami más úton megy, az okiratokkal.

Igazán bámullak, kedves, milyen remekül csináltál mindent. Az egész esküvő-dolgót és most ezt a birtokkérdést. Valóban kitűnően, sokkal jobban, mint ha én csináltam volna, ami még nem komplementum tőlem, mert én mindent rosszul csináltam. Ezzel az amerikai és Veres Péter-segítséggel nem lehetne a Reviczky-házból dolgokat⁴⁵ kihozni? Ott van az anyám márvány büsztje (a Katinka lakásában), és családi képek, az én portrait-im Glattertől, az atyámé, nagyapámé, nagyanyámé, Barabás és Kratzmanntól és a Korda-képek, a kis Korda Gyurica, stb. Nem hiszem, hogy ezeket az oroszok elvitték volna. És ha megsérültek is, azt ki lehet javítani. Az a gyönyörű empire állótükör a hálószobámban, az ostrom alatt épen maradt. Szóval sok minden, ami érték, Neked és Katónak, és ha nem volna egyelőre hová tenni, az Iparműv. Iskolánál Pál Lajos⁴⁶ bizonyára átveszi.

Ha az a birtok-dolog menne, akkor legjobb volna valahol Budapest környékén (talán a budai oldalon) Tétény, Erd vagy Pomáz és Szentendre táján valami gyümölcsös (barackos), ha nem is akkora, mint az ilyen, jövedelmező és kevés munkával rendben lehet tartani, és ha volna rajta valami kicsi ház, ahol lakni lehet, elvonulva a világtól. És ha terjeszkedik a város, az értéke is nő.

Nekem itt sok bajom van a lábammal és azzal a sok meghűléssel. Most is két hétig nem járhattam ki. Valamennyit dolgoztam is. Készre írtam „Kinizsit” (Bocskay),⁴⁷ körülbelül akkora lett, mint a Tannhauser. Azt hiszem, elég mulatságos. Ezenkívül még egy kis novellát adtam az Utunknak.⁴⁸ De azért nem dolgozom olyan lendülettel, mint eddig. Sőt elmúlt két-három hét is, hogy egy sort se írtam. Vannak nekem olyan „fekete napjaim”, újabban mind több, amikor semmire se vagyok való. Ez régebben is volt, de nem ilyen mértékben. Ilyenkor mindenkit utálok és úgyszólván bezárkózom, akárha már meg volnék halva.

Kitűnőek a fényképek, különösen csinos vagy rajtuk. Nem csodálom, hogy a generális azt mondta Rólád: „She is the youngest lady in B-pest!” Mindenki mondta ezt. D. Sándor⁴⁹ is mesélte, amikor lejött, hogy örültek annak és az írásodnak. Nagy örömöm volt Kató levele. Olyan

⁴⁴ A Szigurancát a kezére került levelekből elsősorban a bonchidai birtokra vonatkozó ajándékozási tervek izgaták. A német csapatok által a visszavonuláskor kiürített és felgyújtott kastélyt különben Bánffy már korábban felajánlotta munkásüdülő létesítése céljára (vö. Balogh Edgár: *Szolgálatban. Emlékirat, 1935–1944*. Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1978. 355–356.), s ezt a felajánlást különösen nem tartotta időszerűnek ebben a helyzetben visszavonni.

⁴⁵ A terv valószínűleg sikerrel járt: a gr. Bánffy Miklósné br. Bánffy Irma márvány mellszobra és a említett képek visszakerültek a család birtokába. Későbbi sorsukról lásd Gy. Dávid Gyula: *Adalékok a Bánffy-archépcsarnok kutatásának 70 éves történetéhez*. Erdélyi Művészet 2014. 2. sz. 21–72.

⁴⁶ Pál Lajos az az ötvös, aki a Bánffy Miklós tervezte két kelyhet kivitelezte.

⁴⁷ Ilyen című (tárgyú) novellája nem maradt fenn Bánffy Miklósnak. Az említett „Tannhauser” a *Tannhauser és a kis princessz* c. elbeszélés, az Erdélyi Helikon 1944/7. számában jelent meg; *Bűvös éjszaka* címmel, néhány kisebb szövegváltoztatással a Józsa Béla Athenaeum adta ki 1946-ban.

⁴⁸ A „kis novella” végül nem jelent meg, s a visszaütásítása körüli huzavona Bánffy Miklósnak az Utunkkal való végleges szakításához vezetett (lásd Bánffy Miklós levelét Gaál Gáborhoz = *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Polis Könyvkiadó, Kvár 2012. 465–466).

⁴⁹ Degenfeld Sándor.

kedvesen írt, olyan egészséges meglátással és ráadásul humorral is. Talán most kedélyileg is rendbe jön, és ki fog fejlődni. Brillánsan is van megírva. Ez, hogy minden olyan szép volt az esküvőjén, és hogy örök emléke marad erről a szépségről, ez a Te érdemed, kedves. Van miért köszönjem ezt neked, hiszen nem miattam tetted, mégis hálás vagyok érte. Hálás, hogy szépséget tudtál adni neki, és ragyogást és örömet ebben a sötét, tönkrepusztult világban. Ez nagy, nagy dolog.

Itt csak sötétség van és pusztulás.

Ezerszer ölel[lek], kedves. Remélem, Tonka megállapodott azóta most, hogy csak Ti, ketten laktok a régi lakásban. És én itt vagyok, távol, mind távolabb mindentől. A püspökék⁵⁰ nagyon melegen üdvözölnek. Lesz valami vásár Nagyváradon vagy febr. vagy márciusban.⁵¹ Talán akkor le tudnátok jönni pár napra és akkor megismerkedhetnétek.

Addigra remélem, el tudom intézni a rám ruházás ügyét, hogy biztonságban járhasd meg.

Ezermilliószor ölel addig is, és mindig gondol Reád a vén...⁵²

Boldog karácsonyi ünnepeket.

- - -

Kvár, 46. XII. 20.

Kedves!

Még egy pár sort. Mellékelten mégis elküldöm Balogh Edgár hivatalos írását, mert kérdés, hogy a másik utazó mikor megy.

Itt ragyogó idő van, de borzasztó hideg. 10-12 fok ha nincs.

E leveleken kívül és a képeken, legnagyobb örömöm a csokoládé! Úgy majszolom, mint egy kisgyerek.

Köszönöm a sürgönyt is, amit névnapomra küldtél, de ilyenre ne költs, úgyis tudom, hogy reám gondoltok.

Ezerszer ölel

BM

- - -

Kató levele elragadó!

Bánffy Miklós Bánffy Katalinnak⁵³

Kvár, 946. XII. 18.

Kedves, kedves Kató!

Borzasztó nagy örömöm volt hosszú levelében. Milyen szép írás, milyen élő, friss és őszinte! Semmi ekkora örömet nem okozhatott volna nekem. Végre Tetről is tudok valamit! És minden van benne, szemléltető[en] elmondva, egyéni meglátás, plasztikus előadás. Olyan jól, hogy mit érzett,

⁵⁰ Vásárhelyi János erdélyi református püspök.

⁵¹ A nagyváradi árumintavásárról és egy lehetséges találkozás tervéről, majd meghíúsulásáról lásd a Katónak írt, 1946. nov. 22-i és dec. 8-i keltezésű leveleket (előbbi = Marosi Ildikó: *i. m.* 69–70.)

⁵² Az aláírás helyén önarcépvázlat.

⁵³ Kézzel, ceruzával írt levél, a dossziében a 38–39. lapon.

gondolt, annyira igaz minden és olyan bájos. Örökre elteszem, és bizonyára még sokszor fogom elolvasni, ahogy máris tán tízszer is elolvastam. És humor is, és mély, igaz érzés. Milyen szép az a rész, ahol sétál a Városliget zöldben. És a kanadai nyár. És amit a végén mond nekem, az a pár meleg mondat. Talán nem hiába éltem, ha ezt az érzést ki tudtam váltani Magából. Kedves! – mindig könyvek gyűlnek a szememben, ha ezt átolvasom. És talán a Maga életében valami fennmarad ebből.

Roppant élveztem a „hypokriták szövetségét”. És milyen igaz, amit ír, hogy az ilyen esemény, mint a lakodalom, úgy hat, mintha mindaz álom volna. Jó, hogy így volt. Jó, hogy így érezte, hogy ezt tudta érezni! Az életben nagyon ritkán van egy-egy ragyogó pillanat, amit ha elraktároz az ember, úgy, mint valami kincs, fennmarad és bearanyozza a jövőt. A boldogságot el kell tenni. Elzárni a lelke mélyén, és az ilyen később, mikor az élet a maga nehézségeivel, gondjaival és bajaival – hiszen anélkül nincs élet – rátör az embere, a múlt boldogság olyan tőke, amiből táplálhatjuk magunkat, és ami egyensúlyban tartja a lelkünket. És is tudom ezt. Talán az írásaimban is megérzik. Azért van tán minden nyomorúság dacára valami derű és ragyogás bennük még most is.

A lejövelele iránt tájékozódni kell, nehogy valami nehézséget gördítsenek visszautazása elé. Én erre csak Maga miatt figyelmeztetem, mert képzelheti, hogy nincs a világon semmi, amire jobban vágyok, mint Magát viszontlátni. Talán az USA Konzulátus, vagy a román ott, Bpsten, adhatna olyan írást, ami Magát megvédi. Talán a bukaresti USA kirendeltség intézheti el az ottani bukaresti oroszoknál. Most talán lehetne. De hogyan utaznak? Itt most csak egyetlen vonat jár N. Váradra, és ezen olyan tülekedés van, ami nem embernek való. Ha nem jöhetnek autón, valóságos birkózás lesz a vonaton. Nem adhatja a bukaresti USA kirendeltség egy gépét a határtól? Azt is tehetnék, hogy én N. Váradra jönnék a febr. vagy márc.-ban tartandó mintavásárlkor, és ott találkozhatnánk? Mert akkor lesznek autóbuszok, akik innen Váradra mennek, vagy Maguk jönnének ide egy ilyenrel.

Milyen kedves, amit Johnie-ről mond. Az a kutyamese úgy hat, mint egy állatmese vége..... „and he lived happily ever after”,⁵⁴ sok hányattatása után perzsaszőnyegen, lobogó kandalló előtt alszik.

Nagyon értem, hogy a boldogság lomhává teszi, mégis nem volna-é jó, ha az angol nyelv tökéletesítése végett megpróbálna magyarról angolra fordítani?⁵⁵ Ez elfoglalná is, és ez a legjobb gyakorlás. Én valami könnyű dialógust választanék erre Molnár apróságaiából, vagy akár amit maga írt a ruhapróbálásról. Gondolkozzék ezen, Kedves. Hiszen immár nagyon szükséges, hogy tökéletesen tudjon új hazája nyelvén, és talán mulatság is ilyent csinálni. Örülök, hogy szép az otthona. Nagyon finom színű lehet a hálószoza, jól talál a maga szökecskéhez.

Carola báróné⁵⁶ ugyanakkor írt magának postán, amikor én (dec. első napjaiban). Szeretné tudni, megkapta-e. Katinkának megköszönte a csipke használatát? Tőle nagy dolog, hogy

⁵⁴ and he lived happily ever after – és örökké boldogan élnek (magyar mesefordulattal: „máig is élnek, ha meg nem haltak”).

⁵⁵ A fordítást mint nyelvygyakorlatot Bánffy később is több levélben ajánlja lánya figyelmébe, nem alapatalanul, hiszen Bánffy Katalin levelei kétségtelen stílusérzékéről tanúskodnak. Később ebből született meg az *Erdélyi történet* Bánffy Katalin készítette angol fordítása (Arcadia Books, London 1999–2001), amelynek döntő szerepe volt abban, hogy Bánffy Miklós neve és műve ismertté lett a nyugati világ nyelvein.

⁵⁶ A b. Bornemissza Elemérné Szilvássy Carola által írt levelére való választ Bánffy még későbbi leveleiben is elmékeztetébe próbálja idézni Katónak – úgy tűnik, hasztalan. Kató életének új keretében nyilván egyre távolabb kerül az ilyen atyai elvárások teljesítésétől, s a várt levél csak 1948 tavaszán, nem sokkal Carola halála előtt született meg (vö. Marosi Ildikó: i. m. 341–342.).

kölcsonadta. Adott-e Manglitz valamit az én tárgyait közül? Írtam volt, hogy az anyám ovális képét Barabástól⁵⁷ talán felakaszthatná a szalonjában, hogy legyen valami személyes tárgya. Különben is a maga kezét tőle örökölte. Neki voltak nagynéném szerint ilyen hajlékony, vékony kezei.

És sok boldog karácsonyt kívánok, sok-sok olyan olyant, mint az, ami most következik. Ted-et üdvözlöm. Nagyon élveztem jellemzését, és ez meg is nyugtatott. Ezerszer, sok ezerszer öleli és gyönyörű levelét hálával köszöni

The Papua!

(a fogatlan emberevő)⁵⁸

Bánffy Miklós levele Barcsayné Bánffy Katinkának⁵⁹

Kvár, 46. XII. 20.

Kedves Bello!

Újra írok, mivel alkalom van reá. Boldog karácsonyt és boldogabb új évet kívánok, mint az eddigi volt, de fő, hogy jó egészségben legyen és családjá is, unokáival együtt. Mellékelek egy másolatot, mely szerint a CASBI alól mentesülnek és a tulajdonosnak, ha az magyar állampolgár, visszaadandók a javai. Ez a Földreformtörvényt nem érinti, de vonatkozik a szeszgyárra, háztelkekre, bútorra stb. Józsi fordítsa le a román szöveget, és ez alapon indítsanak eljárást ezek visszaszerzése iránt. Legokosabb azt hiszem, ha a Külügy jogi osztályával lépnek érintkezésbe és ezen át talán a bukaresti magyar Kirendeltséggel. Persze itt kellene valakit megbízni az eljárással, de előbb tájékozódni kell ott. Ha valamit kezdenek ebben, én keresek hozzá itt valami ügyvédet. Februárban v. márciusban lesz N. Váradon valami mintavásár, melyre útlevél nélkül lehet jönni, és akkor Józsi idejárulhat, és vele megtárgyalhatom ezt a dolgot. Az itteni bútorait is ki lehetne akkor szállítani vagy itt eladni.

Magamról nincs, mit írjak. Ügyeim ugyanabban a bizonytalanságban vannak, ahogy eddig. Volt egy jókora náthám dec. elején, de most már jól vagyok.

Milyen szép volt Kató az esküvőjén a Maga gyönyörű csipkéjével. Újra köszönöm, hogy olyan kedves volt és kölcsonadta neki.

Aranka küldött nekem fényképeket és csokoládét! Rettentően örültem neki. Más hír nincs. Dolgozom irodalmilag, bár most kevesebbet.

Kedves Bellóm, áldja meg az Isten, és tartsa meg mindazokkal, akiket szeret.

Józsikának üdvözlöt.

Magát ezerszer csókolja:

M

Köszönöm a névnapi sürgönyt.

⁵⁷ Bánffy Miklósné időskori, Barabás Miklós festette képe jelenleg ismeretlen helyen.

⁵⁸ Az aláírás mellett önarcképvázlat.

⁵⁹ Szintén ceruzával írott levél, eredetije a dossziében a 38–39. lapon, hibásan gépelt szövege a 25. lapon. Csatolva hozzá, gépelt másolatban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. okt. 12-én kelt, az Ellenséges Vagytonokat Kezelő és Ellenőrző Pénztárra (CASBI) vonatkozó 91. számú, 1945. febr. 10-én kibocsátott törvény bizonyos intézkedéseire vonatkozó pontosításokat tartalmazó levele, román fordításban, Susaícov tábornok aláírásával. Ez a dokumentum szintén izgalomba hozta a Sziguranca embereit, főképp az, hogy milyen úton kerülhetett Bánffy Miklóshoz ez az irat.

Bánffy Miklós nyilatkozata a Szigurancán történt kihallgatásakor⁶⁰

31. XII. 946.

Dată în fața noastră

Comisar șef: [olvashatatlan]

DECLARAȚIE

Subsemnatul Banfy Nicolae născut în anul 1873, fiul lui Gheorghe și al Irma decedați, căsătorit, cu un copil, de profesiune scriitor, pedepsit nu a mai fost, milităria satisfăcută, cu domiciliul permanent în Cluj, str. 23. August nr. 14., declar următoarele:

Scrisoarea mea adresată către soția mea la Budapesta în ziua de 20. XII. 946, am predat unui bărbat de statură mijlocie, venind la mine la domiciliu, nu am predat la poștă fiind că nu prea primește soția mea scrisorile trimise de mine prin poștă. Afară de data aceasta am mai trimis soției mele cu persoana aceasta o scrisoare pe care a primit-o și eu în scrisoarea prezentă îi răspundeam.

Recunosc, că am amintit în scrisoarea mea, că rușii urăsc pe englezii, la fel recunosc, că am amintit în scrisoarea mea, că aici nu este decât întuneric și pustie, înțelegând Europa.

⁶⁰ Miután az előbbi levelek a Sziguranca kezébe kerültek, Bánffy Miklóst – épp a születésnapját követő napon – beidézték kihallgatásra. Ennek a kihallgatásnak a dokumentuma a dossziében két példányban (a 19. és a 46–47. lapon) is megtalálható román nyelvű nyilatkozat. Az utóbbi hátára ráírva: „Prezentul dosar conține 32 file. 27. X. 1962.” („Jelen dosszié 32 lapot tartalmaz. 1962. X. 27.”)

A kihallgatáson „asszisztens” (bizonyára tolmács) minőségben részt vett Iosif Breban, a Kolozs tartományi Securitate későbbi parancsnoka is. A szöveg tartalmával kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy Bánffy Miklós nyilván tudott valamelyest románul, de – Mikó Imre visszaemlékezése szerint (*Bánffy Miklós emberközéből*. = Bánffy Miklós: *Emlékeimből* (1932) – *Huszonöt év* (1945). Polis Könyvkiadó, Kvár 2000. 339–340.) – román partnereivel angolul vagy franciául (olykor magyarul) tárgyalt.

A szöveg magyar fordítása:

NYILATKOZAT

1947. XII. 31.

Előttünk: Főkomisszár [olvashatatlan aláírás]

Alulírott Bánffy Miklós, született 1873-ban, az elhunyt György és Irma fia, nő, egy gyermek atyja, foglalkozása író, büntetve nem volt, katonai szolgálatát teljesítette, állandó lakhelye Kolozsvár, Augustus 23 utca 14., a következőket nyilatkozom:

Feleségemnek Budapestre írott, 946. XII. 20-án kelt leveletem egy középtermetű férfinak adtam át, aki lakásomra jött; nem adtam fel a postán, mert feleségem nemigen kapja meg postán küldött leveleimet. Ezenkívül ugyanezzel a személlyel már máskor is küldtem levelet, s kaptam is tőle, amire a jelen levéllel válaszoltam.

Elismerem, említettem levelemben azt, hogy az oroszok gyűlölik az angolokat, s hasonlóképpen elismerem, hogy azt is írtam: itt semmi más nincs, mint sötétség és pusztaság, amit egész Európára értettem.

Fenntartom, hogy az oroszok haragusznak az angolokra, amint azt levelemben írtam, amit én az újságokból állapítottam meg.

A csatolt igazolást karácsony előtt kaptam Balogh Edgár úrtól, azzal a céllal, hogy igazoljam a háború alatti magatartásomat, amikor Horti [!] Miklósnál közbenjártam azért, hogy Kolozsvárt tekintsek nyílt városnak, és ne védjek.

Miután felolvasták és magyarul megmagyarázták nekem, fenntartom és aláírom:

Bánffy Miklós

Asszisztens:

Breban

Susțin, că rușii sunt supărați pe englezii, ce am menționat în scrisoare, ceea ce constat din ziare.

Certificatul anexat la scrisoarea mea am primit înainte de crăciun de către Dl. Balogh Edgar, cu scopul de a dovedi atitudinea mea în timpul războiului, când am intervenit lângă Horti Nicolae [!], ca orașul Cluj să fie socotit ca oraș deschis și să nu fie apărat.

După cetire și explicare în limba maghiară semnez și susțin:

Nicolae Bánffy

Asistent:

Breban

Letters of Miklós Bánffy in a Dossier of the Secret Police

Keywords: Miklós Bánffy; correspondence, Romanian Secret Police

The present paper aims to publish the family letters concerning the writer Miklós Bánffy which were seized and kept by the Romanian Secret Police. Also, the study wishes to integrate these letters into the general framework of contemporary Bánffy correspondence, as comprised in Ildikó Marosi's book, entitled *Bánffy Miklós estéje*. At the time of the letters – 1946/47 – Miklós Bánffy was living in Kolozsvár / Cluj, enduring “class struggle” and having no perspectives for the improvement of his social standing. Being noble-born, he has lost all chance of being published. Seeking employment, his wife, Aranka Váradi, an actress of the National Theatre moved back with their daughter Kátó to Budapest in December 1945.

Holler László

Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* kifejezésének új értelmezéséről

1. Bevezetés

1.1. A magyar nyelv legkorábbi, összefüggő szöveget tartalmazó emlékeivel foglalkozó jelen dolgozat szorosan kapcsolódik a Nyelvtudományi Közlemények 2013. évi kötetében megjelent *Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről* című publikációhoz, amelyet Zolnai Gyula (1862–1949) és Benkő Loránd (1921–2011) munkássága iránti tisztelgésnek szántam.¹ Tanulmányomhoz a kiindulási alapot, valamint egyes részletkérdések esetén a legfontosabb hivatkozási pontot Benkő Loránd 1980-ban publikált monográfiája jelentette.²

E 2013. évi tanulmányom első részének legfontosabb eredményei a következők:

- a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldali szövegeinek helyesírási jellegzetességei eltérők, ezért különböző időben keletkezett szövegek másolatai (3.1. alfejezet);
- a Königsbergi Töredék által megőrzött szöveg a Königsbergi Szalagok hátoldali szövegének a folytatása (2.3. és 2.4. alfejezetek); tartalma alapján e szermónak a Szűz Mária Csodája nevet adtam;
- a Königsbergi Szalagok előoldali szövegének – tartalmára tekintettel – az Ómagyar Angyali Üdvözet nevet adtam;
- jellegében egységes hivatkozási rendszer kialakítása érdekében a korábban Gyulafehérvári Sorok néven említett nyelvemlékünkre Ferences Prédikációs Vázlatok (FPV) néven hivatkozom;
- a három részből álló, összesen 50 szó terjedelmű Ferences Prédikációs Vázlatok mindhárom része valószínűsíthetően korábbi feljegyzések másolata, amelyek részben megőrizték a korábbi lejegyzés jellemzőit (3.3. alfejezet);
- legkorábbi szövegemlékeink, vagyis a Halotti Beszéd és Könyörgés (HBK), az Ómagyar Mária-siralom (ÓMS), a Szűz Mária Csodája (SzMCs) és az Ómagyar Angyali Üdvözet (ÓAÜ) relatív kronológiáját tárgyalja a tanulmány 3.4. alfejezete;
- legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiáját tárgyalja a 3.5. alfejezet;
- a nyelvtörténeti „Régi magyar kor” általam javasolt, módosított korszakbeosztását tartalmazza a 3.7. alfejezet.

Holler László (1958) – tudományos kutató, Budapest, hollerl@freestart.hu

¹ Holler László: „Ki miatt ördögök szárnyulének és csodálkodván úgy szólának” *Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről*. Nyelvtudományi Közlemények 109 (2013). 267–336. A továbbiakban Holler 2013.

² Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp. 1980. A továbbiakban Benkő 1980.

A tanulmány második részében a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött, Jakubovich Emil hagyatékában fellelhető fényképek gondos vizsgálata alapján megadtam a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldalán található, lényegében összefüggő szövegek új, az eddigieknél pontosabb átírását és kiegészítését, valamint szövegkövető és mai értelmezésüket. Mind az Ómagyar Angyali Üdvözet, mind a Szűz Mária Csodája esetében mintegy tíz sor terjedelmű szöveg rekonstrukciójával foglalkoztam (az 5. és 6, illetve a 7. fejezetben). A Benkő Loránd által közölthez képest összesen 40 ponton módosítottam e szövegek átírásait; az eltéréseket táblázatokban foglaltam össze (a 6.5. alfejezetben, illetve a 7.6 alfejezetben).

A fentiekben vázlatosan ismertetett eredmények reményeim szerint több területen is előbbre viszik becses szövegemlékeinknek mind irodalomtörténeti, mind nyelvtörténeti vizsgálatát.

A jelen dolgozat két további lépést tesz korai nyelvemlékeink vizsgálatának terén. A 2. fejezetben legkorábbi szövegemlékeink kronológiájának elemzésében a 2013. évi tanulmányom megjelenése óta elért eredményeimet ismertetem, amelyek egy ponton módosítják a korábban közölt álláspontomat. A 3. fejezetben az Ómagyar Mária-siralom egyik legrejtélyesebb kifejezésének minden eddigittől különböző – és határozott meggyőződésem szerint a helyes – magyarázatát adom meg. Ez utóbbi eredmény, noha csak egyetlen kifejezést érint, mégis több irányban is fontos nyelvtörténeti következtetések kiindulópontját képezi.

1.2. Legkorábbi szövegemlékeinkre gyakran utalok hárombetűs rövidítéseikkel, amelyeket az előbbiekben minden emlékhez zárójelben megadtam.

A HBK, az ÓMS és a FPV esetében azt az átírást használok, amelyet több kutató – közöttük Benkő Loránd – állapított meg, s amelyet E. Abaffy Erzsébet adott közre;³ a SzMCs és az ÓAÜ esetében a szövegszerűen összefüggő részletek esetén a sajátomat,⁴ ez utóbbi szövegemlékek általam nem vizsgált részei tekintetében pedig Benkő Lorándét.⁵

A magyar nyelvtörténeti szakirodalomban leggyakrabban említett művekre alkalmanként a szövegben is szokásos rövidítésükkel hivatkozom, ezek a következők:

TESz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (42. lábjegyzet),

ÜMTSz: *Új Magyar Tájszótár* (36. lábjegyzet),

EWUng: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (28. lábjegyzet).

Tekintettel arra, hogy a 12–14. századi kézírások betűalakjainak visszaadása a nyomtatott szövegben mindenképpen korlátokba ütközik, ezért korábbi tanulmányomhoz hasonlóan a jelen dolgozatban is a maitól eltérő alakú *s* és *z* karaktereket a ma használatos betűtípussal írom át.

2. Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről

2.1. Benkő Loránd „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” című monográfiájában a legkorábbi szövegemlékeink időbeli egymásutánját a Halotti Beszéd és Könyörgés – Königsbergi Töredék és Szalagjai – Ómagyar Mária-siralom – Gyulafehérvári Sorok sorrendűnek tartotta.⁶

³ E. Abaffy Erzsébet (közvetésszi): *Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata*. Magyar Nyelv 86 (1990). 124–127.

⁴ Szűz Mária Csodája esetében Holler 2013. 324., az Ómagyar Angyali Üdvözet esetében Holler 2013. 320–321.

⁵ Benkő 1980. 42–43.

⁶ Benkő 1980. 26.

2013. évi tanulmányomban kimutattam, hogy a Gyulafehérvári Sorok – az általam ott bevezetett terminológia szerint a Ferences Prédikációs Vázlatok (FPV) – egyes egységei különböző helyesírási jellemzőkkel rendelkeznek, ezért az egyes egységek eredetijeit különböző időből származhatnak, másrészt ezek kronológiai besorolása a másolás során történt aktualizálások miatt problematikus.⁷ A többi nyelvemlék relatív kronológiáját illetően – a Halotti Beszéd és Könyörgés szembeötlő archaizmusait is figyelembe véve – elsősorban az *i*-szerű és *j*-szerű hangok jelölésére használt különböző betűk gyakorisági értékei alapján⁸ tettem javaslatot: a Halotti Beszéd és Könyörgés (HBK) – Ómagyar Mária-síralom (ÓMS) – Szűz Mária Csodája (SzMCs) – Ómagyar Angyali Üdvözlét (ÓAÜ) kronológiai sorrendre következtettem.⁹ Ennek alapján alakítottam ki a szövegek abszolút kronológiájára vonatkozó hipotézisemet.¹⁰

Benkő kronológiai nézetével történő szembehelyezkedésem a kérdés további vizsgálatára sarkallt, több okból. Egyrészt azért, mivel nyilvánvalóan Benkőnek egy globális, a nyelvemlékek rendkívül sok aspektusát figyelembe vevő és azokat értékelő nézetével helyezkedtem szembe, amely nézetet egy több évtizedes kutatómunka eredményeképpen alakított ki.

Másodszor személyes okból: Benkő Loránd nyitottságát a sajátjától eltérő tudományos nézetekkel kapcsolatban az Anonymus-geztárról folytatott beszélgetéseink során tapasztalhattam meg. Ezt az őszinte érdeklődést és nyitottságot más kutatók nézetei iránt különleges értéknek tartottam és tartom, amely csak a legnagyobb tudósokra jellemző. Hasonlót a humán tudományok más területein – sajnos – alig-alig tapasztaltam. E személyes ok is arra motivált, hogy csak körültekintően megvizsgált, kellően alátámasztott esetben mondjak ellent az általa megfogalmazott véleménynek.

Harmadszor azért, mivel Benkőnek a Königsbergi Töredék és Szalagjai datálására vonatkozó megállapítása, miszerint akár másfél évszázaddal előzheti meg fennmaradt másolati változatát,¹¹ olyannyira meglepő, a korábbi nézetekkel élesen szembehelyezkedő, rendkívül „bátor” megállapítás, amelynek éppen e különleges bátorság, a kutatást dinamikusn előrelendítő jellege miatt sem szívesen mondtam ellent. Még akkor sem, ha a Königsbergi Szalagok által fenntartott egyik szöveg, a Szűz Mária Csodája esetében a Benkő-féle másfél száz évet „csupán” mintegy háromnegyed évszázaddal csökkentettem.

2013-as tanulmányom megjelenése után szövegemlékeink archaizmusait vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy Benkő Lorándnak részben mégis igaza van: ha nem is a Königsbergi Szalagok által fenntartott mindkét szövegre vonatkozóan, de legalábbis a Szűz Mária Csodája esetében. Kiderült, hogy a publikált elemzésem eredményei összhangba hozhatók egy korábbi datálással, amelyet a tövéghangzó jelenlétét mutató archaikus alakok jelenléte meggyőzően támaszt alá.

2.2. Benkő Loránd monográfiájában terjedelmes fejezetet szentelt „A tömorfémák és morfémakapcsolatok” kérdéseinek.¹² Ennek keretében részletesen foglalkozott a korai szöveges nyelvemlékeinknek olyan, teljes tövet fenntartó adataival, amelyekről elmondható, hogy

⁷ Holler 2013. 283–285.

⁸ Holler 2013. 285. 1. táblázat.

⁹ Holler 2013. 289. oldalon a 3.4.8. pontban.

¹⁰ Holler 2013. 291.

¹¹ Benkő 1980. 26.

¹² Benkő 1980. 122–178.

„korábbi [...] állapot továbbvívője, de a későbbi magyar tőfejlődés túlhaladta”, illetve „a magyar tő + morféma-kapcsolódás általános jellegzetességeinek tükrében is különlegességet mutat”.¹³ Ezeket az archaizmusokat Benkő két fő csoportra osztva egyenként tárgyalja.

Az első csoportban azokat a mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő toldalék előtti teljestő-előfordulásokat elemzi, amelyek „még tartják [...] végvokálisaikat azokban az esetekben is, amikor a későbbi magyar morfematikai fejlődés ezt a véghangzót a csonka-tövűsödés „szabályos” menetében eltüntette”. A második csoportba azokat az adatokat sorolta, amelyekben „vokálisos vagy vokálissal kezdődő toldalékok kapcsolódnak teljes tövekhez, s ezáltal a morfémakapcsolódás helyén hiátus keletkezik”. Emellett még megemlítette azokat a szóalakokat is, „ahol a még meglevő vokális-többletet a későbbi fejlődés eltüntette”.¹⁴

Vegyük számba a Benkő által említett archaikus adatokat! A Königsbergi Töredékből és a Königsbergi Szalagokból származóak esetében figyelembe veszem, hogy az illető szó a két nyelvmű emlékek közül melyikhez tartozik, sőt éppen ez a szétválasztás vizsgálatom fő célja. Abban az esetben, amikor az általam javasolt átírás, illetve szövegkiegészítés eltér Benkőétől, ott a Benkő-féle adat után kapcsos zárójelben szerepeltetem a saját átírásom szerinti formát.

Az egyes adatok helyére az adatot tartalmazó sor (esetleg sorpár) számának a megadásával hivatkozom, amelyek a / jel után állnak. A HBK, az ÓMS és a FPV esetében az E. Abaffy szövegkiadása szerinti sorszámot adtam meg. Az ÓMS esetében egyébként sorszámozást is tartalmazó közlést adott Gragger Róbert¹⁵ és Mészöly Gedeon.¹⁶ A FPV esetében a kódex három különböző helyén fennmaradt szövegrészeket az I., II., III. jellel különböztetem meg. Az ÓAÜ esetében, amelyet a Königsbergi Szalagok előoldala tartott fenn, a sor száma az A/ jel után áll. A SzMCs esetében jelölöm, hogy a Szalagok hátoldalára esik-e az adat, – ekkor B/ jel után áll a sor száma –, vagy a Töredék tartalmazza-e –, ekkor C/ jel után van a sorszám.

Archaikus alakok legkorábbi szövegemlékeinkben:

Halotti Beszéd és Könyörgés (23 adat a 283 szavas szövegben):

/02 vogmuc, /02 uogmuc, /03 teremteve, /03 isemucut, /03 odutta, /04 hazóá, /05 tilutoa, /06 munda, /06 meret, /07 Hadlaua, /07 teremteve, /08 feledve, /08 intetvinec, /09 halalut, /11 halalut, /12 veteve, /14 vogmuc, /16 vogmuc, /19 uimaggomuc, /24 ildetuitvl, /24 kintotviatwl, /25 uruzagbele, /26 rezet.

Ómagyar Mária-siralom (1 adat a 131 szavas szövegben):

/25-26. buthuruth.

Ferences Prédikációs Vázlatok (2 adat az 50 szavas szövegben):

II/1. ielenetuiben, III/2. Nemzetui.

¹³ Benkő 1980. 134.

¹⁴ Benkő 1980. 135; 141; 140–141.

¹⁵ Gragger Róbert: *Ómagyar Máriasiralom*. /MNyTK 19./ Bp. 1923. 8.

¹⁶ Mészöly Gedeon: *Az „Ó-Magyar Mária-siralom” betűjének értelmére vezérlő kalauz*. 1. rész. Nép és nyelv 2 (1942) 155–176. A szövegkiadás a 170–171 oldalakon.

Szűz Mária Csodája (12 adat):

B/12 binut, B/20 latotuben, B/24 latecuot [ɔ: latotuot] = {lat[ot]uot}, B/24 s[c]ilut, B/25 sc[ilu]t, B/31 tacaruta, B/32 scilete[t]vi, C/01 kezdetuitul, C/02 sciulhessen {ɔ: sciluhessen}, C/03 tukere, C/07 ozut, C/09 býnut.

Ómagyar Angyali Üdvözet (2 kérdéses, bizonytalan adat):

A/33. sculet.nen [ɔ: sculeteuen], A/34. sculetv....

Első megjegyzésként arra utalok, hogy a FPV esetében talált két archaizmus éppen annak a jele lehet, hogy e szövegek korábbi lejegyzéseknek a másolatai, amelyeket a másoló részben a saját korában érvényes helyesíráshoz adaptált, de egyes szavak esetében változtatás nélkül másolta le az eredeti szöveget.

Ennél lényegesebb, hogy a teljes tövet archaikus formában fenntartó adatok eloszlása ropant meglepő.

Egyrészt a Königsbergi Töredék és Szalagjai szövegében felbukkanó, Benkő által említett archaizmusok közül 12 előfordulás a Szűz Mária Csodájában van – amelyek egyike az általam módosított átírás alapján került a listára –, és ezek sora még tovább gyarapítható a *meny* szavunknak néhány itteni előfordulásával. Ezzel szemben mindössze két, bizonytalan átírású és csak szótöredéket képviselő, tehát minden tekintetben kérdéses adat jelentkezik az Ómagyar Angyali Üdvözetben!

Másrészt meglepő, hogy Benkő csupán egy ilyen adatot említ az ÓMS szövegéből, amely kifejezés egyébként is körültekintő további vizsgálatot kíván, s itt csupán jelzem, hogy ennek eredményeképpen idetartozása megkérdőjelezhető. Ezek az észrevételek azt mutatják, hogy Benkőnek a nyelvelmélek kronológiai sorrendjére vonatkozó megállapítása mögött igen gondos megfigyelések álltak.

2.3. A fenti észrevételek azoknak az érveknek az újragondolására készítettek, amelyek alapján a 2013-ban megjelent tanulmányomban arra következtettem, hogy legkorábbi három szövegemlékünk eredetijeinek keletkezésének sorrendje HBK – ÓMS – SZMCs lehetett.

E következtetés hátterében az egyes emlékekben előforduló *i*-szerű és *j*-szerű hangok jelölésére szolgáló betűk jelentősen eltérő statisztikai megoszlása áll, amelyet egy táblázatban foglaltam össze.¹⁷ Megvizsgálva az 1211–1213 között befejezett Anonymus-geszta magyarországi helyneveinek magyar nyelvű alakban szereplő előfordulásait, itt 65,8%-os arányt találtam az *y* javára az *i*-vel szemben, amely elég közeli az ÓMS 75,9 %-os adatához. Ennek alapján így következtettem: „Mivel az ÓMS esetében nagyon magas az *y*-ok aránya (75,9%), feltehetően ez az arány fokozatosan csökkent a 13. század folyamán. Így az ÓMS utáni időszak terméke lehet a Szűz Mária Csodája a 38,2%-os adatával, és még későbbié az Ómagyar Angyali Üdvözet (11,4 vagy 8,8%).”¹⁸

Közbevetőleg itt jegyzem meg, hogy az Ómagyar Angyali Üdvözet 19. sorában a kutatók által korábban gyanított „[h]yu” helyén a fényképek vizsgálata alapján magam a „(fi)vr” szó jelenlétét tételezem fel, így a saját átírásom és szövegkiegészítem alapján az ÓAÜ-ben az *y*

¹⁷ Holler 2013. a 285. oldalon az 1. táblázat.

¹⁸ Holler 2013 287; 288.

aránya 4,3 %-ra, illetve az *y* és a *j* előfordulásainak együttes aránya 8,6 %-ra változik; tehát az *i* aránya 91,4 %. A Szűz Mária Csodája esetében az átírásom és szövegkiegészítem figyelembe vételével az *y* aránya 35,4 %-ra módosul, az *i* betűé itt tehát 64,6 %. A következőkben már ezekre a kismértékben módosított adatokra hivatkozom, mindez azonban az egyes emlékek betűhasználatának lényegesen eltérő arányait alapvetően nem érinti.

Az egyes szövegekben az *i*-szerű és *j*-szerű hangok átírására alkalmazott *y*, *j*, illetve *i* betűk aránya alapján korai szövegemlékeink időbeli sorrendjére nézve a korábban általam feltételezettől különböző lehetőség is elképzelhető, amely szintén összhangban van e statisztikai adatokkal, s jól illeszthető az átírási szokások folyamatos változásának keretei közé. Éspedig annak feltételezésével, hogy a SzMCs eredeti lejegyzése nem az *i* arányának a 13. század folyamán bekövetkezett növekedése korszakában történt, hanem a hangátírási szokások változásának még abban az időszakában, amikor a HBK-ban tapasztalt magas *i*-arány (92,8 %) fokozatosan csökkent az ÓMS-ban tapasztalt, 24,1 %-os igen alacsony értékre.

2.4. E lehetőség alátámasztása céljából megvizsgáltam a III. Béla király által kiállított, a székesfehérvári keresztesek javait megerősítő 1193. évi oklevélben a magyar nyelvű alakban álló településnevekben, valamint a határleírásokban jelentkező magyar szavakban az *i*-szerű és *j*-szerű hangok lejegyzésére használt betűk arányát.

Két okból esett a választásom erre az oklevélre.

Egyrészt azért, mert ez az oklevél eredetiben fennmaradt, s minden bizonnyal a lehetőség szerinti legpontosabb átírását találjuk meg a Jakubovich Emil és Pais Dezső szerkesztette Ó-magyar olvasókönyvben.¹⁹

Másrészt kronológiai megfontolásból. A HBK eredeti lejegyzéséül általam valószínűsített 1160 és 1185 közötti negyedszázad középidéje az 1173-as esztendő; ezért éppen ezt az évet jelöltem meg mint „A rövid szövegemlékek két évszázadá”-nak kezdőévét a nyelvtörténeti „Régi magyar kor” korszakfelosztására tett javaslatomban.²⁰ Az ÓMS eredeti lejegyzése időszakául általam feltételezett 13. század első negyedének középidéje pedig az 1213-as év. Így az 1193. évi oklevél pontosan e két dátum, az 1173 és 1213 által határolt időintervallum közepén lett kiállítva.

A vizsgálat során nem vettem figyelembe a latin nyelvű helyneveket, mint például *strigoniensem* vagy *danubium*, valamint a tanúnévsorban latinul lejegyzett városneveket.²¹ Az összesen 96 előfordulásból *i* betű 66 db volt, ami tehát 68,8 %-ot jelent; *y* 15 darab és *j* szintén 15 darab volt. Ez utóbbi két betű tehát 30 helyen szerepelt, amely összesen 31,2 %-ot képvisel. Erre tekintettel feltételezem, hogy az *i* betű alkalmazásának aránya fokozatosan csökkent a 12. század utolsó és a 13. század első évtizedeiben. Így indokoltan feltételezhető, hogy a SzMCs – amelyben az *i* aránya 64,6 %, ami elég közel áll az 1193. évi oklevél 68,8 %-os adatához – az oklevéllel közel azonos időben keletkezett.

A Königsbergi Szalagok előoldalán lejegyzett Ómagyar Angyali Üdvözlöt a fent említetteknel jóval későbbinek kell tartanunk a szóhasználat, az archaikus alakok hiánya és átírási jellemzői alapján. De a Königsbergi Szalagok hátoldalán és a Königsbergi Töredéken

¹⁹ Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Tudományos Gyűjtemény 30. Pécs 1929. Reprint: Bp. 1995. 53–61.

²⁰ Holler 2013. 293.

²¹ Jakubovich Emil – Pais Dezső (19. jegyzetben *i.m.*) 57, 58, 60.

olvasható Szűz Mária Csodája esetében megtartható a Benkő Loránd által javasolt sorrend, és az általa feltételezett „XII. sz. vége – XIII. sz. eleje” datálás is, amelyet kellően megindokol a teljes tövű archaikus alakok tömeges jelentkezése ebben a nyelvemlékben.

2.5. A fentiek alapján legkorábbi szövegemlékeink eredeti lejegyzéseinek abszolút kronológiájára az alábbi javaslatot teszem. A táblázatban megadtam a valószínűnek tekinthető időintervallumok középidéjét is, követve ezzel egyes későbbi nyelvemlékeink esetében a TESz által alkalmazott, gyakorlati szempontból célszerű eljárást. Ily módon az egyes emlékek létrejöttének valószínű ideje egyfelől egy-egy negyedszázad terjedelmű időintervallummal jellemezhető, másfelől egyetlen évszámmal is érzékeltethető.

1. táblázat

Halotti Beszéd és Könyörgés	HBK	valószínűleg 1160–1185 között: 1173 körül
Szűz Mária Csodája	SzMCs	valószínűleg 1180–1205 között: 1193 körül
Ómagyar Mária-siralom	ÓMS	valószínűleg 1200–1225 között: 1213 körül
Ómagyar Angyali Üdvözlés	ÓAÜ	valószínűleg 1275–1300 között: 1288 körül

Ebben a módosított kronológiai sorrendben a SzMCs és az ÓMS továbbra is közel áll egymáshoz, bár a sorrendjük fordított. Ennek az időbeli közelségnek láttam a bizonyítékát például a mindkét szövegben előforduló ’bizony’ jelentésű *bezzeg* szóban, amely tehát továbbra is egy érvényes érv időbeli közelségük mellett.²²

Visszont jóval nagyobb időbeli távolság mutatkozik a Königsbergi Szalagok két oldalára lemásolt szövegek eredetije között. Ez a közel egy évszázados időbeli távolság összhangban van azzal, hogy bizonyos szavakat, így a *menny* főnevet és *szül* igét miért találjuk lényegesen archaikusabb alakban a Szűz Mária Csodájában, mint az Ómagyar Angyali Üdvözlésben.

Ennek alapján válik érthető ez utóbbi szó esetében a *szilü* → *szül* lényeges változás, amely egyrészt a teljes tövű alakban még meglévő tövéghangzó eltűnését, másrészt az első vokálist illetően az *i* → *ü* labializáció bekövetkeztét mutatja.

2.6. Benkő Loránd 1980-as monográfiájában tartózkodott attól, hogy konkrét időintervallumot adjon meg az ÓMS feltehető keletkezési idejére vonatkozóan. Könyvében utalt Mezey László 1971-ben publikált álláspontjára, miszerint az ÓMS fennmaradt másolata a 13. század közepe tájáról való,²³ amely lényegesen eltér a korábban feltételezett 1300 körüli datálástól. Emellett Benkő azt írta, hogy az ÓMS „körülbelül fél, esetleg háromnegyed évszázaddal [...] előzheti meg fennmaradt másolati változatát”, de hogy ezt a másolatnak a korábban vélelmezett vagy a Mezey által feltételezett idejéhez köti-e, azt nem specifikálta. Pusztán a korai szövegemlékek Benkő által feltételezett keletkezési sorrendje, valamint az Ómagyar Mária-siralomnál korábbinak feltételezett Königsbergi Szalagok és Töredék vonatkozásában adott „XII. sz. vége – XIII. sz. eleje/1350 k.” datálás utalt áttételesen arra, hogy az ÓMS keletkezését bizonyosan a 13. század elejénél későbbinek gondolta.

²² Holler 2013. a 289. oldalon a 3.4.7. pontban.

²³ Mezey László: *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról*. Irodalomtörténet 53 (1971) (Új folyam 3) 356–370.

Egy későbbi publikációjában azonban Benkő ennél pontosabban is megfogalmazta nézetét.

Egy 1981. augusztus 10. és 14. közötti konferencián tartott előadásának írott változata 1985-ben jelent meg *Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül* címmel. Ebben a dolgozatában alapvető fontosságú kérdéseket feszeget a Leuveni Kódex magyar és latin Mária-siralmainak viszonyát, továbbá a kódex törzsszövegének s a későbbi bejegyzéseinek datálását érintő problémákról.²⁴ Mindezen gondolatoknak helye lehetett volna az 1980-ban megjelent monográfiájában is.

E problémafelvetéseit Mezey László 1971-ben közölt dolgozata inspirálta, amelyben Mezey több ponton is a magyar szakirodalomban közel öt évtizeden keresztül bizonyosnak tartott nézetekkel ellentétes véleményt fogalmazott meg. Egyik meglepő megállapítása ez volt: „elég nagy valószínűséggel nyilatkozhatok a magyar kéztől származó bejegyzések egészének inkább a 13. század közepén, mint végén keletkezése mellett.”²⁵

Az 1982-ben rendkívül súlyos ellentételezés fejében megszerzett Leuveni kódex magyarországi vizsgálatának kezdetén Vizkelety András levélben megkérte egy neves paleográfus, Bernhard Bischoff véleményét. Bischoff nem osztotta Mezey László nézetét, mivel „a szövegkezeket a 13. század harmadik negyedére, az ÓMS kezét a század végére datálta”²⁶ Mindenesetre rendkívül meglepőnek és sajnálatosnak tartom, hogy Vizkelety András 2004-ben megjelent könyvében mindössze erre az egyetlen, 22 évvel korábbi levélbeli véleményre hivatkozik, és ennél átfogóbb paleográfiai vizsgálatról, más kéziratokkal történt összehasonlításról, más szakértők véleményéről, elemzéséről egyetlen szót sem olvashatunk a Leuveni Kódex tartalmának monografikus céllal készült feldolgozását nyújtó kötetben.

Természetesen a lejegyzés ideje csupán időbeli felső korlátot szab a Mária-siralom eredetijének keletkezésére és a nyelvállapot vizsgálata alapján adódó kormeghatározást lényegében nem érinti. Benkő elfogadta Mezey Lászlónak a másolat készítési idejére vonatkozó nézetét, emiatt végkövetkeztetése ilyen formában olvasható írása végén: „Az Ómagyar Mária-siralom eleddig szokásos datálását tehát föltétlenül meg kell változtatni, kb. így: 12. [sic! H. L.] század eleje / 1250 körül.”²⁷

Ekképpen Benkő publikációjának talán éppen a legfontosabb karaktere szenvedett el egy rendkívül bosszantó nyomdai hibát, de a szöveggörnyezet alapján az ÓMS eredetijének korára vonatkozó nézete teljesen nyilvánvaló: ez nem a 12., hanem a 13. század eleje.

Benkőnek ezt a véleményét sem az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, sem a 2003-ban megjelent új *Magyar nyelvtörténet* nem tette magáévá. Mindkét alapvető fontosságú szakmunka a 13. század közepét adta meg az ÓMS keletkezési idejeként.²⁸ Ezzel szemben Benkő Loránd fenti nézete pontosan egybevág a 2013-as publikációmban javasolt „valószínűleg 1200–1225 között” datálással.²⁹

²⁴ Benkő Loránd: *Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül*. = Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar vers*. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Bp. 1985. 24–27.

²⁵ Mezey László (23. jegyzetben i.m.) 363.

²⁶ Vizkelety András: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben*. /Fragmenta et codices in bibliotheca Hungariae 4./ Budapest, 2004. 28.

²⁷ Benkő Loránd (24. jegyzetben i.m.) 27.

²⁸ Benkő, Loránd (Hrsg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Bp. 1993, 1995. Mutató. Bp. 1997. A datálás az 1. kötet XLII. oldalán; Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Bp. 2005. A datálás a 930. oldalon.

²⁹ Holler 2013. 291.

Benkő Loránd 1985-ben megjelent dolgozatát csak 2013. évi tanulmányom megjelenése után ismertem meg. Megelégedéssel konstatáltam Benkő Tanár Úr három évtizeddel korábbi, egyetértő véleményét.

3. Az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* kifejezése és annak új értelmezése

3.1. Az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* kifejezésének szövegkörnyezete és latin mintája

Az ÓMS *kyniuhhad* kifejezése a szöveg 5–8. soraiban olvasható alábbi versszakban fordul elő.³⁰

O en eses urodu[m]
eggen yg fyodum
syrou aniath thekunched
buabeleul kyniuhhad.

A versszak valószínű latin mintája, a Leuveni kódex 199r oldalán szereplő *Planctus* megfelelő versszaka az alábbi:³¹

Fili, dulcor unice,
Singulari gaudium,
Matrem flentem respice
Conferens solatium.

A *Planctus* e szakaszának Mészöly Gedeon az alábbi fordítását adta:³²

Fiam, egyetlen édességem,
Egyetlen örömem,
Síró anyát tekintsed,
Hozva vigasztalást.

A *kyniuhhad* értelmezésének részletes kutatástörténetét majd a fejezet végén közlöm, az alábbiakban csak Benkő Loránd értelmezését idézem. Ennek két oka van: egyrészt az általam javasolt értelmezés lényegesen eltér minden korábbitól, azokhoz érdemben nem kapcsolódik. Másrészt a remélhetően kellően megindokolt magyarázatom alapján utólag módom lesz megjelölni a korábbi véleményeknek azokat az elemeit, melyek egy-egy szempontból indokolt ellenvetést képviseltek a legkiválóbb kutatók, Gragger Róbert, Pais Dezső, Mészöly Gedeon, Bárczi Géza és Benkő Loránd által elfogadott értelmezéssel szemben.

³⁰ E. Abaffy Erzsébet (3. jegyzetben *i.m.*) 126.

³¹ Gragger Róbert (15. jegyzetben *i.m.*) 9.; Mészöly Gedeon (16. jegyzetben *i.m.*) 158.

³² Mészöly Gedeon (16. jegyzetben *i.m.*) 160.

3.2. A versszak értelmezése Benkő Loránd szerint és ennek kérdéses pontjai

A versszak szövegekővető értelmezése:

Ó, én édes uradom / egyenegy fiadom! / síró anyát (anyád) tekintsed, / bújából kinyújtsad!//

A versszak mai megfogalmazású értelmezése:

1. változat

Ó, én édes uracskám / egyetlenegy fiacskám! / a síró anyát tekintsed, / szabadítsd ki bújából.//

2. változat

Ó, én édes uracskám / egyetlenegy fiacskám! / síró anyádat tekintsed, / húzd ki bújából.// ³³

A fenti javaslat felvet néhány nyelvtörténeti és értelmezési problémát:

– szövegméleink az igekötőknek fejletlen rendszerét mutatják: a *kyniuhhad* szó ’kinyújtsad’ értelmezése alapján ez volna az egyetlen eset korai szövegméleinkben az igével egybeírt igekötőre;

– kérdéses, hogy a *kinyújtsad* szónak volt-e ’kihúzzad’ jelentése;

– a „húzd ki bújából” szemantikailag nincs összhangban a latin mintával.

3.3. A szövegrész általam javasolt értelmezése

Először is megemlítem, hogy az ÓMS költője – műve tárgyából fakadóan teljesen érthetően – többször is használja a ’fájdalom’ jelentésű *bú*, valamint a maival azonos jelentésű *kín* szavakat. Ez utóbbi három helyen fordul elő a versben:

12–13. sorban: *keseruen kynzathul* ’keserűen kínzatul’;

28. sorban: *hul yg kynzassal* ’hol így kínzassal’;

35–36. sorban: *owog halal kynaal* ’avagy halál kínjával’.

Meggyőződésem szerint az ÓMS *kyniuhhad* „szava” valójában két szó, melyeket a szkriptor egymáshoz közel, szóköz nélkül írt le, – s ezzel tévútra vezette az elmúlt kilenc évtizedben e fontos nyelvemlékünkkel foglalkozó nyelvtörténészeket és irodalomtörténészeket. Az adat két szóra bontott formában az alábbi: „*kyn iuhhad*”. Az első szó a ’kín’, amelynek ez tehát a negyedik – a versbeli helyét tekintve az első – előfordulása az Ómagyar Mária-siralomban. A második szó a *iuhhad*, (olvasata *juhhad*), s amely ebben az alakban, – úgy tűnik – sehol máshol nem bukkan fel nyelvi emlékeinkben. Jelentése ’csillapodik, enyhül’.

Az alábbiakban azt fogom kimutatni, hogy egyes ma is használatos, élő szavaink kellő bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy e hapax valódiságát, valamint ’csillapodik, enyhül’ jelentését bizonyosnak tarthassuk.

Megjegyzem, hogy megvizsgálva az ÓMS fényképeit, csupán a retusált fotón látszik összekötöttnek a *kyn* szóvégi *n*-je és a *iuhhad* szókezdő *i*-je, az eredeti fénykép szerint a két betű nincs összekötve, – noha a szóköz valóban hiányzik (lásd Benkő könyvében az ÓMS fotóit a 32–33. oldalak között).

³³ Benkő 1980. 60, 61.

3.4. A *juház*, *megjuhászodik* 'lecsillapodik, megnyugszik' szavainkról

A *megjuhászodik* szó eleme az élő, mindennaposan használt szókészletünknek.

A TESz a *juhászodik*, az EWUng a *juházik* címszó alatt foglalkozik vele. Legkorábbi adatként a TESz a *juházik* belső címszó alatt az 1628-ból való alábbi példamondatot közli: „Sokszor az ferfiunac halgatasavalis megh *johazic* az aszszony ember”. A *juházik* szó 1. jelentéseként a '(le)csillapodik; (meg)szelidül' szerepel, 2. jelentéseként [iktelenül] 'csillapít; szelidít'.

A TESz kétféle etimológiai elképzelést ismert, de korrekten megállapítja: „Egyik magyarázat sem meggyőző.” Az EWUng ugyanezt a két lehetőséget említi, de már módosított megfogalmazásban. Az első elképzelést tartja valószínűnek, s az itt adott levezetést alaktanilag teljesen hibátlannak mondhatom; a jelentéstani magyarázatot viszont nagyon ügyesen kikerüli a szócikk írója egy zárójelbe tett, nem túl definitív utalással.

A szó tájszótárainkban sok változatban jelentkezik.

A Szamosháti szótárban a *juházik*, *juhádzik* tárgyatlan ige „'csillapul, lehiggad' (pl. a haragos ember)”, valamint a *juházít*, *juházít* tárgyas ige „'csillapít, csendesít' (pl. haragvó embert)” jelentéssel szerepel. Megtaláljuk továbbá a *megjuházik*, *megjuháddzik* tárgyatlan igét „'lecsillapodik, lecsendesedik' (pl. a haragos ember)”, illetve a *megjuházít*, *megjuházít* tárgyas igét „'lecsillapít, lecsendesít' (pl. haragos embert)” jelentésű adatokat is.³⁴

A Szegedi szótárban szerepel a *juhádzik*, *juháddzik* tárgyatlan ige 'csillapodik, engesztelődik' jelentéssel, valamint a *megjuházik*, *mögjuháddzik* tárgyatlan ige 'lecsillapodik, megengesztelődik' jelentéssel.³⁵

Az Új magyar tájszótárban jó néhány változattal találkozunk: *juhádzik* 'csillapodik, megszelidül', *juházít* 'szelidít', *juházódik* 'megbékél', *juháztat* 'szelidít', *juhódzik* 'csillapodik, megszelidül'. A fentiekén kívül számos igeekötös változatot is felsorol a szótár: *megjuhádzik*, *megjuhászít*, *megjuhászkodik*, *megjuhászkolódik*, *megjuhászodik*, *megjuházít*, *megjuházódik*.³⁶

Külön kiemelném a *megjuhádzik* szócikkben említett harmadik jelentést: '<fájdalom> enyhül, alábbhagy'. Ennél a jelentésnél a szótár példamondatot is idéz egy 1906-ban összeállított tájszógyűjteményből: „Estére oszt megjuhádzott a fájdalom.”

3.5. A *juha* ~ *juhafa* szavunkról

Noha ez a szavunk a 21. századi nagyvárosi köznyelvben már ismeretlen, de a 20. század közepén, *A magyar nyelvjárások atlasza* adatfelvételének idején az egész magyar nyelvterületen általánosan ismert volt; saját térképlapot is kapott az atlaszban.³⁷ *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* hasonlóképpen külön térképen mutatja be a *juha* szót.³⁸

A szó jelentését a TESz tömören így adja meg a *juha* szócikkben: 'a szekérrúd szárnyát fenntartó fa'; e definíció a szekérrúdrész egyik funkciójára utal. Az ÚMTSz a szó elsődleges jelentését illetően így fogalmaz a *juha*¹ szócikkében, s ugyanezt a meghatározást ismétli meg a

³⁴ Csúry Bálint: *Szamosháti szótár*. I–II. Bp. 1935–1936. 1: 438; 2: 91.

³⁵ Bálint Sándor: *Szegedi szótár*. I–II. Bp. 1957. 1: 664; 2: 116.

³⁶ B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar tájszótár*. I–V. Bp. 1979–2010. 2: 1169; 2: 1171; 2: 1172; 3: 1107.

³⁷ Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza*. I–VI. Bp. 1968–1977. 1: 153. térképlap.

³⁸ Murádin László (gyűjtötte és összeállította): *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–II. Bp. 1995–2010. 1: 122 térképlap, 254–255. oldal.

juhafa szócikkben: <szekéren> a rúdszárny két végét összekötő fa.³⁹ Ez a meghatározás alapvetően a *juhának* a szekéren belüli elhelyezkedését adja meg. Ezt az elhelyezkedést kiválóan szemlélteti *A magyar nyelvjárások atlasza* megfelelő térképlapjának az ábrája, amellyel azonosat láthatunk *A romániai magyar nyelvjárások atlaszában* is.

Az alkatrész funkcióját illetően a Magyar néprajzi lexikonból tájékozódhatunk a *juha* címszó alatt: „kb. 80–90 cm hosszú, karvastagságú fa, a szekér egyik fontos alkatrésze. Egyéb elnevezései: *éha*, *gyoha*, *iha*. A rúdszárnyának [...] a szekérderék alá érő két végét hidalja át úgy, hogy a nyújtónak fekszik, miáltal a lovas-szekereknél egyúttal a szekérrudat is fenntartja. Legfontosabb szerepe, hogy a szekér eleje könnyen fordítható legyen.”

A *juha* másik, szintén lényeges szerepéről a lexikon *szekérrúd*, *rúd* szócikkéből nyerhetünk kissé bővebb felvilágosítást. Itt olvassuk, hogy „a szekér *juha* {helyesen: *juhája* H. L.} tartja fenn a szekérrudat, hogy a lovak ne legyenek kénytelenek a nyaklóval a rudat is tartani.”⁴⁰

A szekér alkatrészeinek ennél alaposabb leírását, valamint belső szerkezetének részletesebb rajzait Balogh István tanulmányából ismerhetjük meg.⁴¹

A fentiekből kiderül, hogy a *juha* egy jelentős, több évszázaddal ezelőtti mérnöki találmány a járműgépészet területén. Egyrészt kinetikai, másrészt statikai előnyökkel jár az alkalmazása. A kinetikai előny, hogy a szekér könnyebben fordítható. A statikai előny abból ered, hogy a szekérrúd erre az alkatrésze támaszkodik, így az általa közvetített terhelés megoszlik, annak egy része a kerekre tevődik át és nem terheli a szekeret vonó állatot.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon mi állhat az elnevezés hátterében.

A TESz így vélekedik: „Az elnevezés indítéka az volt, hogy a *juhá*-nak nevezett keresztléc a kocsis alsó részének belsejében van. Erre vall az is, hogy e szekéralkatrészt az egyébként más jelentésű *bélfá* összetétel is jelöli.”⁴² A ’belső’ jelentésből való eredeztetés ötletének a forrása a Czuczor–Fogarasi-szótár, de ott még e gondolat bizonytalanságát érzékeltető, elég óvatos megfogalmazásokban jelentkezik.⁴³ A TESz szócikkének a „bélfá”-ra történő hivatkozása aligha mondható érdemleges érvnek; erről meggyőzhet minket az ÚMTSz *bélfá* szócikkében felsorolt kilenc jelentés-csoportban szereplő jelentések gondos áttekintése.⁴⁴

Meggyőződésem szerint a TESz magyarázata nem helyes, és valójában a *juház* ’csillapít, szelidít’ ige tövét rejti a szó. A megnevezés bizonyára az alkatrész egyik funkciójából származik. Az elnevezés hátterére rávilágít e szekéralkatrész nevének német megfelelője, amelyet mind a TESz, mind az EWUng megad. Az alkatrész németül *Reibtheit*, amelynek jelentése ’súrlódó fa’. Ez arra utal, hogy e szerkezeti elem a forduláskor képződő súrlódási erőhatások következtében a szekér mozgásának szaggatottságát jelentősen csökkenti, a fordulást simábbá, nyugodtabbá teszi. Ugyanerre utalnak a Duna–Tisza közének déli részén feljegyzett és a nyelvátlasz megfelelő lapján olvasható *csúszó* és *dörgölő* (Mélykút), illetve *dörzsölőfa* (Kiskundorozsma) magyar nyelvű megnevezések is.

³⁹ B. Lőrinczy Éva (szerk.) (36. jegyzetben *i.m.*) 2: 1168–1169; 1169.

⁴⁰ Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Bp. 1977–1982. 2: 691; 4: 615.

⁴¹ Balogh István: *A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században*. Ethnographia 76 (1965) 161–186, 77 (1966) 74–92, 229–253. Szerkezeti leírás és ábra a 2. közlemény 76–79. oldalain.

⁴² Benkő Lőránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. Bp. 1967, 1970, 1976. 4. Mutató. Bp. 1984. 2: 285.

⁴³ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. 1–6. Pest [1873 után], Bp. 1862–1874. 3: 273. hasáb JOH (1) alatt; 3: 1364. hasáb LÉHA (2) alatt.

⁴⁴ B. Lőrinczy Éva (szerk.): (36. jegyzetben *i.m.*) 1: 421–422.

A szó a magyar nyelvterület jelentős részén *juha* hangalakú, de a Dunától keletre, elsősorban a Tisza folyásának tágabb környezetében számos településen az egy szótagosra rövidült *ju* hangalakot dokumentálták. Emellett szavunknak jó néhány további nyelvjárási változata fordul elő, amelyek létrejötteinek elemzése külön vizsgálatokat kíván.

Számunkra az a lényeges, hogy elgondolásom szerint a *juhafa* ~ *juha* ~ *ju* elnevezés a szekér-alkatrész egyik funkciójából fakad: valószínűleg 'a szekér mozgását szelidebbé, egyenletesebbé tevő alkatrész' jelentés alapján, és e szóban ugyanaz a *juh* 'csillapít, nyugtat' tő rejlik, mint a *juház* és *megjuhászodik* szavainkban.

3.6. A *juh* szavunkról

Az alábbiakban egy, a fentiekhez szorosan kapcsolódó, egyébként bizonyára roppant váratlan etimológiai elgondolást kívánok felvetni.

A *juh* állatnév eredetéről meglepően kevés szó esett az elmúlt másfél száz év szakirodalmában. Mellőzöm a korábbi, összességében is szerény terjedelmű megnyilatkozások ismertetését. A TESz a *juh* szócikkben így fogalmaz: „Ismeretlen eredetű. [...] Finnugor egyeztetése hangtani és művelődéstörténeti okok miatt nem fogadható el. Török származtatása szintén téves.” Az EWUng sem mond többet, itt ennyi „olvasható”: „Unbek Urspr”. Nincs tudomásom arról, hogy az EWUng megjelenése óta eltelt húsz évben érdemi előrelépés történt volna e szó etimológiájának felderítésében.

Véleményem szerint a magyarázat a magyar nyelvtörténet keretein belül maradvá egyszerű: a *juh* a 'nyugodt viselkedésű, szelíd háziállat' jelentésből magyarázható, s a fentiekben tárgyalt szavak alapján feltehető egy egykori 'nyugalom, nyugodt, nyugtat' jelentésű nomenverbum létezése, amely a „Magyar kódexek hat évtizede” idejére, azaz az 1473 és 1532 közötti időszakban *juh* alakúra egyszerűsödött.⁴⁵

Ennek az etimológiai elgondolásnak a megalapozása és kifejtése, az alapját képező szó hangalakjának és jelentés-fejlődésének érdemleges vizsgálata, az idegen nyelvi analógiák elemzése egy külön tanulmányom tárgyát képezi, mivel messze meghaladja a jelen dolgozat terjedelmi korlátait.

3.7. Következtetések

Meggyőződésem szerint a *juház*, *megjuhászodik*, továbbá *juhafa* ~ *juha* ~ *ju* szavainkról a fentiekben elmondottak alapján indokolt az ÓMS *kyniuhhad* kifejezését a *kín*, valamint a *juh-had* 'csillapodik, enyhül' jelentésű szavakból álló szókapcsolatként értelmezni.

Ezen magyarázat alapján a *kyn iuhhad* szópárt tartalmazó versszak értelmezése a következő. Szövegkövető értelmezésem:

Ó, én édes uradam / egyenegy fiadam! / síró anyát tekintsed, / bújából kín juhhad.//

Mai megfogalmazású értelmezésem:

Ó, én édes énuram, / egyetlenegy énfiám! / síró anyádra tekintse le, / s a fájdalmából fakadó kín enyhül.//

⁴⁵ A nyelvtörténeti „Régi magyar kor” általam javasolt, a fennmaradt emlékek jellege alapján adott korszakbeosztását lásd Holler 2013. 293.

A fenti javaslat egyik fontos nyelvtörténeti következménye, hogy kijelenthető: korai nyelvemlékeinkben nincs egyetlen egybeírt igekötő sem, ugyanis az eddig feltételezett, egybeírt *ki*-igekötő csupán egy téves értelmezés következménye volt!

Emellett a legkorábbi szövegemlékeinket érintő, más irányú és messzire vezető vizsgálataim szempontjából még egy további fontos eredményt kaptunk: a *kyniuhhad* új értelmezése alapján kijelenthető, hogy ez a kifejezés nem szolgáltat példát az *ny* hangnak az *ni* betűpárral történő jelölésére.

3.8. Az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* adatának kutatástörténete

Az alábbiakban a teljesség kedvéért közlöm a *kyniuhhad* kifejezés értelmezésére tett eddigi próbálkozások történetét.

1923-ban Gragger Róbert az ÓMS első közlésében az alábbi megjegyzést teszi a *kyniuhhad* adathoz: „confer solatium. A *kinyújt* ige felszólítója, vö. *nyohad* JordK. 699, HorvK. 224.”⁴⁶

1927-ben Négyses László az alábbi véleményt publikálta: „*buabeleul kyniuhhad*; én itt, az *a* helyett szívesen látnék *e*-t, a rímnek is jobb lenne, és olvasnám: *könnyűhded* 'könnyítsd'. Érzek a vonzatban bizonyos szokatlanságot (valamiből könnyíteni), de még jobban idegenkedem a búból való *kinyújtás*-tól, hacsak ennek a szónak valamely később teljes feledésbe ment jelentésével nincs dolgunk: 'kivonjad, kivegyed'; minden meglevő adatunkban távolító, terjesztő jelentése van a *nyújt*-nak. Ez volna az egyetlen igekötő az egész nyelvemlékben, ha *kinyujt*-nak tekintjük. Nem tartom különben lehetetlennek, hogy a másoló vagy emlékezetből leíró *ki*-t értett és *nyúhhad*-ot hozzá. A *ki* olvasás mellett az szól, hogy az *y* az egész nyelvemlékben *i* hangot jelöl, sehol sem *ü*-t. – Gondolhatnánk különben a *nyű* igére is: *ki-nyű*. De itt az a jelentéstani nehézség van, hogy a *ki-nyű*-nek a régiségben is, épen úgy mint ma, nem egyszerű 'húz, kihúz' jelentése volt, hanem: 'tép, szakít, kitép, kiszakít', úgyhogy a kifejezés a helyzethez mérten igen képes volna; legfeljebb a mai „ragadj ki” szolgálhatna analógiául.”⁴⁷

Tehát Négyses Lászlóból ellenérzést váltott ki a 'kinyújtsad' értelmezés, részben jelentéstani okból: „minden meglevő adatunkban távolító, terjesztő jelentése van a *nyújt*-nak”, másrészt mivel „Ez volna az egyetlen igekötő az egész nyelvemlékben”. Alapjában véve két ellen-lehetőséget említ. Az első elgondolása szerint a 'könnyítsd' szó helyett áll a *kyniuhhad*, és másolási/diktálási hibát, illetve hibákat tételez fel: részben az utolsó vokális helyén „az *a* helyett szívesen látnék *e*-t” – mondja, másrészt lehet, „hogy a másoló vagy emlékezetből leíró *ki*-t értett és *nyúhhad*-ot hozzá”. Egy másik lehetőség gyanánt a *ki-nyű*-t említi, de ebben „jelentéstani nehézség van”.

A *Magyar versek könyve* 1942-ben megjelent 2. kiadásában Pais Dezső ekként értelmezi a versszakot:⁴⁸

Ó én édes uracskám,
Egyetlen egy fiacskám!
Síró anyát tekintsed,
Bújából kinyujtsad (kihúzzad) !

⁴⁶ Gragger Róbert (15. jegyzetben *i.m.*) 10.

⁴⁷ Négyses László: *Igazításpróbák az Ómagyar Mária-siralom olvasásához*. Magyar Nyelv 23 (1927). 373–379. Az idézet a 378. oldalon.

⁴⁸ Pais Dezső: *Mária siralma. Pais Dezső értelmezése szerint*. = *Magyar versek könyve*. Szerk. Horváth János. 2. kiadás. Bp. 1942. 33–34.

1944-ben Mészöly Gedeon Négyesy László fenti gondolatait bírálva meglehetősen határozottsággal jelenti ki: „Véleményem szerint nyelvtörténeti szempontból kétségtelen dolog, hogy *kyniuhhad* csakis a *kinyújt* parancsoló módja lehet: a mai ‘kinyújtsad’. Az, hogy a másoló *könnyűhhd* helyett írta volna, stílustörténeti szempontból lehetetlen, mert ‘búból könnyíteni’ nincsen sem a régi nyelvben, sem a maiban, éppúgy nincsen, mint ‘búból kinyüni’ sincsen. El kell tehát tényül fogadnunk a ‘kinyuhhad’ = ‘kinyújtsad’-ot s igyekeznünk kell megmagyarázni, hogy – Négyesy imént idézett szavaival élve – e szónak miféle „feledésbe ment jelentésével” vagy, mondjuk így, alkalmazásával »van dolgunk«.”

Először is a *nyújt*-nak egykori ’húz’ jelentését igazolja több irányból.

„A mi *nyújt* igénknek a votjákban a ‘kihúz’, *széhhúz*, *nyújt*’ jelentésű *nyjt*- felel meg [...]. Ez is azt mutatja, hogy a *nyújt* jelentése rokon a ‘húz’ jelentéssel. Még inkább mutatja ezt az a körülmény, hogy a rokon nyelvek tanúsága szerint a *nyújt* és *nyúz* azonos töből eredt, márpedig ebből az következik, hogy mind a kettőnek eredeti jelentése ‘húz’ volt.” Továbbá: „A *nyújt* és *húz* közti egykori jelentésazonosságot bizonyítják a mostani jelentésrokonságot mutató következő kifejezések is (vö. MTSz. {= Magyar Tájszótár}): *huzakogyik* = *nyújtózkodik*, *meghúzódik* = *megnő*, *megnyúlik*, *húzodozik* = *nyújtózkodik*, [...] A *nyújt* eredetibb jelentése tehát ‘húz’ volt.”

A következő lépésben a „búból való kihúzás” kifejezés indokoltságát támasztja alá Mészöly: „Az meg régesrégi kép, hogy fertő a bűn, tenger a bű. Régesrégén is el lehetett merülni [...] bűnbe, gonoszságba, játékba, tobzódásba, [...] örömbé, bánatba, búba. A fertőbe merültet, tenger habjába merültet ki kell *húzni*, tehát képes beszéd szerint a búba merültet is ki kell ‘húzni’, ki kell ‘vonni’ a búból, bánatból. Mikor tehát még ‘húz’ volt a *nyújt* jelentése, lehetett azt mondani, hogy ‘búból kinyújtani’, ‘bua-belől kinyúhhd’.”

Ezután egy érdekes példát közöl. Mária siralmának egy részletében a Winkler-kódexben ez áll: *hwz* (olv. húzz) utannad te hozyad; ugyanezen részletet a Nádor-kódex már ekként közli: *Vong* auag *huz* (olv. vongy avagy húzz) vtannad te hozyad. Mészöly konklúziója: „Amilyen okból a NádorK. írója a másolni való régibb szöveg *húzz* igéjét e helyen jónak látta megtoldani a *vongy* igével, olyan okból történhetett az is, hogy az 1300 körüli szövegek *nyújt* igéjét némely alkalmazásban egy-két század múlva fölváltotta a *húz*, *von*.”

A ‘búabelől kinyúhhd’ tehát alakilag = bújából kinyújtsad, jelentésileg = ‘bujából kivonjad’.⁴⁹

1963-ban, fél évszázaddal ezelőtt, Bárczi Géza ekképpen adja vissza „mai” magyar nyelven a versszakot: „Ó én édes kis uram, egyetlen fiacskám, tekints a síró anyára, emeld ki bújából.”⁵⁰

Benkő Loránd 1980-as monográfiájában adott értelmezéseket a 3.2. alfejezetben közöltem; Benkő szövegkövető értelmezésében elfogadja a „bujából kinyújtsad” jelentést.⁵¹

1988-ban megjelent könyvében Martinkó András ellenérzéseit fogalmazza meg a „bujából kinyújtsad” értelmezéssel szemben – rendkívül hasonlóan Négyesy László hat évtizeddel korábbi véleményéhez, és ugyanazt a megoldást javasolva, mint ami Négyesyé volt. Mint megemlíti, ezzel az azonossággal tényszerűen csak írásának elkészülte után szembesült.

⁴⁹ Mészöly Gedeon: *Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. (Acta Philosophica 8.) Kolozsvár 1944. Az elemzés az 55–57. oldalakon.

⁵⁰ Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Bp. 1963. Az idézet a 87. oldalon.

⁵¹ Benkő 1980: 60, 61.

Martinkó is két ellenérvet említ.

„1. Ebben az esetben a „ky”-nek *igekötőnek* kellene lennie, holott az egész Ómagyar Mária-siralomban egyetlen kétségtelen igekötő sincs! [...] 2. A második különösség az, hogy Szűz Mária azt kéri kereszten függő Fiától: „húzza-emelje ki őt fájdalmából”, holott a későbbiekben – ismételten – azt kéri: osztolni akar Fia fájdalmában, *vele együtt* akar meghalni. Mért akarna most a fájdalom rá eső részéből „kinyújtózkodni”? Dehogy akar! A latin szöveg eléggé világosan beszél: „Matrem flentem respice | Conferens solacium”. Azaz: „Hozzál enyhületet, vigaszt azzal, hogy legalább egy tekintetet vetsz a síró Anyára!”

Ezután jön az a gondolat, amely áthidalná a nehézségeket: „De hátha nem is »kynuchhad« van ott a szövegben? Hátha „künyühhad”, illetve (az éppen nem ritka másolási hibát beleszámítva): „künyühhed” = könnytsed? Emellett szólna ... hogy ebben az esetben magas hangú felszólító forma *rímelve* egy hasonló formával: *teküncsed – könnyühhed*. [...] De ha könnyítés-ről, enyhítés-ről van szó, egyszerre minden világos, természetes és művészien igaz. Pontosan meg is felel a latinnak: Síró anyát tekintsed, [tekints le rá], s legalább ezzel fájdalmát enyhítsed.”

Végül még a verssor első szavának jelentését is revízió alá veszi Martinkó, mivel úgy véli, hogy „a *beleul* névutó, mely nem a *-ból* elődje, hanem külön fejlődés eredménye”, s véleménye szerint a *buabeul* szónak nem „bújából” jelentése van, hanem „*buabeul* = búja belől = búján [fájdalmán] belől = fájdalmában. Azaz: enyhítsd ~ könnyítsd fájdalmában az Anyát azzal, hogy letekintsz rá a keresztről.”⁵²

1991-ben Jakab László egy dolgozatában ismerteti és elemzi Martinkó András nézetét. Elmondja, hogy Benkő Loránd is névutónak tartotta a *beleul*-t, mégis ezt a névutót a *-ból*, *-ből* ragnak megfelelő jelentéssel értelmezte. Majd megállapítja, hogy a *beleul* Martinkó-féle értelmezésének alaktani része igazolható. Megemlíti, hogy bár a *könnyít* ige első előfordulása csak 1508-ból ismert, ez azonban önmagában nem döntő érv Martinkó elgondolásával szemben. Azt azonban már döntő ellenérvnek tartja, hogy olyan kifejezés, amelyben a *könnyít* ige mellett belső helyviszonyt kifejező határozó állna, nem ismeretes a régi magyar nyelvet feldolgozó szótárakból és adattárakból.

Jakab László következtetése: „A Martinkó által ajánlott megoldást tehát nyelvtörténeti adatokkal nem lehet igazolni. Hiába próbálta a szerző a *kyniuhhad* alakját elméletéhez igazítani, [...] Nem hiába aggályoskodott Négyesy a »*valamiből könnyít*« vonzat miatt, és nem hiába eresztette el a nyelvtudomány a füle mellett ezt az ötletet.”⁵³

2005-ben publikált könyvében A. Molnár Ferenc négy oldalnál hosszabb elemzést szentel a *buabeul kyniuhhad* verssornak.⁵⁴

A korábbi nézetek áttekintése után megállapítja, hogy „Martinkónak a *-beleül*-höz fűzött fejtegetése (határozószónak veszi a *-ban*, *-ben* raggal egyező funkciót tulajdonítva neki) nyilvánvalóan téves, ami azonban magát a *kyniuhhad* szó értelmezését illeti, abban Négyesynek és

⁵² Martinkó András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tikörben*. (Irodalomtörténeti Füzetek 117.) Bp. 1988. Az elemzés a 145–147. oldalakon.

⁵³ Jakab László: *Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései*. Folia Uralica Debreceniensia 2 (1991) 55–61. Az elemzés az 55–57. oldalakon.

⁵⁴ A. Molnár Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegmélekek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. Debrecen 2005. Az elemzés a 97–101. oldalakon, a 8. jegyzetben.

neki igaza van. [...] Mészöly és Jakab érvelése ugyanis nem meggyőző, s a szakirodalom jó része sem gondolta át eddig tüzetesen ezt a kérdést.”

A. Molnár Ferenc számos érvet sorakoztat fel; érveit közelítőleg szó szerint idézem:

– Az igei vonzatok a magyar nyelvtörténet folyamán változhattak.

– Négyesy és Martinkó értelmezése megfelel a Planctus szövegének, és rokonítható a korabeli (latin) egyházi nyelv frazeológiájával.

– Íráshibát szintén föltehetünk, van épp elég belőle a kurzív írással másolt ÓMS-ban. Az *a* és *e* összetévesztésének a rím által is támogatott lehetősége az ÓMS fakszimiléjét nézve szintén belátható, máshonnan erre biztos példákat is hozhatunk.

– A *kinyújt* igét nem használjuk a fájdalom, a szenvedés megszüntetésével, enyhítésével kapcsolatban, s nincs *-ból*, *-ből* ragos vonzata sem.

– Azzal, hogy Krisztus a keresztről Máriára (le)tekint, nyilván nem is vonhatná ki őt fájdalomból, azt nem szüntethetné meg, csak némileg enyhíthetné.

– Számos példa idézhető, amelyben a szenvedéssel, a passióval kapcsolatban használják a *megkönnyebbit*, valamint a *könnyít* igét.

– A szóban az *ny* hang még rövid.

– A *könnyű*, *könnyebb* esetében az első szótagban az *i* hang jelenléte számos 16. századi adatban kimutatható. A. Molnár szerint legrégebb adataink többsége ilyen. Erre tekintettel A. Molnár Ferenc – Négyesyől és Martinkótól eltérően – az ÓMS *kyniuhhad* adatának első szótagjában *i-t* olvas (második variánsként, kevésbé valószínűen *ü-t*).

– Az ÓMS *kyniuhhad* szavának az írásmódja ellentmond annak, hogy benne a *kinyújtsad* igekötős ige korai alakját keressük: az igekötőt ugyanis ekkor még minden bizonnyal különírták volna az igétől.

Összefoglalásképpen megállapítja: „A *(meg)könnyít* és a *(meg)könnyebbit* ige és a *könnyű* melléknév több más származéka tehát a fájdalommal, szenvedéssel, búval, betegséggel kapcsolatban a régiségben gyakran, a későbbiekben ritkábban, de még ma is adathozhatóan az enyhülést fejezik ki. S ez olykor *-ból*, *-ből* ragos vonzattal álló szerkezetben fordul(t) elő.”

A fenti érvek alapján A. Molnár Ferenc a *buabeleul kyniuhhad* verssort ’fájdalmát könnyít-sed’ módon értelmezi.

Megjegyzendő azonban, hogy A. Molnárnak az az állítása, miszerint a *könnyű* szóban és annak származékaiban a legrégebb adataink többségében az első vokális nem *ö*, hanem *i* lenne, erősen kérdéses. Ugyanis korai nyelvallapotot dokumentáló három kódexünk, az Ehrenfeld-, a Münchener és a Bécsi kódex szótárszerű feldolgozásai összesen 16 ilyen előfordulást sorolnak fel, s ezek egyikében sincs *i* hang! És hiába tételez fel A. Molnár az *e* helyett hibásan írt *a-t* a *d* betű előtt, a *kyniuhhad* betűsor még ennek figyelembe vétele mellett sem tekinthető azonosnak a *könnyítsed* szóval.

A fenti áttekintés jól érzékelteti, hogy bár Négyesy László, Martinkó András és A. Molnár Ferenc számos érvet sorakoztatott fel a *kyniuhhad* kifejezés ’kinyújtsad’ értelmezésével szemben és a *buabeleul kyniuhhad* verssornak ’fájdalmát könnyít-sed’ értelmezése mellett, mindazonáltal a kódexlapon olvasható betűsornak a *könnyítsed* szóval való azonosítására tett kísérleteik problematikusak.

Nézetem szerint ennek oka egyszerű: valójában nem ez a szó szerepel a pergamenen.

Ez tehát a *kyniuhhad* kifejezéssel kapcsolatos korábbi nézetek története.

Az áttekintésemet Jakab László fentebb idézett közleményének utolsó mondatával zárom, amely a magyar nyelvtörténészek reményét fogalmazta meg egy új – a korábbi, nehézségekkel terhes próbálkozások helyébe lévő – és a fennmaradt betűsört minden tekintetben kielégítően értelmező magyarázat irányában:

„Marad tehát a régi, általánosan elismert értelmezés, amíg valakinek nem sikerül egy jobbal előállnia.”

Talán nem alaptalanul vélem úgy, hogy a jelen dolgozattal ez a közel negyedszázaddal ez-előtti remény beteljesedett.

Chronology of the Earliest Hungarian Text Records and the Explanation of the Expression *kyniuhhad* Occurring in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary.

Keywords: earliest Hungarian text records, chronology, Old Hungarian Lament of the Virgin Mary

The results of the present paper are connected to the author’s former study on the earliest Hungarian text records published in 2013: “Chronology and text-reconstruction: on the fundamental matters of the Königsberg Ribands discovered 120 years ago”. (Nyelvtudományi Közlemények 109. 267–336.) By analysing the archaic word-forms occurring in the earliest Hungarian texts the author establishes the following absolute chronological order of these records:

Funeral Sermon and Prayer	HBK	probably 1160–1185; i.e. around 1173.
Miracle of the Virgin Mary	SzMCs	probably 1180–1205; i.e. around 1193.
Old Hungarian Lament of the Virgin Mary	ÓMS	probably 1200–1225; i.e. around 1213.
Old Hungarian Annunciation	ÓAÜ	probably 1275–1300; i.e. around 1288.

In the 3rd chapter of the present communication the author discusses a completely new explanation of the expression *kyniuhhad* occurring in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary. Contrary to former explanations, he concludes that it is a composite form: *kyn* + *iuhad*, meaning ‘pain subsides’. This explanation is in full agreement with the written form and fits perfectly to the text semantically as well.

Kovácsné József Magda

Egy székely község keresztnévhasználata

1. Az udvarhelyszéki Kápolnásfalu (románul Căpâlnița) lakosainak száma 2008-ban, a keresztnévek összegyűjtése idején 2099 személy volt. A nemek szerinti megoszlás: 1110 férfi és 989 nő. A falu lakói magyar nemzetiségűek, kivételt csupán 4-5 román nemzetiségű személy képez. Meg kell említenünk még a kb. 150 főből álló cigány közösséget. A község szintén csaknem teljes egészében római katolikus vallású, ez főként az előző századokban volt jelentős hatással a keresztnévadásra.

2. Kápolnásfalu – szülőfalum – keresztnéveit először 1968-ban gyűjtöttem össze, és államvizsga-dolgozatomban elemeztem (Kovácsné József Magda 1968. *Kápolnásfalu személynevei*. Kézirat). Most, 40 év elteltével arra a kérdésre kerestem a választ: miként változtak a névadási szokások, hogyan alakult a névdivat az 1989-es rendszerváltozás után. A neveket a polgármesteri hivatal nyilvántartásából gyűjtöttem ki. Szíveségüket, segítségüket ezúton is megköszönöm.

1. táblázat. A férfikeresztnévek állománya

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
1.	Ábel	-	-	-	1	1	
2.	Ádám	-	1	-	2	3	28
3.	Adolf	-	-	-	1	1	
4.	Ágoston	1	2	3	-	6	25
5.	Ákos	-	-	-	1	1	
6.	Albert	2	3	3	1	9	22
7.	Álmos	-	-	1	-	1	
8.	Alpár	-	-	1	2	3	28
9.	Ambrus	2	-	4	-	6	25
10.	Andor	-	-	-	1	1	
11.	András	6	10	11	4	31	8
12.	Antal	4	2	2	-	8	23
13.	Arnold	-	-	-	2	2	29
14.	Áron	-	4	1	-	5	26
15.	Árpád	-	5	7	2	14	18
16.	Atanáz	-	-	-	1	1	
17.	Attila	1	7	18	4	30	9
18.	Balázs	-	1	-	-	1	
19.	Bálint	4	5	1	1	11	21
20.	Barna	-	-	9	2	11	21
21.	Béla	1	3	4	-	8	23

Kovács Mária Magdolna (1942) – PhD, nyugalmazott magyar nyelv- és irodalom szakos tanár, szerkesztő, nyelvész, Kápolnásfalu.

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
22.	Benedek	-	1	-	-	1	
23.	Bernát	1	-	-	-	1	
24.	Boldizsár	-	1	-	-	1	
25.	Botond	-	-	-	11	11	21
26.	Csaba	1	3	12	6	22	14
27.	Csongor	-	-	1	4	5	26
28.	Dániel	-	2	-	1	3	28
29.	Dávid	1	3	9	1	14	18
30.	Dénes	2	7	-	-	9	22
31.	Dezső	-	2	1	1	4	27
32.	Domokos	3	-	6	3	12	20
33.	Elek	3	4	1	1	9	22
34.	Elemér	-	-	2	-	2	29
35.	Előd	-	-	-	3	3	28
36.	Emil	-	-	3	1	4	27
37.	Endre	-	-	2	3	5	26
38.	Ervin	-	-	2	4	6	25
39.	Ferdinánd	-	-	-	1	1	
40.	Ferenc	9	11	5	2	27	10
41.	Fülöp	2	2	2	-	6	25
42.	Gábor	13	8	9	4	34	6
43.	Gáspár	-	-	1	-	1	
44.	Gellért	-	-	2	-	2	29
45.	Gergely	2	1	-	-	3	28
46.	Gyárfás	1	1	-	-	2	29
47.	György	11	4	-	1	16	17
48.	Gyula	1	3	1	-	5	26
49.	Hunor	-	-	2	2	4	27
50.	Imre	22	19	11	3	55	3
51.	Ignác	2	1	1	-	4	27
52.	István	14	26	26	13	79	1
53.	János	12	7	8	6	33	7
54.	Jenő	-	1	4	-	5	26
55.	Joachim	-	-	-	1	1	
56.	József	16	13	13	7	49	4
57.	Kálmán	4	2	2	1	9	22
58.	Károly	9	7	8	2	26	
59.	Krisztián	-	-	-	1	1	
60.	Lajos	11	12	23	10	56	2

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
61.	László	2	13	19	8	42	5
62.	Lázár	1	-	-	-	1	
63.	Lehel	-	1	-	1	2	29
64.	Levente	-	4	7	4	15	18
65.	Loránd	-	-	1	5	6	25
66.	Lőrinc	1	3	3	-	7	24
67.	Lukács	1	1	-	-	2	29
68.	Márk	-	-	-	1	1	
69.	Márton	3	2	3	-	8	23
70.	Mátyás	8	7	3	-	18	16
71.	Menyhárt	-	1	1	-	2	29
72.	Mihály	8	11	3	2	24	12
73.	Miklós	1	1	3	-	5	26
74.	Mircea	-	-	1	1	2	29
75.	Mózes	1	2	2	-	5	26
76.	Nándor	-	1	-	1	2	29
77.	Norbert	-	-	-	8	8	23
78.	Nimród	-	-	-	1	1	
79.	Oszkár	1	1	-	-	2	29
80.	Örs	-	-	-	1	1	
81.	Pál	2	4	5	1	12	20
82.	Péter	1	4	1	2	8	23
83.	Rajmund	-	-	-	4	4	27
84.	Richárd	-	-	1	5	6	25
85.	Róbert	-	-	10	15	25	12
86.	Roland	-	-	-	5	5	26
87.	Rudi	-	-	-	1	1	
88.	Rudolf	-	-	-	3	3	28
89.	Salamon	1	1	2	-	4	27
90.	Sándor	6	12	9	4	31	8
91.	Sebestyén	-	-	1	-	1	
92.	Szabolcs	-	-	7	14	21	15
93.	Szilárd	-	-	-	5	5	26
94.	Szilveszter	-	1	-	-	1	
95.	Tamás	1	-	-	4	5	26
96.	Tibor	-	2	9	1	12	20
97.	Tihamér	-	-	1	1	2	29
98.	Tivadar	-	1	1	-	2	29
99.	Vencel	-	-	1	-	1	

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
100.	Vilmos	1	6	2	-	9	22
101.	Vince	-	-	1	-	1	
102.	Zalán	-	-	-	-	1	
103.	Zakariás	1	4	4	-	9	22
104.	Zoltán	1	2	9	9	21	15
105.	Zsigmond	-	-	1	-	1	
106.	Zsolt	-	-	4	5	9	22
107.	Zsombor	-	-	-	1	1	

2. táblázat. A női keresztnévek állománya

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
1.	Adél	-	-	1	1	2	26
2.	Ágnes	-	4	1	-	5	23
3.	Amália	-	-	1	-	1	
4.	Amanda	-	-	-	1	1	
5.	Andrea	-	-	-	5	5	23
6.	Angéla	-	-	1	1	2	26
7.	Anita	-	-	-	5	5	23
8.	Anna	16	17	9	8	50	3
9.	Annamária	-	3	5	4	12	15
10.	Aranka	-	3	1	-	4	24
11.	Barbara	-	-	-	2	2	26
12.	Beáta	-	-	-	5	5	23
13.	Beatrix	-	-	-	1	1	
14.	Bernadett	-	-	3	4	7	21
15.	Berta	3	-	1	1	5	23
16.	Bettina	-	-	-	2	2	26
17.	Boglárka	-	-	-	1	1	
18.	Brigitta	-	-	2	1	3	25
19.	Csilla	-	1	4	4	9	19
20.	Camelia	-	-	1	-	1	
21.	Dalma	-	-	-	2	2	26
22.	Dóra	-	-	-	2	2	26
23.	Edina	-	-	-	1	1	
24.	Edit	-	1	6	-	7	21
25.	Elvira	-	-	2	-	2	26

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
26.	Elza	1	2	-	-	3	25
27.	Emese	-	-	6	1	7	21
28.	Emília	-	-	2	2	4	24
29.	Emma	1	2	-	-	3	25
30.	Emőke	-	-	4	11	15	12
31.	Enikő	-	4	11	2	17	11
32.	Erika	-	-	7	-	7	21
33.	Erzsébet	33	22	21	6	82	1
34.	Eszter	2	2	2	4	10	17
35.	Etelka	1	1	-	-	2	26
36.	Éva	1	3	6	2	12	15
37.	Friderika	-	-	1	-	1	
38.	Frida	-	-	1	-	1	
39.	Gabriella	-	-	3	2	5	23
40.	Georgeta	-	-	1	-	1	
41.	Gertrúd	-	-	1	-	1	
42.	Gizella	1	1	2	-	4	24
43.	Gyöngyvér	-	-	5	3	8	20
44.	Hajnal	-	-	6	1	7	21
45.	Hajnalka	-	-	2	-	2	26
46.	Henrietta	-	-	-	3	3	25
47.	Hilda	-	-	-	1	1	
48.	Ibolya	2	3	6	1	12	15
49.	Ida	1	4	1	1	7	21
50.	Ildikó	-	1	13	5	19	10
51.	Ilona	13	8	2	-	23	8
52.	Imelda	-	-	-	1	1	
53.	Irén	7	3	1	-	11	16
54.	Irma	4	4	4	2	14	12
55.	Izabella	-	-	2	4	6	22
56.	Izolda	-	-	-	1	1	
57.	Jenifer	-	-	-	1	1	
58.	Jolán	2	2	1	-	5	23
59.	Judit	1	1	1	6	9	19
60.	Julianna	8	7	4	1	20	9
61.	Jutka	-	-	-	1	1	
62.	Kamilla	-	-	-	2	2	26
63.	Karolina	-	1	-	-	1	
64.	Katalin	4	6	17	15	42	4

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
65.	Kincső	-	-	-	4	4	24
66.	Kinga	-	-	4	1	5	23
67.	Klára	1	4	3	-	8	20
68.	Klaudia	-	-	-	3	3	25
69.	Klementina	-	-	-	1	1	
70.	Krisztina	1	1	4	2	8	20
71.	Lenke	-	1	-	-	1	
72.	Lidia	-	1	-	-	1	
73.	Livia	-	1	-	-	1	
74.	Liza	-	1	-	-	1	
75.	Luca	-	1	-	-	1	
76.	Lujza	3	1	1	2	7	21
77.	Magdolna	2	5	6	-	13	14
78.	Marcella	2	1	-	-	3	25
79.	Margit	19	8	2	1	30	6
80.	Mária	28	21	25	3	77	2
81.	Márta	3	-	1	1	5	23
82.	Matild	4	1	1	2	8	20
83.	Melánia	-	-	1	-	1	
84.	Melinda	-	-	7	3	10	18
85.	Mónika	-	-	2	7	9	19
86.	Nikoletta	-	1	-	-	1	
87.	Noémi	-	1	-	5	6	22
88.	Nóra	-	-	-	2	2	26
89.	Olga	-	2	2	4	8	20
90.	Orsolya	1	-	-	3	4	24
91.	Otilia	-	1	-	-	1	
92.	Paméla	-	-	-	1	1	
93.	Petra	-	-	-	1	1	
94.	Piroska	-	2	4	2	8	20
95.	Ráhel	1	-	-	-	1	
96.	Rebeka	-	-	-	1	1	
97.	Regina	-	1	-	-	1	
98.	Réka	-	-	2	6	8	20
99.	Renáta	-	-	-	8	8	20
100.	Rita	-	1	3	3	7	21
101.	Rozália	19	3	5	3	30	6
102.	Sára	-	-	1	-	1	
103.	Sarolta	1	-	1	2	4	24
104.	Szende	-	-	-	3	3	25

Sor-szám	Keresztnév	I. 1919–1949	II. 1950–1969	III. 1970–1989	IV. 1990–2008	Összesen	Gyakorisági sorrend
105.	Szidónia	-	-	-	2	2	26
106.	Szilvia	-	-	4	-	4	24
107.	Tamara	-	-	-	1	1	
108.	Teréz	13	12	6	-	31	5
109.	Tímea	-	-	2	8	10	18
110.	Tünde	-	-	5	9	14	13
111.	Valéria	-	-	-	1	1	
112.	Veronika	14	10	2	-	26	7
113.	Viktória	-	-	-	1	1	
114.	Vilma	2	2	1	1	6	22
115.	Viola	-	-	-	2	2	26
116.	Violetta	-	-	-	2	2	26
117.	Vivien	-	-	-	1	1	
118.	Zita	-	-	1	-	1	
120.	Zsuzsanna	-	2	12	1	15	12

3. A keresztnévek állományát (1. és 2. táblázat) vizsgálva a következő képet kapjuk: 2008-ban a férfilakosság 107 keresztnéven osztozott, és 70 személy (6,30 %) kettős keresztnévet viselt, ez utóbbi csoportban az egyelemű keresztnévekhez viszonyítva 8 új nevet találtunk, a nők ugyanebben az időben 120-féle keresztnéven osztoztak, 80-an kettős keresztnévre hallgattak, amelyek közt 9 új név volt. A teljes lakosság tehát összesen 227 keresztnévet viselt. A kettős keresztnéveket külön elemzem.

1968-ban valamivel kevesebb, 1777 fő alkotta a falu lakosságát. A 916 férfi és 861 nő 132 néven osztozott, ebből 56 női és 76 férfikeresztnév volt. Az állomány az utóbbi 40 évben 95 névvel gazdagodott. Míg 1968-ban a férfinevek csoportja volt gazdagabb (76 férfi-, 56 női keresztnév), addig napjainkra megfordult ez a tendencia, 2008-ban a női nevek száma meghaladta a férfinevekét(120 női, 107 férfinév).

4. A keresztnévek megterheltségét az alábbiakban vizsgálom.

A férfinevek ún. terheltségi mutatója (az összes elnevezettek és az összes férfinevek hányadosa) 10,36, vagyis egy feltételezett egyenlő eloszlás esetén tíznél több férfi viselne azonos keresztnévet, az állomány közepesen gazdagnak mondható.

3. táblázat. A férfinevek gyakorisági mutatója

Sor-szám	Keresztnévek	Személyek száma	Százalék	Sor-szám	Keresztnévek	Személyek száma	Százalék
1.	István	79	7,12	25.	Ágoston, Ambrus, Ervin, Fülöp, Loránd, Richárd	6	0,54
2.	Lajos	56	5,04	26.	Áron, Csongor, Endre, Gyula, Jenő, Miklós, Mózes, Roland, Szilárd, Tamás	5	0,45

Sor-szám	Keresztnevek	Személyek száma	Százalék	Sor-szám	Keresztnevek	Személyek száma	Százalék
3.	Imre	55	4,95	27.	Dezső, Emil, Hunor, Ignác, Rajmund, Salamon	4	0,36
4.	József	49	4,11	28.	Ádám, Alpár, Dániel, Előd, Gergely, Rudolf	3	0,27
5.	László	42	3,78	29.	Arnold, Elemér, Gellért, Gyárfás, Lehel, Lukács, Menyhárt, Mircea, Nándor, Oszkár, Tihamér, Tivadar	2	0,18
6.	Gábor	34	3,06	30.	Ábel, Adolf, Ákos, Álmos, Andor, Atanáz, Balázs, Benedek, Bernát, Boldizsár, Ferdinánd, Gáspár, Joachim, Krisztián, Lázár, Márk, Nimród, Örs, Rudi, Sebestyén, Szilveszter, Vencel, Vince, Zalán, Zsigmond, Zsombor	1	0,09
7.	János	33	2,97				
8.	András Sándor	31	2,79				
9.	Attila	30	2,7				
10.	Ferenc	27	2,43				
11.	Károly	26	2,39				
12.	Róbert	25	2,25				
13.	Mihály	24	2,16				
14.	Csaba	22	1,98				
15.	Szabolcs Zoltán	21	1,89				
16.	Mátyás	18	1,62				
17.	György	16	1,44				
18.	Levente	15	1,35				
19.	Árpád, Dávid	14	1,26				
20.	Domokos, Pál, Tibor	12	1,08				
21.	Bálint, Barna, Botond	11	0,99				
22.	Albert, Dénes, Elek, Kálmán, Zakariás, Zsolt, Vilmos	9	0,81				
23.	Antal, Béla, Márton, Norbert, Péter	8	0,72				
24.	Lőrinc	7	0,63				

A) Kápolnásfalu leggyakoribb, 7,12–3,78%-os megterheltségű férfikeresztnevei: István 79 személy (7,12 %), Lajos 56 személy (5,04 %), Imre 55 személy (4,95%), József 49 személy (4,41%), László 42 személy (3,78%).

A leggyakoribb öt név az állomány 4,58%-a a férfiak több mint negyedét, 25,31 %-át nevezi meg.

B) A vezető neveket szorosan követik a 3,06–1,08% közötti megterheltségű, 6-20. pozíciószerű nevek: Gábor 34/3,06, János 33/2,97, András, Sándor 31/2,79, Attila 30/2,70, Ferenc 27/2,43, Károly 26/2,39, Róbert 25/2,25, Mihály 24/2,16, Csaba 22/1,98, Szabolcs, Zoltán 21/1,89, Mátyás 18/1,62, György 16/1,44, Levente 15/1,35, Árpád, Dávid 14/1,26, Domokos, Pál, Tibor 12/1,08.

E csoport keresztnévei a férfinevek 18,34 %-át alkotják, és a teljes férfilakosság 39,45 %-ának azonosításában játszanak szerepet.

C) A következő névcsoport 21–30. pozíciószerű tagjai 0,99–0,18% közötti megterheltségűek: Bálint, Barna, Botond 11/0,99, Albert, Dénes, Elek, Kálmán, Zakariás, Zsolt, Vilmos 9/0,81, Antal, Béla, Márton, Norbert, Péter 8/0,72, Lőrinc 7/0,63, Ágoston, Ambrus, Ervin, Fülöp, Loránd, Richárd 6/0,54, Áron, Csongor, Endre, Gyula, Jenő, Miklós, Mózes, Roland, Szilárd, Tamás, Dezső, Emil, Hunor, Ignác, Rajmund 5/0,45 Salamon 4/0,36, Ádám, Alpár, Dániel, Előd, Gergely, Rudolf 3/0,27. Arnold, Elemér, Gellért, Gyárfás, Lehel, Lukács, Menyhárt, Mircea, Nándor, Oszkár, Tihamér, Tivadar 2/0,18.

A nevek közel fele – 57 név – ebbe a népes csoportba tartozik, amelynek tagjai a férfiak 26,57 %-át nevezik meg.

D) Az egyetlen személytől viselt 26 név, a férfikeresztnevek 23,85%-át teszik ki, de a férfiak csupán 2,34 %-a viseli őket.

A leggyakoribb, valamint az őket követő megterheltségű (A és B) csoport tagjait lehet Kápolnásfalu jellemző férfineveinek tekinteni.

Az utolsó csoport (D) egyszer előforduló, egészen ritka nevei jelentősen befolyásolják a névanyag mennyiségét, a megterheltségi mutatószám alakulását. E nevek színesítik legjobban az állományt.

4. táblázat. A női keresztnévek gyakorisági mutatója

Sorszám	Keresztnévek	Személyek száma	Százalék
1.	Erzsébet	82	8,29
2.	Mária	77	7,78
3.	Anna	50	5,05
4.	Katalin	42	4,24
5.	Teréz	31	3,13
6.	Margit, Rozália	30	3,03
7.	Veronika	26	2,26
8.	Ilona	23	2,32
9.	Julianna	20	2,02
10.	Ildikó	19	1,92

Sorszám	Keresztnevek	Személyek száma	Százalék
11.	Enikő	17	1,71
12.	Zsuzsanna, Emőke	15	1,51
13.	Irma, Tünde	14	1,41
14.	Magdolna	13	1,31
15.	Annamária Éva, Ibolya	12	1,21
16.	Irén	11	1,11
17.	Eszter, Melinda, Tímea	10	1,01
18.	Csilla, Judit, Mónika	9	0,91
19.	Gyöngyvér, Klára, Krisztina, Matild, Olga, Piroska, Réka, Renáta,	8	0,8
20.	Bernadett, Edit, Emese, Erika, Hajnal, Ida, Lujza, Rita	7	0,7
21.	Izabella, Noémi, Vilma,	6	0,6
22.	Ágnes, Andrea, Anita, Beáta, Berta, Gabriella, Jolán, Kinga, Márta,	5	0,5
23.	Aranka, Emília, Gizella, Kincső, Orsolya, Sarolta, Szilvia, Zsófia	4	0,4
24.	Brigitta, Elza, Emma, Henrietta, Klaudia, Marcella, Szende	3	0,3
25.	Adél, Angéla, Barbara, Bettina, Dalma, Dóra, Elvira, Etelka, Hajnalka, Kamilla, Nóra, Szidónia, Viola, Violetta	2	0,2
26.	Amália, Amanda, Beatrix, Boglárka, Camelia, Edina, Friderika, Frida, Georgeta, Gertrúd, Hilda, Imelda, Izolda, Jenifer, Jutka, Karolina, Klementina, Lenke, Lídia, Livia, Liza, Luca, Melánia, Nikoletta, Otília, Paméla, Petra, Ráhel, Rebeka, Regina, Sára, Tamara, Valéria, Viktória, Vivien, Zita, Zsanett	1	0,1

A női keresztnévek megterheltségi mutatója 8,24, vagyis egy elképzelt egyenlő eloszlás esetén 8-nál több nő viselne azonos keresztnévet. A női nevek kisebb terheltségűek, mint a férfinevek. Az állomány viszonylag gazdag.

A) A leggyakoribb, 8,29–3,03%-os terheltségű női nevek: Erzsébet 82 személy 8,29%, Mária 77/7,78, Anna 50/5,05, Katalin 42/4,24, Teréz 31/3,13, Margit, Rozália 30/3,03. E hat név az állomány mindössze 5,08 %-a, viszont a nők 34,47% -át nevezi meg.

B) A legnagyobb megterheltségű neveket követik a 2,62–1,01% közötti, 7–17. pozíciós számú nevek: Veronika 26/2,62, Ilona 23/2,32, Julianna 20/2,02, Ildikó 19/1,92, Enikő 17/1,71, Emőke, Zsuzsanna 15/1,51, Irma, Tünde 14/1,41, Magdolna 13/1,31, Annamária, Éva, Ibolya 12/1,21, Irén 11/1,11, Eszter, Melinda, Tímea 10/1,011.

E csoport tagjai: 17 név (14,40%) a nők 25,58%-át nevezik meg.

C) A 0,91–0,20% közötti csoport a 18–26 pozíciós számú neveket foglalja magában: Csilla, Judit, Mónika 9/0,91, Gyöngyvér, Klára, Krisztina, Matild, Olga, Piroska, Réka, Renáta 8/0,80, Bernadett, Edit, Emese, Erika, Hajnal, Ida, Lujza, Rita 7/0,70, Izabella, Noémi, Vilma 6/0,60, Ágnes, Andrea, Anita, Beáta, Berta, Gabriella, Jolán, Kinga, Márta 5/0,50, Aranka, Emília, Gizella, Kincső, Orsolya, Sarolta, Szilvia, Zsófia 4/0,40, Brigitta, Elza, Emma, Henrietta, Klaudia, Marcella, Szende, 3 /0,30, Adél, Angéla, Barbara, Bettina, Dalma, Dóra, Elvira, Etelka, Hajnalka, Kamilla, Nóra, Szidónia, Viola, Violetta 2/0,20. E 60 név (50,84%) a nők 29,42%-át nevezi meg.

D) Az egyetlen személy által viselt nevek száma 34, az összes egyelemű női nevek 28,81%-át alkotják, de csupán a nők 3,43%-át azonosítják.

A leggyakoribb hat név (A csoport) a nők harmadát (34,47%) nevezi meg, részesedési arányuk nagyobb a teljes névanyagból, mint az a leggyakoribb férfinevek esetében volt. A második csoport (B) 17 nevét a nők több, mint fele viseli. E két (A és B) csoport tagjai – 23 név – együttesen a nők 60,05%-át nevezik meg. Tehát a 8,29–1,01% közötti megterheltségűeket tekinthetjük a falu legjellemzőbb női keresztnéveinek.

A harmadik (C) népes csoportot 60 név, a nevek fele (50%) alkotja, amelyek a női lakosság 29,42 százalékát nevezik meg. E neveket 9-2 személy viseli, feltehetően közülük, valamint az utolsó (D) csoportból kerülnek ki az egyre népszerűbbé váló, divatba jövő nevek. A negyedik (D) csoport egyetlen személy megnevezésére szolgáló 34 neve között van néhány kihalóban levő, ám többségük újabban került be a falu névanyagába. A női nevek között több az egyetlen személy által viselt keresztnév, mint az a férfinevek esetében megfigyelhető volt.

5. A nevek elterjedése és kihalása

„Az új nevek jelentkezése, a régiek eltűnése nagyon jellegzetes megnyilvánulása a névdivat hatásának, s fontos jellemzője egy-egy vidék névanyaga változásának, belső mozgásának.”¹ Az alábbi táblázatok a vizsgált névanyag gazdagodását, illetőleg szegényedését mutatják négy időmetszetben. A kettős keresztnéveket viselő személyek nem szerepelnek az alábbi táblázatokban.

¹ Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan*. Bp. 2003. 529.

5. táblázat. A keresztnévek belső mozgása

Férfiak	1919–49	1950–69	1970–89	1990–2008	Összesen
Személyek száma	201	269	341	229	1040
Keresztnévek száma	46	58	70	69	243
Egy keresztnévre jutó személyek száma	4,36	4,63	5,3	3,3	17,53

Nők	1919–49	1950–69	1970–89	1990–2008	Összesen
Személyek száma	215	191	280	236	922
Keresztnévek száma	34	50	70	82	236
Egy keresztnévre jutó személyek száma	6,32	3,8	4	2,8	16,92

Ha elosztjuk a személyek számát az első, vagyis az egyelemű keresztnévek számával, megkapjuk azokat az átlagszámokat, amelyek azt mutatják, hogy egy-egy keresztnévre hány személy jut.² Kápolnásfalu férfi és női nevei a négy időszakban hasonló mozgást mutatnak. Az első, hosszabb (30 év) terjedelmű időszakban kevesebb keresztnév állt rendelkezésre mindkét nem esetében (46 a férfiaknál, 34 a nőknél), és ekkor még a férfinevek gazdagabbak voltak a női nevekénél, a másik három azonos terjedelmű szakaszban kezd kiegyenlítődni a nevek száma a két nem esetében, míg az utolsó szakaszban megfordult az irány, a megnőtt a női nevek száma (a férfiaknál 69, a nőknél 82), következésképpen az egy névre eső számok a férfiaknál nőttek (3,3), a nőknél csökkentek (2,8). Ha gazdagodik az állomány, az egy névre eső személyek száma csökken.

A számok után nézzük meg, mely nevek mikor jelentkeztek és mikor tűntek el. Eltűnésük az adattárból könnyen kimutatható, legelső jelentkezésük megállapítása az ilyen gyűjtésből lehetetlen.

A férfinevek belső mozgása

– 1950–69 között (a 2. szakaszban) jelentkeztek: Ádám, Áron, Árpád, Balázs, Benedek, Boldizsár, Dániel, Dezső, Jenő, Lehel, Levente, Menyhárt, Nándor, Szilveszter, Tibor, Tivadar.

– 1950–69 között eltűntek: Ambrus (A 3. szakaszban újra előjön), Bernát, Domokos (később megjelenik), Tamás (a 4. szakaszban megjelenik).

– 1970–89 között (a 3. időszakban) jelentkeztek: Álmos, Alpár, Barna, Csongor, Elemér, Emil, Endre, Ervin, Gáspár, Gellért, Hunor, Loránd, Mircea, Richárd, Róbert, Rudolf, Sebestyén, Szabolcs, Tihamér, Zsigmond, Zsolt, Vencel, Vince.

– 1970–89 között eltűntek: Ádám (a 4. időszakban megjelenik), Balázs, Benedek (csak a 2. szakaszban viselte egyetlen személy), Boldizsár, Dániel, Dénes, Gergely, Gyárfás, Lehel (a 4. szakaszban megjelenik), Lukács, Nándor, Oszkár, Szilveszter.

– 1990–2009 között (a 4. időszakban) jelentkeztek: Ábel, Adolf, Ákos, Andor, Arnold, Atanáz, Előd, Ferdinánd, Joachim, Krisztián, Márk, Norbert, Nimród, Örs, Rudi, Szilárd, Zalán, Zsombor.

² Vö. Ördög Ferenc: *Személynévviszágálatok Göcsej és Hetés területén*. Bp. 1973. 49.

– 1990–2008 között (a 4. időszakban) eltűnt nevek: Ágoston, Álmos, Ambrus, Antal, Áron, Béla, Fülöp, Gáspár, Gellért, Gyula, Ignác, Jenő, Lőrinc, Lukács, Márton, Mátyás, Menyhárt, Miklós, Mózes, Rudolf, Sebestyén, Tivadar, Zakariás, Zsigmond, Vencel, Vilmos, Vince.

A női nevek belső mozgása

– 1950–1969 között (a 2. időszakban) jelentkező nevek: Ágnes, Annamária, Aranka, Csilla, Edit, Enikő, Karolina, Lenke, Lídia, Livia, Liza, Luca, Nikoletta, Noémi, Olga, Otília, Piroska, Regina, Rita, Zsuzsanna.

– 1950–69 között (a 2. időszakban) eltűnt nevek: Berta (a 3. és 4. időszakban megjelenik), Márta, (a 3. és 4. időszakban megjelenik), Orsolya, (a 4. időszakban feltűnik), Ráhel, Sarolta (a 3. és 4. szakaszban megjelenik).

– 1970–89 között (a 3. időszakban) jelentkező nevek: Adél, Amália, Angéla, Bernadett, Brigitta, Camelia, Elvira, Emese, Emilia, Emőke, Erika, Friderika (az anyakönyvbe a szülő kérésére hibásan Frederika formában jegyezték be), Frida, Gabriella, Georgeta, Gertrúd, Gyöngyvér, Hajnal, Hajnalka, Izabella, Kinga, Melánia, Melinda, Mónika, Réka, Sára, Szilvia, Timea, Tünde, Zita, Zsófia.

– 1970–89 között (a 3. időszakban) eltűnt nevek: Elza, Emma, Etelka, Marcella, Nikoletta, Noémi (a 4. szakaszban újra feltűnik), Otília, Regina.

– 1990–2009 között (a 4. időszakban) jelentkező nevek: Amanda, Andrea, Anita, Barbara, Beáta, Beatrix, Bettina, Boglárka, Dalma, Dóra, Edina, Henrietta, Hilda, Imelda, Izolda, Jenifer (helyesen Dzszenifer), Jutka, Kamilla, Kincső, Klaudia, Klementina, Nóra, Paméla, Petra, Rebeka, Renáta, Szende, Tamara, Valéria, Viktória, Viola, Violetta, Vivien, Zsanett.

A 2. időszakban eltűnt Bernát név viselője idegenből származik, a név nem öröklődött a családban, és nem terjedt el a közösségben sem.

Az Ambrus a 2. és 4. nemzedékben nem jelenik meg, tehát a kihalóban levő nevek közé sorolható a felmérés idején. A Domokos és a Tamás nevek a 4. korcsoportban újból feltűnnek, folytonosságuk biztosítottnak tűnik.

A Berta a 3. és 4. időszakban újból jelentkezik, a Ráhel név viselője más vidékről származik, neve nem terjedt el a faluban.

A 2. időszakban megjelent Boldizsár nevet más településről származó édesanyja adta fiának, a név azonban nem terjedt el. Hasonlóképpen egy-egy személy viseli kizárólag ebben a korcsoportban a Balázs, Benedek, Szilveszter neveket.

A 3. időszakban eltűnt férfinévek többsége (Balázs, Benedek, Boldizsár, Dénes, Gergely stb.) később sem jelenik meg, őket kiszorították az újabb, divatos nevek. A női nevek közül csak a Noémi tűnik fel újból, ezúttal a legfiatalabbak körében.

A 3. időszakban (1970–89) sok új névvel (23) gazdagodott az állomány, a Mircea és Rudolf neveket roma nemzetiségű személyek viselik. A női nevek esetében még jelentősebb a névgazdagodás mértéke: 31 új név jelent meg, viselőik közül a Camelia és Georgita (helyesen Georgeta) román, a Friderika és a Frida cigány nemzetiségű.

A 4. időszakban (1990–2008) feltűnően sok (27) férfinév tűnt el, és mindössze 18 új név jelent meg, viszont közülük néhány egyből divatossá vált: Norbert (8 személy viseli), Szilárd (5 személy).

A női nevek közül 23 tűnt el, míg 34 új név jelent meg. Ebben az utolsó periódusban felgyorsult a névanyag belső mozgása, megnőtt az új, nemegyszer idegen keresztnévek száma, ami az 1989-es rendszerváltozás utáni társadalmi mozgással, a nagyvilág felé történő nyitással

függ össze. Megfigyelhető, hogy az utóbbi két évtizedben megnőtt a betelepülők száma a faluban. Sok fiatalember más településről választ feleséget, s mivel az édesanyjának legtöbbször természetesen döntő szerepe van a névválasztásban, új hatások, szokások érvényesülnek. Ugyanakkor a televízió, filmek, újságok, könyvek hatása erősebben nyilvánul meg a névdivat területén, mint korábban.

6. A névegyedek vizsgálata a névdivat szempontjából az alábbi eredményeket mutatja:

6. táblázat. A leggyakoribb tíz férfinév

Sor-szám	I. nemzedék	II. nemzedék	III. nemzedék	IV. nemzedék
1.	Imre 22/10,94%	István 26/ 9,66 %	István 26/7,62 %	Róbert 15/6,55%
2.	József 16/7,96	Imre 19/7,06	Lajos 23/6,74	Szabolcs 14/6,11
3.	István 14/6,96	József László 13/4,83	László 19/5,57	István 13/5,67
4.	Gábor 13/6,46	Lajos Sándor 12/4,46	Attila 18/5,27	Botond 11/4,80
5.	János 12/5,97	Ferenc Mihály 11/4,08	József 13/3,81	Lajos 10/4,36
6.	György Lajos 11/5,47	András 10/3,71	András Imre 11/3,22	Zoltán 9/3,93
7.	Ferenc Károly 9/4,47	Gábor 8/2,97	Róbert 10/2,93	László Norbert 8/3,49
8.	Mátyás Mihály 8/3,98	Attila, Dénes, János Károly, Mátyás 7/2,60	Barna, Dávid, Gábor, Sándor, Tibor, Zoltán 9/2,63	József 7/3,05
9.	András, Sándor 6/98	Vilmos 6/2,23	János 8/2,34	Csaba, János 6/2,62
10.	Antal, Bálint, Kálmán 4/1,99	Árpád, Bálint 5/1,85	Árpád, Levente, Szabolcs 7/2, 05	Loránd, Richárd, Roland, Szilárd, Zsolt 5/2,18

Az első tíz helyen álló nevek változásait vizsgálom a négy életkori szakaszban. A 2008-ban leggyakoribb István a második és harmadik nemzedékben az első helyen áll, az első és a negyedik korcsoportban is őrzi a harmadik helyét. A második leggyakoribb név, a Lajos mind a négy korcsoportban az első hat név között van. A gyakorisági sorrendben a harmadik Imre sokat veszített népszerűségéből, míg az első korcsoportban vezető név volt, addig a negyedik korcsoportban nincs az első tíz név között. A József népszerűsége is csökkent: az első korcsoportban a második helyet foglalta el, a negyedik időszakban csupán a nyolcadik lett. A László a második és a harmadik nemzedékben a harmadik legnépszerűbb név volt, a negyedik nemzedékben a hetedik helyre csúszott vissza. A Gábor az első korcsoportban a negyedik leggyakoribb név volt, de a negyedik korcsoportban nem került be az első tíz név közé. A János Kápolnásfaluban csupán a hetedik legdivatosabb név, eltérően az egyetemes

magyarság névanyagában elfoglalt előkelő első helyétől,³ korcsoportok szerinti bontásban még érdekesebb a János itteni népszerűség-csökkenése, ugyanis az első csoportban az ötödik, a negyedik nemzedékben már csak a kilencedik helyen áll. Az András és a Sándor népszerűsége is csökkent az idők folyamán, a negyedik korcsoportban már nincsenek a legdivatosabb tíz név között.

A falu névanyagában jelentős változások történtek az egymást követő életkori szakaszokban: a második korcsoportban egy új név, az Attila bekerült a legdivatosabb tíz név közé.,A harmadik időszakban már hat új névvel – Róbert, Barna, Tibor, Zoltán, Levente, Szabolcs – bővült az élmezőny. A negyedik korcsoportban teljesen megváltozott a legdivatosabb nevek sorrendje, az előzőleg felbukkant Róbert az élre tört, a Szabolcs követte, és összesen nyolc új név jelent meg az első tíz helyet elfoglaló nevek között. Tehát az utóbbi 40 évben figyelemre méltó változás, névgazdagodás történt.

Ha az 1968-as és a 2008-as férfi keresztnévdivatot összevetjük, megállapíthatjuk, hogy a legelterjedtebb, leggyakoribb nevek néhány kivétellel mindkét időszakban őrzik pozíciójukat, legtöbbször csak a sorrendjük változik. 1968-ban is az István volt a legelterjedtebb név, és utána következett a József, Lajos, Imre, János, Ferenc, Gábor, Sándor, András, Károly.

Az István mindkét időszakban megőrizte vezető szerepét, és míg a második helyet 1968-ban a József foglalta el, addig 2008-ban a Lajos lépett a helyére, s a József a negyedik pozícióba került. Az Imre 1968-as negyedik helyéről 2008-ban a harmadik helyre lépett elő, a János az 1968-as ötödik helyéről 2008-ban a hetedik helyre csúszott vissza. A László az 1968-as tizenkettedik helyéről 2008-ban az ötödik helyre lépett elő. Érdekes újdonság, hogy az Attila nevet 1968-ban csupán három személy viselte, 2008-ban megtízszereződött a népszerűsége, 30 viselője volt.

7. táblázat. Az első tíz helyen álló férfi és női keresztnévek megterheltsége az I. és a IV. nemzedékben

Ssz.	Férfinevek		Női nevek	
	I. nemzedék	IV. nemzedék	I. nemzedék	IV. nemzedék
1.	Imre 22 fő/10,94 %	Róbert 15fő/6,55%	Erzsébet 33fő/15,34%	Katalin 15fő/6,35%
2.	József 16/7,96	Szabolcs 14/6,11	Mária 28/13,02	Emőke 11/4,66
3.	István 14/6,96	István 13/5,67	Margit, Rozália 19/8,83	Tünde 9/3,81
4.	Gábor 13/6	Botond 11/4,80	Anna 16/7,44	Anna, Renáta, Tímea 8/3,38
5.	János 12/5,97	Lajos 10/4,36	Veronika 14/6,51	Mónika 7/2,96
6.	György, Lajos 11/5,47	Zoltán 9/3,93	Ilona, Teréz 13/6,04	Erzsébet, Judit, Réka 6/2,54
7.	Ferenc, Károly 9/4,47	László, Norbert 8/3,49	Julianna 8/3,72	Andrea, Anita, Beáta, Ildikó, Noémi 5/2,11
8.	Mátyás, Mihály 8/98	József 7/3,05	Irén 7/3,25	Annamária, Bernadett, Csilla, Eszter, Izabella, Kincső, Olga 4/1,69

³ Hajdú: i. m. 397.

Ssz.	Férfinevek		Női nevek	
	I. nemzedék	IV. nemzedék	I. nemzedék	IV. nemzedék
9.	András, Sándor 6/2,98	Csaba, János 6/2,62	Irma, Katalin, Matild 4/1,86	Gyöngyvér, Henrietta, Klaudia, Mária, Melinda, Orsolya, Rita, Rozália, Szende 3/1,27
10.	Antal, Bálint, Kálmán 4/1,99	Loránd, Richárd, Roland, Szilárd, Zsolt 5/2,18	Berta, Lujza, Márta 3/1,39	Bettina, Dalma, Dóra, Emília, Éva, Gabriella, Irma, Krisztina, Lujza, Matild, Nóra, Piroska, Sarolta, Viola, Violetta 2/0,84

Ha a gyakorisági lista első tíz, legdivatosabb férfinévének I. és IV. nemzedékbeli helyét összehasonlítjuk, még szembetűnőbbé válik a névdivatban bekövetkezett változás. Az I. nemzedék 16 neve közül 14: Imre, József, István, Gábor, János, György, Lajos, Ferenc, Károly, Mihály, András, Sándor, Bálint, Kálmán mind a négy nemzedékben megtalálható, csupán két név, a Mátyás és az Antal hiányzik a IV. nemzedékből. A legfiatalabbak körében, a IV. nemzedékben viszont sok az új név: Botond, Norbert, Szilárd ekkor tűntek fel. Az első két helyet a szintén új Róbert, Szabolcs foglalja el, és őket követi a Roland, Richárd, Zsolt, amelyek mind a III. nemzedékben jelentek meg. Ugyanakkor megőrizte harmadik helyét az István, és utána következnek még a hasonló hagyományos nevek, mint a Lajos, Zoltán, László, Csaba, János, József. A férfikeresztnevek esetében kiegyensúlyozottabb az arány a hagyományosnak mondható és az újonnan bekerült nevek között, mint a női nevekénél, ahol jóval több az új, divatos keresztnév.

Női keresztnévdivat.

8. táblázat. A leggyakoribb tíz női név

Ssz.	I. nemzedék	II. nemzedék	III. nemzedék	IV. nemzedék
1.	Erzsébet 33/15,34%	Erzsébet 22/11,51	Mária 25/8,92	Katalin 15/6,35%
2.	Mária 28/13,02	Mária 21/10,99	Erzsébet 21/7,50	Emőke 11/4,66
3.	Margit, Rozália 19/8,83	Anna 17/8,90	Katalin 17/6,07	Tünde 9/3,81
4.	Anna 16/7,44	Teréz 12/6,28	Ildikó 13/4,64	Anna, Renáta, Timea 8/3,38
5.	Veronika 14/6,51	Veronika 10/5,23	Zsuzsanna 12/4,28	Mónika 7/2,96
6.	Ilona, Teréz 13/6,04	Ilona, Margit 8/4,18	Enikő 11/3,92	Erzsébet, Judit, Réka 6/2,54
7.	Julianna 8/3,72	Julianna 7/3,66	Anna 9/3,21	Andrea, Anita, Beáta, Ildikó, Noémi 5/2,11
8.	Irén 7/3,25	Katalin 6/3,14	Erika, Melinda 7/2,50	Annamária, Bernadett, Csilla, Eszter, Izabella, Kincső, Olga 4/1,69

Ssz.	I. nemzedék	II. nemzedék	III. nemzedék	IV. nemzedék
9.	Irma, Katalin, Matild 4/1,86	Magdolna 5/2,26	Edit, Emese, Éva, Hajnal, Ibolya, Magdolna, Teréz 6/14	Gyöngyvér, Henrietta, Klaudia, Mária, Melinda, Orsolya, Rita, Rozália, Szende 3/1,27
10.	Berta, Lujza, Márta 3/1,39	Ágnes, Enikő, Ida, Irma, Katalin 4/2,09	Annamária, Gyöngyvér, Rozália, Tünde 5/1,78	Bettina, Dalma, Dóra, Emília, Éva, Gabriella, Irma, Krisztina, Lujza, Matild, Nóra, Piroksa, Sarolta, Viola, Violetta 2/0,84

A legdivatosabb tíz név között 2008-ban a leggyakoribb az Erzsébet volt, amely az első és második életkori szakaszban is az első helyen állt. A harmadik korcsoportban már a második, míg a negyedikben a hatodik helyre csúszott vissza.

A 2. leggyakoribb Mária a harmadik életkori szakaszban az első helyet foglalta el, viszont a negyedikben csupán a kilencedik helyen található. A gyakorisági sorrendben harmadik Anna az első és a negyedik korcsoportban a negyedik helyen áll. A 4. legdivatosabb Katalin divatgörbéje érdekes képet mutat: az első korcsoportban a kilencedik, a másodikban a nyolcadik, a harmadikban a harmadik, és a negyedikben, vagyis a legfiatalabbak körében az első helyen áll, tehát népszerűsége határozottan emelkedett. A legdivatosabb nevek 5. helyezette a Teréz, amely az első korosztályban a hatodik, a másodikban a negyedik, és a legfiatalabbak korosztályában nincs az első tíz név között. A 6. helyen a Margit és a Rozália található, mindkét név az előkelő harmadik helyet foglalta el az első korcsoportban, míg a következőkben rohamosan veszítettek népszerűségükből. A Margit a második korcsoportban még a hatodik helyen állt, de a későbbiekben már nincs az első tíz név körében. A Rozália népszerűsége is hasonló, a negyedik nemzedékben a kilencedik lett.

A 7. legnépszerűbb Veronika az első két időszakban még tartja ötödik helyét, ám a harmadik és negyedik korosztályban nincs az első tíz név között.

Az Ilona és a Julianna az első és második korcsoportban a nyolcadik, illetve a kilencedik helyen található, de a két utolsó időmetszetben kiestek a tíz legdivatosabb név közül.

A 10. legdivatosabb Ildikó a harmadik korcsoportban tűnik fel, és egyből a negyedik helyet foglalja el ott. A legfiatalabb, negyedik korosztályban a hetedik helyen osztozik több új névvel.

Ha a legdivatosabb nevek megterheltségét összehasonlítjuk az első és a negyedik korszakban, jelentős névgazdagodást figyelhetünk meg. Míg az első korcsoportban 16 név került be a vezető tíz név közé, némelyek holtversenyben egymással, addig ez a szám 48-ra nőtt, azaz megháromszorozódott a negyedik időmetszetben. Az első korcsoportban az Erzsébet, Mária, Margit, Rozália, Anna, Veronika, Ilona, Teréz, Julianna, Irén, Irma, Katalin, Matild, Berta, Lujza, Márta a sorrend, tehát a hagyományosnak mondott nevek dominálnak. A negyedik, a legfiatalabbak korcsoportjában számos új név került be a falu névanyagába, s több hagyományos név hátrább szorult a népszerűségi listán. Például a Katalin vezető név lett, de a 2. helyet már az Emőke foglalta el, a 3. legdivatosabb név a Tünde lett, az Anna maradt a 4. helyen, a népszerűségben osztozik a Renátával és a Tímeával. Az 5. helyen szintén egy új név, a Mónika áll, és az első korcsoportban vezető Erzsébet a negyedik korosztályban csak a 6. lett a Judittal és a Rékával holtversenyben.

A negyedik korcsoportban a 7. helyen találjuk az Andrea, Anita, Beáta, Ildikó, Noémi neveket. A 8. helyet foglalja el az Annamária, Bernadett, Csilla, Eszter, Izabella, Kincső, Olga.

Az első korcsoportban még a 2. legdivatosabb Mária a negyedikben a 9. helyre került a Gyöngyvér, Henrietta, Klaudia, Melinda, Orsolya, Rita, Rozália, Szende nevekkal együtt.

A negyedik nemzedékben a 10. helyen álló legnépszerűbb nevek száma 15, ezek a következők: Bettina, Dalma, Dóra, Emília, Éva, Gabriella, Irma, Krisztina, Lujza, Matild, Nóra, Piroska, Sarolta, Viola, Violetta.

Érdekes képet kapunk, ha a 2008-as gyűjtés legdivatosabb tíz nevét összevetjük az 1968-as hasonló adatokkal. Mindkét időszakban egy-egy kivétellel ugyanazok a nevek voltak a leggyakoribbak, csak a sorrend változott egészen kis mértékben. 1968-ban a sorrend a következő volt: Mária, Erzsébet, Anna, Rozália, Teréz, Veronika, Julianna, Ilona, Margit, Magdolna. Hiányzik a Katalin, viszont a Magdolna állt a 10. helyen.

2008-ban az Erzsébet megelőzte a Máriát, és az Ildikó feljött a 10. helyre. A hagyományos névanyag összességében egyelőre őrzi vezető szerepét, noha a legifjabb nemzedékben egyre inkább kénytelen átadni helyét az új neveknek. Az elmúlt 40 évben a női keresztnemek száma 1968-hoz viszonyítva 56-ról 2008-ban 120-ra emelkedett, azaz megkétszereződött. Ez jelentős gazdagodás.

7. A falu névanyagába újonnan bekerült nevek eredet szerinti rétegződése.

Ha a harmadik (1979–89) és a negyedik (1990–2008) korcsoportban jelentkező neveket eredetük szerint csoportosítjuk, képet alkothatunk arról, hogy milyen típusú neveket részesítettek előnyben a szülők a kommunista diktatúra utolsó 19, illetve a rendszerváltás után eltelt időben.

A neveket három nagyobb csoportra osztottam:

1. A „magyar”, „magyaros” nevek közé soroltam a régi magyar személynéveket függetlenül etimológiai hovatartozásuktól, a nyelvújítás során keletkezett, illetőleg a költők által alkotott és a belső keletkezésű, sajátosan magyar – például becézéssel alakult – neveket, amelyek tehát a magyar nyelvre vonatkozóan nyelvspecifikusnak mondhatók, vagyis a névadók és névviselők a nevek eredetétől függetlenül azokat a magyar nyelv lexikai elemei közé sorolják.⁴

2. A „keresztény” nevek csoportjába kerültek azok a bibliai és martirológiumi meg egyéb egyházi nevek, amelyek a magyar névkincs törzsanyagát képezik.

3. Az „egyéb” nevek közé azokat a nem egyházi eredetű idegen neveket soroltam, amelyek általában újabban kerültek be a magyar névkincsbe.

a) A harmadik korcsoportban (1970–1989) megjelent új, „magyar”, „magyaros” fiúnevek: Álmos, Alpár, Barna (a Barnabás bibliai név rövidülése), Csongor, Elemér, Endre, Hunor, Szabolcs, Zsolt, Tihamér (10 név, 44,3,47%).

b) „Keresztény” nevek: Gáspár, Gellért, Sebestyén, Vencel, Vince, Zsigmond, (6 név, 26,08%).

c) Az „egyéb” csoportba soroltam: Emil, Ervin, Loránd, Mircea, Richárd, Róbert, Rudolf (7 név, 30,43%).

A kommunista diktatúra utolsó éveiben az új nevek közel fele (43,47%) a, „magyar”, „magyaros” nevek közül került ki.

a) A negyedik korcsoportban (1990–2008) „magyar”, „magyaros” nevek: Ákos, Andor, Előd, Örs, Szilárd, Zsombor (6 név, 33,33%)

⁴ Vö. Szilágyi Anikó: *Névadási szokások kisebbségi és többségi helyzetben levő magyar anyanyelvű gyermekek körében a rendszerváltás után*. Névtani Értesítő 27. sz. 2005. 78–85.

b) „Keresztény” nevek: Ábel, Joachim, Krisztián, Márk, Nimród, Norbert, Rudi (Rudolf) (7 név, 38,88%)

c) „Egyéb” nevek: Adolf, Arnold, Atanáz, Ferdinánd, Zalán (5 név, 27,77%).

Ebben a rendszerváltozás utáni korcsoportban kiegyenlítődni látszik az új nevek eredet szerinti csoportjai közötti viszony, 7 új névvel vezetnek a „keresztény” nevek, őket követik a „magyar”, „magyaros” nevek (6 név), és ugyancsak egyetlen különbséggel következnek az „egyéb” nevek (5 név). Ez azzal is magyarázható, hogy jelentős mértékben csökkent a névadó szülőkre nehezedő névrománosítási politika nyomása.

Új női nevek, amelyek a harmadik nemzedékben (1970–1989) kerültek be vagy tűntek fel újra a falu névanyagában:

a) „Magyar, „magyaros” nevek: Emese, Emőke, Gyöngyvér, Hajnal, Hajnalka, Kinga, Melinda, Réka, Tímea, Tünde (10 név, 32,25%)

b) „Keresztény” nevek: Adél, Amália, Angéla, Bernadett, Brigitta, Emília, Melánia, Mónika, Sára, Szilvia, Zsófia (11név, 35,48%).

c) „Egyéb” nevek: Erika, Elvira, Frida, Gabriella, Gertrúd, Izabella, Zita, idegen és hibás írásképpel bejegyzett névformák: Camelia (román helyesírás), Frederika (Friderika), Georgita.

Mindhárom névtípus közel azonos arányban részesedik az új nevekből.

A falu névanyagába a negyedik korcsoportban (1990–2008) bekerült nevek:

a) „Magyar”, „magyaros” nevek: Boglárka, Dalma, Jutka, Kincső, Szende. (5 név, 14,70%)

b) „Keresztény” nevek: Andrea, Beáta, Hilda, Imelda, Klementina, Rebeka, Valéria, Viktória(8 név, 23,52%)

c) „Egyéb” nevek: Amanda, Anita, Barbara, Beatrix, Bettina, Dóra, Dzszenifer, Edina, Eleonóra, Henrietta, Izolda, Kamilla, Nóra, Petra, Pamela, Renáta, Viola, Violetta, Vivien, Tamara, Zsanett. (21 név, 61,76%).

A negyedik, legfiatalabb korosztályban lecsökkent a „magyar”, „magyaros” nevek aránya (5 név), a „keresztény” nevéké kismértékben szintén csökkent (8 név), viszont feltűnően megnőtt az „egyéb”, (idegen) nevek aránya (21 név,61,76%), megkétszereződött számuk az előző korcsoport-hoz képest. Itt érhető tetten leginkább a névdivat erőteljes hatása.

8. A kettős keresztnév használata: „A több keresztnév választása egy-egy újszülött részére még egyáltalán nem tisztázott kérdése, a névtudománynak. Néhány szűkszavú feltételezésre vagyunk csak utalva ezzel kapcsolatban”.⁵

Kápolnásfaluban 80 nő (8,08%), illetőleg 70 férfi (6,30%) visel kettős keresztnévet. Kettőnél több keresztnévet senki sem visel A kettős keresztnévet viselő nők esetében 63-féle, a két keresztnévre hallgató férfiaknál 67-féle névkombinációt, névpárosítást figyelhetünk meg. A nemek között kisebb mértékű eltérés mutatkozik: közel 2 százalékkal több nő visel kettős keresztnévet, mint férfi. Magyarázatul szolgálhat az a tény, hogy a Mária Magdolna névpárt 16 személy viseli, míg a férfiak körében egyetlen névkombinációt sem visel kettőnél több személy. Névpárokat a Mária Magdolna kivételével nem találtam, a más vidékeken élő Péter Pál kettős férfinév a falu névkincséből hiányzik, annak ellenére, hogy a templom védőszentjei az említett bibliai személyek.

Mik lehetnek a kettős keresztnév adásának kiváltó okai?

⁵ Hajdú: *i. m.* 583.

„Olyankor, amikor új, eddig szokatlan, ismeretlen nevet adtak az újszülöttnak, akkor második névként kapott egy régi, megszokott, a községben ismert nevet is, vagy éppen az apa, nagypapa, keresztapa nevét. Természetesen az új név kerülhetett második névként is a gyermek nevei közé. Ez azonban nem kizárólagos oka a többnevűség elterjedésének.”⁶ Két keresztnév adásának oka lehet a névöröklés, mert a szülő átöröklött neve mellé adnak még egy nevet, és általában ez lesz a használatos, hogy ne ugyanúgy szólítsák a két családtagot, állapítja meg Pusakai Melinda.⁷ Előfordul az az eset is, hogy a szülők nem tudnak megegyezni a névválasztásban, s ezért mind az anya, mind az apa ad egy-egy nevet az újszülöttnak. Mivel a falu lakossága zömében római katolikus vallású, és az elmúlt században még élt az a névadási gyakorlat, hogy az újszülöttek valamelyik szent nevét is viseljék, ezért a védőszenttel nem rendelkező, azaz nem kanonizált nevek mellé a pap sugallatára vagy a szülők saját választása alapján az újszülöttnak egy egyházi keresztnévet is adtak. Mely nevek szerepelnek leggyakrabban a névpárosításban?

Első névként a leggyakoribbak: Mária (9 személy), Melinda (4), Anna (3), Tímea (3).

Második névként legtöbbször előforduló nevek: Mária (6 személy), Teréz (4), Éva (3), Katalin(3), Tünde (3).

A névpárokban leggyakoribbak közül öt a legdivatosabb nevek között is megtalálható: Mária (1. és 2. névként összesen 15 személy esetében), Teréz (6 személy), Anna (5), Katalin (4), Rozália (4).

Első névként két alkalommal fordulnak elő: Angéla, Enikő, Erzsébet, Ildikó, Ilona, Rozália, Teréz, Tünde.

Második névként két személy esetében azonosítanak: Anna, Emese, Emilia, Judit, Mónika, Rozália, Szidónia, Veronika.

Első névként egyszer jelentkeznek: Andrea, Annamária, Aranka, Boglárka, Emőke, Erika, Éva, Gyöngyvér, Hajnal, Ibolya, Ida, Irma, Izabella, Katalin, Magdolna, Márta, Noémi, Nóra, Olga, Piroska, Zsófia.

Második névként egyszer fordulnak elő: Andrea, Aranka, Barbara, Csilla, Edit, Erzsébet, Gyöngyvér, Ibolya, Ida, Ildikó, Ilona, Irén, Julianna, Klára, Krisztina, Magdolna, Melinda, Noémi, Olga, Piroska, Réka, Sarolta, Szende, Szilvia, Zita.

Öt név kizárólag kettős nevekből fordul elő első névként, vagyis hiányoznak az egytagú keresztnévek közül: Elli, Gyöngyi, Lenuța (román eredetű becenév), Nella, Vanda.

Négy keresztnév szintén csupán névpárosításban fordul elő második elemként: Lúcia, Szeréna, Eliza, Zsenika (román eredetű becenév).

A 120 női keresztnév közül 69-hez (58,47%) nem társul második név, 49-hez (41,52%) viszont igen. A kettős nevek népszerűségi listáját is a legdivatosabb keresztnévek vezetik. Ugyanakkor nagyon sok új, ritka keresztnév mellett nem áll második név. Törvényszerűséget a kettős nevek keletkezésével kapcsolatosan a rendelkezésre álló anyagmennyiség alapján nem sikerült levonni.

A férfinevek közül első névként leggyakrabban a következők fordulnak elő: László (5 személy viseli), Antal, Attila, János, József (3-3 személy viseli).

Leggyakoribbak második névként a kettős nevekből: Csaba (6 személy), Árpád (5), Attila (4), József, Róbert, Szabolcs (3-3 személy).

Két személy viseli első névként: András, Árpád, Béla, Ervin, Gábor, Imre, István, Jenő, Lőrinc, Mihály, Péter.

⁶ Hajdú: i. m. 584.

⁷ Pusakai Melinda: *A keresztnévadás jellemzői egy csíki kistrégióban*. XII. RODOSZ Konferencia, Kvár 2011.

Két személy viseli második névként: Ferenc, Hunor, Imre, István, Levente, Zsolt.

Egyszer jelentkezik első névként: Ágoston, Ákos, Albert, Csaba, Dávid, Dénes, Domokos, Elemér, György, Hunor, Károly, Lajos, Márton, Mátyás, Nándor, Norbert, Pál, Rajmund, Róbert, Salamon, Sándor.

Egyszer szerepelnek második névként: Ágoston, Ákos, András, Antal, Bálint, Barna, Benedek, Benő, Csongor, Elemér, Ervin, Zoltán.

Két férfigeresztnev csak kettős nevekben tűnik fel első helyen állva: Adrián, Dónát.

Hat név ugyancsak kizárólagosan kettős nevekben jelenik meg második elemként: Alfréd, Artúr, Brúnó, Erik, Géza, Magor.

A kettős névpárok legnépszerűbb névegyedei összesítésben, azaz az első és második helyen a következők: Árpád, Attila, Csaba (7-7 személy viseli), József (6 személy), László (5 személy), Antal, Róbert (4-4 személy), András, Hunor (3-3 személy). Közülük négy név, András, Attila, József, László a tíz leggyakoribb nevek csoportjába tartozik, és a többi kilenc kettős névelem is a gyakorisági lista első harmadában található. Megállapíthatjuk, hogy a férfi kettős nevekben a leggyakoribb, a falu jellegzetes nevei mellett az új, ritkább nevek szintén szép számban jelen vannak.

9. A keresztnévek szociolingvisztikai vizsgálata

A falu lakossága szociológiai szempontból nem mutat jelentős különbséget, hisz a családok többsége az ipari munka mellett elsősorban mezőgazdasággal foglalkozik, kisiparosok kisebb számban élnek itt. Nagyobb eltérések a különböző vallások szerint sincsenek, hiszen az emberek döntő többsége római katolikus. Szociolingvisztikai szempontból egyetlen lehetőségként a cigányok névadatainak különválasztása és vizsgálata mutatkozik. Ennek során azt próbáltam felmérni, hogy mennyire hasonlít vagy különbözik névadásuk a többségi lakosság névválasztásától.

Leggyakoribb cigány női nevek: Katalin (14 személy viseli), Anna (9 személy), Mária, Olga, Vilma (6-6 személy), Judit (4 személy), Berta, Erzsébet, Ida, Lujza (3-3 személy). Az első három név és az Erzsébet megtalálható a falu leggyakoribb tíz neve között. Az Olga és a Vilma a 18., illetve a 21., a Judit 18., a Berta 22., az Ida és Lujza 20. a gyakorisági listán. Az Olga igen népszerű, az összesen 8 viselője közül 6 roma nemzetiségű. A Vilma csak a cigányoknál fordul elő. E néhány kivételtől eltekintve a felsorolt nevek nem mutatnak különösebb eltérést a falu gyakori neveitől.

Két-két személy viseli a következő neveket: Erika, Eszter, Éva, Magda, Melinda, Mónika, Piroška, Rozália, Teréz, Violetta, Zsuzsanna. A Violetta kivételével illeszkednek a többségi lakosság névkincsébe.

Egy-egy személy hallgat a következő nevekre: Angéla, Aranka, Dalma, Enikő, Izabella, Julianna, Jutka, Klaudia, Liza, Mária Magdolna, Paméla, Rita, Veronika.

Csak a románoknál előforduló nevek: Jutka, Liza, Violetta, Paméla, Vilma.

Figyelemre méltó, hogy a román esetében két név – Jutka, Liza – becealakban van bejegyezve az anyakönyvbe.

A roma női nevek külön vizsgálata nem hoz látványos eredményt, a névválasztás esetükben is többnyire illeszkedik a nagyobb közösség által kialakított névdivathoz. Egyedül a Vilma bizonyult tipikus roma keresztnévnek Kápolnásfaluban.

Leggyakoribb cigány férfigeresztnevek: János (13 személy viseli), István, Domokos (9-9 személy), Róbert (4 személy), Lajos, Péter, Rudolf (3-3 személy). A János a 7., az István pedig a legelső a falu nevei közt. A Domokos csak a 20. a helyi általános ranglistán, de a roma férfiak körében kimondottan kedvelt névnek számít, ugyanis 12 viselője közül 9 cigány nemzetiségű. A Róbert az

egyik legdivatosabb név a falu szintjén, hisz a negyedik nemzedékben az első helyen áll, és a romáknál is terjed

Két-két személy viseli a következő neveket: Árpád, Dezső, Gábor, Mihály, Mircea, Zoltán.

Egyetlen személy megnevezésére szolgálnak az alábbi nevek: Ádám, Ákos, Attila, Gáspár, Jenő, János, Csaba, Mátyás, Oszkár, Rudi, Szabolcs, Zsolt.

Öt név kizárólag csak a romák körében használatos: Ákos, Gáspár, Mircea (román eredetű név), Rudolf, Rudi.

A cigány férfi keresztnévek a női nevekhez hasonlóan kevés sajátossággal rendelkeznek. Ilyen a név becealakban való bejegyeztetése (Rudi), illetve a román eredetű név (Mircea) választása. Fokozottabban kedvelt a Domokos keresztnév, annak is a nyelvjárási Dami (Domi) becealakja.

Tehát a romák által használt keresztnévek alig különböznek a nem roma lakosság körében élő nevektől. Amint Hajdú Mihály megállapította a keresztnévek középmagyar kori szociolingvisztikai vizsgálata során: „A cigányok nevei sem térnek el a jobbágyokétól, csak következetesen becealakban vannak bejegyezve az anyakönyvekben.”⁸ Egyetérthetünk abban, hogy a cigány keresztnévdívat tanulmányozása ezúttal sem hozott látványos eredményt.

Az 1989-es rendszerváltozás utáni 19 évben gyökeres változás történt a keresztnévhasználat, a névdívat területén Kápolnásfalú névkincsében is. A tömegkommunikáció terjedésével, az utazási lehetőségek bővülésével, illetőleg a korábbi homogenizáló, kisebbségellenes nyomás megszűnésével felgyorsult az új, divatos nevek beáramlása nyelvünkbe. Napjainkban sokkal erőteljesebben cserélődnek a nevek, mint korábban bármikor. A névrendszer gazdagodása természetes folyamat, de féltő, hogy a televízióból, filmekből, olcsó regényekből vett nevek kiszorítják az önazonosságunkat kifejező, hagyományos neveinket. Ha lemondunk róluk, anyanyelvünk legalább egyötödét adjuk fel. És a Barbara például semmivel sem szebb, mint a Borbála, csak idegenebb.

Fornames – Customs in a Székler Community

Keywords: first names, pool of names, debiting index of a name, name fashion: study of the most popular names, naming habits, sociolinguistic study

The current study describes the changing trends of choosing names for infants by the 2099 inhabitants of the village Capalnita, jud. Hargita, Romania, the place of birth of the author. The related anthropologic material was gathered and analyzed for the first time in 1968 by the same author.

The set of criteria used in this study were as follows: 1. the statistic description of the current base of names used to name children, 2. the analysis of each name based on its frequency, 3. the frequency of the names, 4. overall analysis of the dynamics of the base, its internal change, 5. individual analysis of the 10 most frequently choosed male and female names, 6. the etymology of the newly used names, 7. the sociolinguistic analysis of the names.

In 1968 the base of the names used by the parents to name children was composed by 120 names (56 names for woman, 76 names for man), while in 2008 there were found in total of 227 names (120 names for woman, 107 names for man).

In 2008 the 10 most frequently used names for man were (in descending order): István, Lajos, Imre, József, László, Gábor, János, András respectiv Sándor, Attila, Ferenc. The 10 most frequently used names for woman were (again in descending order) were: Erzsébet, Mária, Anna, Katalin, Teréz, Margit resp. Rozália, Veronika, Ilona, Julianna, Ildikó.

From the study the author concludes that over the past 40 years there exists a positive trend, respectivly that the variety of names used to name children in the village has diversified, the base of names used got enriched, their number got doubled.

⁸ Hajdú: *i. m.* 410.

IN MEMORIAM

Bura László
(1932–2014)

A 2014 szeptemberében elhunyt Bura Lászlóról, halálának egyéves évfordulóján emlékező sorokat írni számomra megtiszteltetés, ugyanakkor az erdélyi magyar tudományos élet adóssága is. A BBTE Szatmárnémeti Kirendeltségének megalakulásától (1999) haláláig munkatársak voltunk. Jelenléte arról győzött meg engem és oktatótársaimat, hogy a folyamatos tudományos tevékenység fiatalít, rejtett energiákat szabadíthat fel bennünk akár életünk alkonyán is. Ezek az energiák tudományos dolgozatokat, konferencia-előadásokat, könyveket, tudomány-népszerűsítő cikkeket eredményeztek, melyeket itthon és külföldön egyaránt számon tartja a tudományos élet. Kapcsolatait nem önző célokra használta fel, hanem akadémiai közösségünk előrehaladására kamatoztatta, elősegítve szélesebb körű megmérettetésünket. Tudományos életünk azért lehet adósa az emlékezéssel, mert egyike volt azoknak a vidéki értelmiségieknek, akik „egyszemélyes” tudományos intézményként felvállalták azokat a teendőket (kutatás, gyűjtés, rendszerezés, intézményszervezés stb.), amelyeket a tudományos központokban kiépített intézmények erre szakosodott munkatársaikkal együtt végezhettek el. Bura László a feladatok és a feladatvállalások embere volt, így teremtett Szatmárnak saját szellemi centrumot; könyvtárat, intézményeket és tudományos műhelyeket maga köré. Így tudta elviselni és szellemileg ott-honossá tenni azt a köztes állapotot, amelyet a mindenkor partiumi lét jelentett Budapest és Kolozsvár vonzásában. Helyben-maradása és munkabírása példaértékű volt számunkra, eredményei megértették velünk, munkatársaival, hogy némi többletmunkával a tudomány vidéki művelői is érhetnek el sikereket.

Miután 1954-ben elvégezte a Kolozsvári Bolyai Egyetem magyar nyelv és irodalom szakát, Márton Gyula hívására a nyelvtudományi tanszékre került gyakornoknak, és részt vett több nyelvészeti kutatásban Erdély területén és a csángóknál is. Ígéretes egyetemi oktatói pályája tört ketté, amikor 1955 márciusában börtönbüntetésre ítélték „tiltott iratok terjesztése” vádjával. Innen bő egy év múlva, 1956 májusában szabadult. Ezt követően különböző iskolákban tanított Szatmár megyében. 1972-ben védi meg a Szatmár megyei fafeldolgozó mesterségek szókinséről szóló doktori értekezését. Ezzel elszántságát bizonyította a kutatói munka és a nyelvészet iránt. Ismét életformájává vált a terepmunka, a kutatás, a gyűjtött anyag rendszerezése és feldolgozása. A nyelvészet mellett még néprajzzal, hely-, egyház- és művelődéstörténettel, valamint oktatásszervezéssel is foglalkozott. Szenvedélyesen kereste azokat a feladatokat, ill. élethelyzeteket, amelyekben tudását és tehetségét kamatoztathatta, és ahol munkájára szükség volt. Különösen az 1989 utáni változások időszaka kedvező a számára: megjelenteti könyveit (18 db.), részt vesz a köz- és a művelődési élet megszervezésében, valamint Szatmár nagy múltú iskoláinak (Kölcsény Főgimnázium, Hám János Katolikus Gimnázium) újjászervezésében,

és nyugdíjasként felvállalja a BBTE Szatmárnémeti Kirendeltségének az elindítását. Közben tovább írja tanulmányait, cikkeit, tartja konferencia-előadásait és végzi helytörténeti kutatásait. Minden tudós ember számára imponáló lehet az a személyi bibliográfia, amelyet a nyolcvanadik születésnapjára kiadandó tisztelegő kötetünk számára átadott. Ebből kiderül, hogy összesen 82 könyv létrehozásában vett részt önálló vagy társszerzőként, szerkesztőként, közölt tanulmányainak száma 193. Ezek mellett kisebb-nagyobb cikkeket közölt szak- és irodalmi folyóiratokban, heti- és napilapokban, alkalmi kiadványokban, interneten és lexikonok szócikkéként, számuk 1584. Néprajzi munkái közül a *Szatmári népballadákat* (Kriterion, 1978) és a helytörténeti közül *Iskolavárosunk Szatmárnémetit* (Csíkszereda, 1999) mai napig számon tartják és szívesen hivatkoznak rájuk a szakmabeliek. Hasonló tudományos értékű az a szócikk-írói tevékenység, amelyet a *Romániai magyar irodalmi lexikon* és *Magyar katolikus lexikon* számára végzett. Összesen 120 szócikkben ismertette a szatmári régió nevezetesebb irodalmi és egyházi személyiségeit, intézményeit és fórumait.

Oktatóként igyekezett tapasztalatát és tudását megosztani diákok és hallgatók generációival, napirenden tartotta őket szakmája legújabb tudományos eredményeivel. Az általa kialakított pedagógus-diák viszonyban egyenrangú kollégáknak érezhették magukat a tanítványok. Nyolcvanadik születésnapján többek között ezzel a mondattal köszöntötte egyik volt tanítványa: „Akkoriban az iskolapadban is éreztük, ő nemcsak a tanítandó nyersanyagot látta bennünk, hanem kereste az embert, annak érzéseit, vágyait.” Szakértelemmel és türelemmel vezette őket a helyes gondolkodás útjára, a megfelelő kutatási és ismeretszerzési módszer kiválasztására, a kritikai gondolkodás fortélyaira és a könyvészeti forrásokkal való bánásmódra. Oktató-kutató emberként elérte azt, hogy élete munkája nem csupán könyv és könyvészet formájában őrződik meg, hanem élő „anyagként” beépült tanítványai jellemébe és gondolkodásába, alakja pedig tovább él emlékezetükben. Ez is jelentős és egyáltalán el nem hanyagolható része az életműnek. Számítalan szakmai és közéleti kitüntetése mellett tanítványainak és munkatársainak a szeretetét és megbecsülését tartotta igazán fontosnak.

A halála óta eltelt egy év alatt többen is megemlékeztek Bura Lászlóról itthon és külföldön egyaránt, kellőképpen méltatva szakmai és emberi erőnyeit. Úgy érzem, jelen írással az Erdélyi Múzeum is kötelességet teljesít, és egyfajta adósságot törleszt, megemlékezve egykori munkatársáról. Beszélgetéseinkből tudom, hogy nagyra értékelte a kolozsvári tudományos intézményeket, köztük az Erdélyi Múzeum-Egyesületet és tudományos fórumát, az Erdélyi Múzeumot. Csatlakozott törekvéseikhez, és másokat is együttműködésre ösztönzött.

Bura Lászlóra emlékezve a tevékeny és eredményes emberi életet kell meglátnunk, mely megadatott számára, hozzátéve a maga részéről a munkaszeretet és a feladatvállalás örömet. Példa lehet számunkra több emberi vonásával is, annak dacára, hogy a kor, amelyben élünk adatott nem kedvez a hozzá hasonló példaképek kiválasztásának.

Végh Balázs Béla

SZEMLE

Tart még a varázs?

*A Prospero Könyvek sorozatról – pl. Szucher Ervin: Mende Gaby.
Komp-Press, Kvár, Juventus Kiadó, Marosvásárhelyi Kulturális és Tudományegyetem,
Marosvásárhely 2014. 164 old.*

A Prospero Könyvek sorozatban beszélgető-könyvek jelennek meg. A kötetek egy-egy színházi alkotó életútját mutatják be, oral history-szerűen rálátást biztosítva a környezetre, amelyben ezek az alkotók munkálkodtak. Az interjúk zömmel erdélyi színművészekkel készülnek – illetve három operaénekes és egy karmester is van a kiválasztottak között.¹ A sorozat nemrég ünnepelte tízéves fennállását, és ez alatt a több mint tíz év alatt, vagyis 2004 és 2015 között huszonegy kötet jelent meg a sorozat-szerkesztő, Demény Péter gondozásában.²

A kezdeményezés Dávid Gyulának, a kolozsvári Polis Könyvkiadó vezetőjének köszönhető. A sorozatot egy előállt szükséghelyzetben Balázs Imre József, a Korunk volt főszerkesztője vette a Komp-Press Kiadó gondozásába. A sorozat-szerkesztő továbbra is Demény Péter maradt, aki mindegyre önfeláldozó partnereket talált az újabb és újabb kötetek megjelentetéséhez.³ A Prospero

Könyvek „keresztapja”, a sorozat nevét javasló Balázs Imre József helyett jelenleg Rigán Lóránd, a Korunk könyvkiadásért is felelős szerkesztője a projekt házigazdája.

Az első hat kötet, amely még a Polis Könyvkiadó gondozásában látott napvilágot, a következő volt – Máthé Éva: *Lohinszky* (2004),⁴ Köllő Katalin: *Orosz Lujza* (2004), Hegyi Réka: *László Gerő* (2005), Boros Kinga: *Elekes Emma* (2005), Botházi Mária: *Vitályos Ildikó* (2005), Nagy Miklós Kund: *Szabó Duci* (2007). Tehát elsősorban kolozsvári és marosvásárhelyi idős színművészek szólaltak meg lapjaikon – bár Elekes Emma neve már a szatmárnémeti társulathoz kötődik.

Ebben az időszakban a sorozat neve nem teljesen az volt, ami ma, hanem: Prospero könyvei. A cím Shakespeare-nek *A vihar* c. színdarabjára utal, melyben Milánó hercege, Prospero így mutatkozik be: „Földi célokat feledve, szobámba / zárkóztam és csak műveltem az elmém”,⁵ mert „csak a / titkos tanok vonzottak”. Prospero a könyveiből nyeri varázstudományát, amellyel aztán az életben elszenvedett igazságtalanságok felszámolásán dolgozik, sikerrel. A színház, illetve a művészet is pontosan erre való... legalábbis van egy ilyen elgondolás. Ez az első kapcsolódás a színházhoz.

¹ Operaénekes: Marton Melinda, Albert Annamária, Kovács Attila; karmester: Hary Béla.

² A Mende Gabynak szentelt kötetben nincs feltüntetve a (sorozat)szerkesztő neve. Ennek oka lehet – hogy mi az, nem árulták el az olvasónak...

³ A kötetek első oldalait fellapozva képet kapunk arról, az elmúlt tíz évben kik, milyen fórumok tartották fontosnak erdélyi művészeti könyvek kiadásának támogatását. A Communitastól és a Szülőföld Alaptól az AFCN-ig a *Mende Gaby*-kötet társkiadóián át többen – de nem éppen, amint az a kötet kolozsvári bemutatóján (2014. október 16-án) kiderült. A riporterek éve(k)ig (majdhogynem) ingyen dolgoznak.

⁴ A színész maga kérte így: hogy a könyv címe a név keresztnév nélküli változata legyen.

⁵ Jelen recenzióban *A vihar*ból vett idézeteket Fábri Péter fordításában közöljük.

A mágiára utalás is találó: a színház sokak számára a megmagyarázhatatlan átváltozások, a „csoda” birodalma. Az előző mondatot záró „birodalom” kifejezés a színház egy harmadik aspektusára vezethet rá, lásd Prospero szavait is: „könyvtáram hercegség volt”. A színház egy külön hely/„világ” tehát, meghozza értékekkel teli, vagyis olyan művekkel, „melyek trónomnál többet érnek”.

Ezek a színház fogalmához tapadó hagyományos asszociációk, amelyeket már a sorozatnévben érzékelünk, a kötetek tartalmát is áthatják. A korábban említett mágikus jellegnek, illetve a szintén metaforikusan értendő gazdagságnak megfelelően a színművészek szinte félistenek – azért „szentel” nekik figyelmet és kötetet a kiadó, illetve az egész erdélyi közösség, az anyagiakkal, illetve szellemi munkával finanszírozókkal meg az olvasókkal egyetemben. Már az alaphelyzet kitüntető: vannak tehát olyan személyek, akik kiemelkednek a hétköznapi emberek sorából,⁶ és arra érdemesek, hogy – a közemberrel ellentétben – egy riporternak, illetve az olvasóknak könyvnyi terjedelemben számoljanak be életútjukról, világszemléletükről. A kötetek előszavai, amelyek szükségszerűen azt taglalják, hogy az adott művész (meg a színművészet mint olyan) mennyire megérdemelte ezt a szép gesztust⁷ a társadalom részéről, a laudáció műfajához közelít.

A „Prospero könyvei” elnevezésnek a magasztaló jellegén túl tagadhatatlanul van egy játékos aspektusa is, hiszen a könyveket ez a név mintegy fikciós térbe emeli át. Ha arra gondolunk, hogy Prospero a könyveiből nyerte titkos tudását és erejét, a sorozat neve azt sugallja, hogy mi, olvasók, megvásárolva e köteteket, betekintést nyerhetünk a titkos tanokba – talán abba, hogyan születik a színházi „csoda” –, és esetleg élni is tudunk valahogy

a tudással, mint Prospero (akivel – e könyvek birtosaként – akár azonosulhatunk is). A sorozat átkerülése a Polistól a Komp-Press Kiadóhoz e merész vállalat szerényebb mederbe terelte: az új név, „Prospero Könyvek”, nem teremt egyértelmű azonosításokat a valóság és a mese dimenziója között. A fenséges aspektus – a színészek Prospero herceggel való metaforikus azonosításának lehetősége – megmaradt. Az olvasó viszont kikerült a játékból.

A sorozat más vonatkozásban is veszített játékosságából: a Komp-Press tervezője, Bugja Zoltán a borítót komolyabbra hangolta a korábnál. Míg a Polisnál, Unipan Helga tervező keze nyomán a borító több különböző szintet tartalmazott, s a függőleges meg a vízszintes irányokat egyaránt használta, jelenleg a borítólapon kevés szín s a hagyományos vízszintes irány uralkodik. Bugjánál a cím – mint egy szignó – a színész keze írásával jelenik meg a borítón. Bár az aláírás kissé rézsútos, a következő tervező, Szentes Zágon a kézírással együtt ezt is elvetette, s maradt a nem túl izgalmas vízszintes irány. (A legújabb könyvek borítóját, így a *Mende Gaby* címűét is, már Szentes Zágon tervezte.) A színművész arcképe helyett, amely Unipan Helgánál még grafikailag „megdolgozott”, foltos-játékos volt, Bugjánál már távolító, félalakos, „jölfésült” fotó szerepel a borítón, és ez a fényképszerű érzet megmarad Szentesnél is, még ha ő vissza is tér az arcképhez. Egyetlen játékos aspektus, ami a Komp-Press-korszakot jellemzi: hogy a sorozatnév kisbetűvel jelenik meg a borítón, így: „prospero könyvek”.

Kiadóváltáskor a könyvek belsejében is változás történt. Ami megmaradt: a riporter kérdései széles hasámban, a színművész válaszai keskenyebb hasámban jelennek meg, s ez levegőséget, azzal együtt derűt kölcsönöz a könyvnek. A Polisnál, Unipan Helga tervezésében viszont a játékosság abban is megmutatkozott, hogy a színművész visszaemlékezését helyenként más betűtípussal szedett kritikarészletek, illetve személyes vagy az előadásokat dokumentáló fényképek szakitották meg, mindig ahhoz kapcsolódva, amiről a

⁶ „Aki látja a város utcáin, érzi, nem akarja az, aki mellett elhalad” – olvassuk Lohinszky Lorándról a róla szóló kötet előszavában (Máthé Éva: *Lohinszky*. 2004, 9.).

⁷ „És nagyon örülök, hogy most könyvben is megkapom azt a »díjat«, amit már megkaptam kitüntetésekben vagy anyagiakban, vagy hogy a színháznak örökös tagja vagyok.” (Köllő Katalin: *Orosz Lujza*, 2004, 46.)

beszélgetésben épp szó volt. Ez nagyon mai hatást kelt – gondoljunk csak az interneten olvasás azon jellegzetességére, hogy lépten-nyomon linkekre kattinthatunk. A fényképek, kritikák a Komp-Pressnél már hagyományosabb módon, a kötet végén, mellékletként jelennek meg. Előnye is van ennek a megoldásnak: a fényképeket igényesebb papírra lehet nyomni. A *Mende Gaby*-kötetben a kötelező előszó meg a kötelező életútinterjú után, a Függelékben a következőket találjuk: *Pályatársak vallomásai* (ez újdonságnak számít a sorozatban; esetünkben Borbáth Ottilia, Kárp György és Csiky András meséli el röviden a Mende Gabyhoz fűződő emlékeit), *Az újság írta* (ez is újdonság; szintén három részletet találunk itt); a következőket viszont már a korábbi kötetekben is megtaláljuk: *Részletek a színikritikákból*, *Mende Gaby szerepei a marosvásárhelyi színpadon* (listázva), *Képgaléria*.

Az is internetszerű volt a Polis-korszak hat kötetében, hogy a fejlécen egy-egy szövegrész mintegy címkeszerűen kiemelve vezetni próbálta a figyelmünket. Néhány oldalanként váltakoznak: „eladtam az élményeimet”, „ha valaki tanít, megmarad fiatalnak”, „nem öntöttek le a *Hekabé* című szósszal” stb. (Köllő Katalin: *Orosz Lujza*. 2004). Más kiemelések segítenek a könyvnyi hosszúságú interjú „fejezetekre” osztásában: egész oldalnyi kép, egy hosszabb, nagybetűkkel szedett gondolattal körítve, jelzi, hogy ettől kezdve más téma kezdődik a beszélgetésben. A Komp-Pressnél ez a kettős kiemelés megszűnik, a „fejezetcímek” jelennek meg a fejlécen is, s az elválasztó kép eltűnik. A *Mende Gaby* már egyetlenegy kiemelést használ, az lesz az egész interjú címe, egy Edith Piafra emlékeztető idézet: „Nem bánok semmit sem.”

Talán azért választották a címadó idézetet épp egy dalból, mert Mende Gaby, bevállása szerint, leginkább a zenés színházat szereti. Kiderül a beszélgetésből, hogy sem férjével, a marosvásárhelyi Székely Színház megalapító Tompa Miklóssal, sem fiával, a kolozsvári színház jelenlegi igazgatójával, Tompa Gáborral nem egyezett maradéktalanul a színházi látásmódjuk, de ez egyikőjükkel sem rontotta el Mende Gaby viszonyát. Az olvasók

között bizonyára lesznek olyanok, akik azokat a részeket keresik majd a beszélgetőkönyvben, melyekben az előbb említett két rendezőről tudhatunk meg új információkat. Mások meg, mint az előszó szerzője, Kovács Levente, a színésznő életére, illetve a vásárhelyi utalásokra lesznek fogékonyabbak. Ez a kötet is, mint a színésziparjék általában, bővelkedik anekdotikus részletekben — élvezettel olvassuk az ilyen mondatokat: a gyermek „Gábort különben sem lehetett irányítani, ő mindig azt tette, amit jónak látott” (33.). Vagy felkapjuk a fejünket arra, hogy a családban a kisgyereket is magázták, meg hogy Mende Gaby és férje között húsz év volt a korkülönbség. Persze szakmaibb kijelentések is vannak a könyvben: megtudhatjuk például, hogy Mende Gaby Kovács György után Csiky András tartja a legjobb erdélyi színésznék.

Ez a kötet, mint a korábbi utalások is sejtetik, valószínűleg nem elsősorban a színházi szakmának íródott, hanem inkább a nézőknek. A rajongókon kívül valószínűleg nem sokakat érdekel, szerette-e Mende Gaby a kézimunkaórákat gyerekkorában, vagy hogy „Egy távoli, eldugott kastélyban vagy a cári palotában tudnék élni”. (82.) A szakmai véleményét sem mindig tudjuk fenntartások nélkül fogadni. Ha olyasmiről olvasunk a könyvben, amit más forrásból ellenőrizni tudunk, elbizonytalanodunk... Ilyen az, amikor Bács Ferencről olvassuk: „amit a Márairol szóló, *Emigránsok* című filmben nyújtott egyedi és felejthetetlen.”⁸ Vagy: „Kolozsváron [...] az utóbbi években mindent telt házzal játszottak.” (55.) „Ott [...] nem azért olyan pontosak az emberek, mert félnek valakitől, hanem egyszerűen azért, mert tisztelik a hivatásukat és egymást.” (25.) „Miklós is, Gábor is [...] igen-csak szerény emberek, akik soha nem szerették a dicsekvést.” (53.)

Hogy szakmailag érvényes, illetve inkább „nőklapjás” (vagy az újabb erdélyi folyóiratra utalva, „nőileges”) egy Prospero sorozatbeli kötet,

⁸ Tudjuk, hogy az idézetből hiányzik egy vessző, de sajnos a kötetben így szerepel. Nem erőssége a könyvnek a helyesírás... Hadd maradjon ez a mi szövegünkben is így, felmutatásképp.

attól is függ, milyenek a riporter kérdései. Demény Péter erre a nem kis feladatra a színháztudományal ismerős viszonyt ápoló szerzők mellett (Köllő Katalin, Darvay Nagy Adrienne, Boros Kinga, Hegyi Réka) újságírókat, magyartanárokat stb. is felkért (Szucher Ervin, Botházi Mária, Molnár Judit). A kiválasztott színész alkatától is függ, milyenek lesznek a válaszok, milyen lesz a könyv. Van a művészek közt nagyon nehéz ember, például aki tökélyre törekszik, s aki miatt éveket le tud állni a munka – ami más okból, anyagi erőforrások híján is akadózhat. Abbamaradt például ideig-óráig a Boér Ferencel, illetve a sepsiszentgyörgyi Nemes Leventével tervezett kötet. Nem elég tehát, hogy objektíve nehéz megítélni, kik a leginkább érdemesek arra, hogy egy-egy Prospero-kötet által belépést nyerjenek az erdélyi színházi panteonba, egyéb tényezőkkel is számolni kell... Az azonban, hogy csupán színészekkel készül beszélgetés, más színházi alkotókkal nem (rendezővel, díszlettervezővel), már a sorozatszerkesztő színházi látásmódján, illetve döntésén múlik.

A Komp-Press Kiadónál jelen pillanatig tizenöt könyv jelent meg a sorozatban, ez a hat korábbival együtt huszonegy kötet. Éspedig – Köllő Katalin: *Csiky András* (2008), Nagy-Hintós Diana: *Hary Béla* (2008), Dehel Gábor: *Marton Melinda*

(2008), Ferencz Éva – Zsehránszky István: *Makra Lajos* (2009), Darvay Nagy Adrienne: *Stief Magda* (2010), Medgyessy Éva: *Mindhalálíg színész – Péterffy Gyula* (2010), Dehel Gábor: *Bisztrai Mária* (2011), Nagy Miklós Kund: *Farkas Iboyla* (2011), Benkő Judit: *Albert Annamária* (2011), Máthé Éva: *Balázs Éva* (2011), Laskay Adrienne: *Kovács Attila* (2012), Molnár Judit: *Miske László* (2013), Szucher Ervin: *Mende Gaby* (2014), Sebők Klára: *Komiszenyér. Egy színésznő emlékszálcáskönyve* (2014), Ferencz Éva: *Ferenczy István. 1937–2002* (2015). Továbbra is megfigyelhetjük a kolozsvári és marosvásárhelyi dominanciát, bár például Makra Lajos neve a temesvári színházhoz kötődik.

A sorozat legnagyobb problémája mégsem ez. Hanem az előbb említett eldöntetlenség: kinek szólnak a könyvek, a szakmának vagy a közönségnek? Kellene-e beléjük több színházi tudás, több mai szempont? Meddig tart ki a színészcentrikus, „csoda”-centrikus gondolkodás; mikor kell Prosperónak azt mondania: „Durva mágiámról / végleg lemondok [...] pálcám eltöröm, / több ölnyi mélyre ásom el a földbe, / és mélyebbre, mint mérőn hatol, / hajítom könyvemet”?

Zsigmond Andrea

A régészetelmélet eszmetörténeti alapjai

Molnár Zsolt: A kőkortól a bronzkorig. Az ősrégészeti kutatás elméleti alapjai. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kvár 2014. 150 old.

„Gondolkodásunk elméleti keretei meghatározzák a tudásunk határait.” Így szól a könyv bevezetőjének kezdőmondata, és aligha lehetne frappánsabb formulát találni, mely megindokolja a mű szükségességét, és egyben összefoglalja a lényegét is. Már a címből kiderül, hogy összetett témával állunk szemben, a szerző az őskorrégészetet a régészeti elmélet perspektívájából állítja fókuszba. Az őskorkutatás a

régészet legdinamikusabban fejlődő szakága, mely nagymértékben meghatározta a diszciplína alakulását az utóbbi másfél évszázad alatt. A dán Christian Jürgensen Thomsen nevével fémjelzett őskorkutatás kezdete a 19. század első felében egybeesik a régészet tudományos szemléletmódjának és eszköztárának kialakulási fázisával. A múlt század hatvanas éveiben bekövetkezett elméleti megújulás és paradigmaváltás

homlokterében szintén az őskorrégészet állt. Míg a görög, a római és az ókori keleti civilizációk régészetére sokáig az ókortörténet segédtudományaként tekintettek, az elméleti innováció a régészeti forrásokra szorítózkodó őskorkutatás fejlődésének zálogává vált. A régészet, a történelemtudomány, a kulturális antropológia és a földtudományok határánál elhelyezkedő tudományág módszerei és céljai ma már túlmutatnak a hagyományos pozitívista régészet határain.

A történelmi forráshiány, konjunktúrális ösztönző hatása mellett természetesen számtalan interpretációs nehézséget okoz. A kutató tulajdonképpen egy olyan, a mi habitusunktól távol álló világgal találja szemben magát, ahol a szakrális aspektusok összefonódnak a mindennapi élettel és döntő szerepet játszanak a gazdasági, társadalmi és politikai szférában. Ugyanakkor a kutatónak ésszerű magyarázatot kell találnia a Stonehenge-jellegű építményekre, a rituálisan leégetett házakra vagy a vörös színezőanyagok sírokban való elhelyezésére. Régészetelméletről írni sem könnyebb feladat. Egy ilyen munkára vállalkozó szerzőnek el kell mélyülnie több mint egy évszázad alatt felhalmozódott társadalomtudományi, elsősorban antropológiai és helyenként filozófiai és biológiai szakirodalomban ahhoz, hogy rálátást nyerhessen a régészetelmélet kialakulásának és fokozatos fejlődésének folyamatára, illetve gyakorlati alkalmazására.

Ha a könyv célját és szükségességét kívánjuk méltatni, egy rövid megállapítással kezdhetnénk. A könyv tárgyát képező őskorrégészet, melyet a fenti sorokban röviden megpróbáltam körvonalazni, nem azonos az országunkban művelt őskorrégészettel. Bizonyos kivételekkel az elméleti és interdiszciplináris szemléletmód nem honosodott meg a hazai kutatási szférában. A szerző vallomása szerint is a szóban forgó téma tárgyalásával kilépünk a romániai őskorkutatás szabványaiból. Egy ilyen jellegű összegző-problematizáló kötetnek tehát ösztönző hatása lehet a szakma jelenére és jövőjére egyaránt. Az elméleti szemléletmód kialakítása elsősorban az egyetemi oktatás feladata, ennek kiváló eszközévé válhat a jelenlegi kötet. A Colin Renfrew–Paul Bahn-szerzőpáros *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat* című népszerű kézikönyve magyar nyelvű kiadásán kívül csak

elvétve találunk régészetelméleti összefoglalókat magyarul. Molnár Zsolt kiadványa ebből a szempontból is hiánypótló.

A könyv felépítése logikus, ugyanakkor a műfaj által szabott keretekhez képest rendkívül összetett. A 10 fejezetre tagolt kötet tartalmi szempontból két részre osztható. Az első három fejezet egy egységet alkot, magába foglalja az őskorhoz kötődő alapfogalmak és periodizációs szempontok tisztázását, az őskorkutatás történeti áttekintését, illetve a régészetelmélet három alapvető paradigmájának, 1) a kultúra-történeti irányzatnak, 2) a processzuális régészetnek, illetve a 3) posztprocesszuális szemléletmódnak a tárgyalását. Ezt nevezhetjük a kötet általános részének, mely megteremti a probléma megértéséhez szükséges keretet. A történeti áttekintés tömörsége ellenére nagyon átfogó és szabatos képet nyújt az őskorkutatás fejlődéséről, az őskorkép kialakulásának a görög klasszikus és római korba visszanyúló kezdeteitől napjaink szertágazó és multidiszciplináris tudományágáig. A hangsúlyt a szerző nem a korszakalkotó tereprégészeti felfedezésekre fekteti, nem a trójai, a mükénéi, a ninivei vagy a knosszoszi feltárások szabják meg a régésztörténeti narratíva szerkezetét, hanem azok az esztörténeti jelenségek és újítások, melyek meghatározták az őskorkutatás tudományválasztását, majd tudományként való fejlődését. Megemlíthetjük a humanizmusnak az emberiség kezdeteire vonatkozó új szemléletmódját, mely részben az úvilágbeli természeti népekkel való érintkezések eredménye; a felvilágosodás filozófiai eszméinek terjedését, főleg a tudományos fejlődésbe vetett töretlen hitet; a Biblia által meghatározott időhatárok lebontását és az emberiség ősiségének a bebizonyítását geológiai módszerekkel a 18. és 19. század fordulóján; vagy a darwini evolucionista tételek hatását a társadalomtudományokra.

A kezdeti tapogatózásokat követően a századforduló táján végbemegy a régészeti gondolkodás első reformja, mely során a fiatal tudományág fokozatosan kialakítja saját elméleti kereteit. A korabeli antropológiai elméletek hatására kialakult kultúra-történeti szemléletmód elutasítja a szociális evolucionizmust, helyette a különböző népcsoportok

egymásra gyakorolt hatásában látja a történelmi változások fő okát. Az irányzat főleg a korabeli történetírás céljaival azonosul, egyik fő jellemzője a historizmus. Az etnológiából átvett és adaptált kultúrafogalom, az etnikai attribútumokkal felruházott régészeti kultúra lett ennek a szóban forgó szemléletmódnak a szimbóluma és egyben időtálló öröksége.

Az 1960-as években lezajlott paradigmaváltás új alapokra kívánta helyezni a régészetet, a processzualizmus kidolgozói szerint a régészet céljai túlmutatnak a történetírás határain. Lewis Binford, az irányzat kezdeti időszakának legmarkánsabb személyisége megfogalmazása alapján a régészet nem más, mint „a kulturális antropológia múltideje”. Az irányzat egy rendkívül konstruktív, elméleti munkákban gazdag korszakot idézett elő mely napjainkig tart. A processzualista forradalom legfőbb eredményei közé tartozik, hogy az elméleti gondolkodást, mely addig csak külső hatásként jelentkezett, beágyazta a régészeti gyakorlatba.

A posztmodern gondolkodás levetítése a régészetben létrehozta a posztprocesszualizmust. Az irányzat szakít az egységes, abszolút érvényű világmagyarázó elvek és a nagy narratívák keresésével. Helyette inkább kognitív módszerekkel próbál eredményeket elérni, az egyes kultúrákra, közösségekre érvényes következtetéseket pedig nem terjeszti ki hasonló helyzetek magyarázatára.

A könyv többi fejezete specifikusabb kérdésköröket tárgyal, a szerzőt idézve, ezek „a korai társadalmak különböző aspektusait vizsgálják, egymást kiegészítve alkotnak egy összefüggő narratívát,

együtt válnak a múlt rekonstrukciójának eszközévé”. A vizsgált témák közé tartozik az emberiség korai történelmének egyik alapvető kérdéseként számon tartott indoeuropenizáció problémája, illetve több elméleti, antropológiai eredetű kérdéskör elemzése, mint a társadalomrégészet, a kultúra fogalma, az őskori társadalom formái, társadalmi és gazdasági modellek az őskorban, valamint a településrendszerek és települések vizsgálata.

Tömörsege ellenére a szöveg közérthető és kötetlenebb stílusa a nagy információmennyiséget emészthetővé, sőt élvezhetővé teszi, mindeközben a tudományos igényesség nem szenved csorbát, a szöveget végigkísérő magyarázó jellegű lábjegyzetek és szövegekői bibliográfiai hivatkozások a megérthetőséget és a további tájékozódást segítik és ösztönzik egyaránt. A kötet végén található gazdag, tematikusan rendezett bibliográfia további támaszpontot jelent a témában elmélyülni kívánóknak. A szerző nem szorítkozik az elméleti modellek és fogalmak egyszerű felvázolására, a kritikai szemléletmód és a problematizálás szerves részei a kiadványnak.

Témájánál fogva, a kötet elsősorban a régészet iránt érdeklődőknek szól. Tartalma alapján viszont a célközönség jóval nagyobb. A kultúrához és a társadalomhoz kötődő elméletek, fogalmak és modellek problematizálása a társadalomtudományokkal és humántudományokkal foglalkozók számára egyaránt vonzóvá teheti a könyvet. Mindent összevetve egy értékes problematizáló jellegű eszméletörténeti összefoglalóval állunk szemben.

Petrut Dávid

Romlás építői

Luffy Katalin: „Romlás építőinek fognak nevezetni”. Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. (Csokonai Könyvtár 56.) 352 old.

A 2010 körüli években örömdetesen megsza-
porodtak a kora újkori nemzetfogalmakkal, nemzeti
önszemlélettel és identitással foglalkozó publikációk,

melyeknek elsősorban a Debreceni Egyetem soroza-
ta, a Csokonai Könyvtár biztosított egységes megje-
lenési felületet. Ezen művek sorába illeszkedik Luffy

Katalin doktori disszertációja, melynek bővített és javított változata 2015 elején jelent meg.

A cím kissé csalóka módon igen szűken vonja meg a könyvben tárgyalt témakör határait. Első ránézésre az alkalmi beszédekből kihüvelyezhető prédikatori szerepfelfogások vizsgálatát várnánk, ám ezt a szerző egy jóval tágabb, összetettebb és izgalmasabb összefüggérendszerbe ágyazva mutatja be. A prédikátor ugyanis – a beszédhelyzetnek megfelelő udvari papi vagy prófétai szerepben – nemcsak reflektált a közösség helyzetére és állapotára, hanem formálta is a nemzeti közösséget.

Az így többszörözős váló rendszer vizsgálatának vállalt nehézsége, hogy a szerző nem elégszik meg egy statikus szerkezeti vázlat elkészítésével, hanem megfogalmazása szerint: „célomnak tekintem, hogy a szövegeket behatároló konvenciórendszereket működésükben, dinamikájukban ragadjam meg.” (14.) Igaz, ezt maguk a vizsgált szövegek is megkövetelik, hiszen kivétel nélkül a kor eseményeivel foglalkoznak, és „ily módon az olvasóból is kikényszerítik valamiképpen folyamatos összeolvasásukat a történetekkel. A szövegvizsgálat így tulajdonképpen egyfajta történeti narráció, gondolatmenetét a politikai eseményekkel való szembesítés határozza meg.” (285.) A szerző sikerrel hangolta össze ezt a két elemzési szintet. A szoros olvasás (17.) révén a szövegek belső szerkezetét és működését tárja fel, egyezéseket mutat ki, sőt szavak és kifejezések gyakoriságát teszi láthatóvá; a történelem szempontú olvasat (116.) ugyanakkor esztétikailag is releváns újdonságokat hoz napvilágra a szövegek funkcióiról és társadalmi beágyazottságáról.

Mindezekből természetesen következik, hogy a munka módszertani alapjait az elsődleges kontextus Takáts József által kidolgozott elve, valamint a Bene Sándor és Kecskeméti Gábor nevéhez fűződő szövegaktus- és történeti kommunikáció-elmélet határozza meg. Kimondottan pozitív, hogy a szerző nem igyekszik a bevezetésben vagy az első fejezetben le tudni az elméleti és módszertani utalásokat, a kötetet mindvégig erőteljes elméleti megalapozottság jellemzi. Báthori Mihály műve kapcsán például a propaganda fogalmának használhatóságáról kapunk képet,

metaforaelméleti kitérőt olvashatunk Medgyesi Pál nemzetfogalmának vizsgálata előtt, az utolsó fejezetben pedig a halotti beszédek kutatásáról találunk historiográfiai áttekintést.

A kötet szerkezete hasonló tudatosságot tükröz: jóllehet a témakörök látszólag igencsak eltérőek, az egyes fejezetek és alfejezetek mégis szigorú rendben, egy következetes gondolatmenetet alkotva épülnek egymásra.

Az első rész a Medgyesi-recepció történetét tekintve át, feltárva az értelmezési hagyomány nagy csomópontjait. Az elemzés középpontjában ugyan a továbbiakban is Medgyesi áll, az ő műveinek értelmezéséhez azonban Verécsi Ferenc, Miskolczi Senczi János és Báthori Mihály szövegeinek elemzése ad hátteret, kontextust.

A második fejezet célja, hogy kialakítsa a puritanizmus, puritán mozgalom használható definícióját, körülhatárolva egyúttal a kutató munkaterületét is. A szerző nem a témakör historiográfiájára támaszkodó ideáltípust alkot, hanem egykorú szövegeket, Miskolczi Csulyak Gáspár, Medgyesi Pál, Szathmári Baka Péter műveit fogja vállat. A legnagyobb hangsúly a prédikációs gyakorlatra kerül, más szóval: a „puritánok sajátos nyelvi létmódjának mibenlétét” vizsgálja (61.).

A harmadik fejezet Medgyesi Pál és Báthori Mihály prédikációs kötetei kapcsán világítja meg a beszédhelyzet, a közönség, valamint a prédikatori szerepfelfogás és szerepvállalás közötti összefüggéseket. Mindez annál is inkább jelentős, hiszen a szövegek társadalmi és politikai közege döntő hatással volt a prédikációs kötetek kompozíciós elveire, sőt a nemzeti történelemtől való beszéd módjára is. A gondolatmenet igényes kidolgozottságára jellemző, hogy a szerző a prédikátor szemszögéből elemzett diskurzus bemutatásakor utalásszerűen kitér annak további tényezői, a nyilvánosság és propaganda működésére is.

Az eddig elmondottak biztosítják a módszertani keretet és történeti kontextust a nyilvánosság terében, konkrét beszéd-(szöveg)aktusok során formálódó nemzetfogalom vizsgálatához. Hogy az elemzés ne váljon parttalaná, a szerző kizárólag a Medgyesi

szövegeiben előforduló nemzet-metaforákat veszi számba. Az egyes kifejezések jelentéstartalma azonban még így is elcsúszhat egymáson, ezért azokat minden esetben a Szenci Molnár Albert szótárában szereplő terminusokhoz köti. Egymástól elkülönítve kezeli az etnikai tudat, patriotizmus, regionalizmus stb. jelenségvilágát, hogy kirajzolódjanak a közöttük lévő összefüggések, azaz a nemzetfogalom elemeinek belső összefüggésrendszere. „Nem arról van szó, hogy ezeknek együtteséből mint valami matematikai számítás eredményéből kapnánk meg a nemzet fogalmának jelentését, hanem inkább arról, hogy ezeknek külön megértése és a nemzetfogalom tartalmi körén belül való elhelyezése nélkül nem tudjuk megragadni a nemzet szó kora újkori jelentését.” (222.) A szerző megállapítása szerint a nemzet (natio), nemzetség (gens), nép (populus) és haza (patria) jelentéstartalma egymást sok tekintetben átfedte, vagyis „nem rendelkeztek egymástól jól megkülönböztethető jelentéssel ezek a fogalmak, és ennek oka és következménye is egyben a nyelvi hiányosság [...] ezt pedig az ennek feltételét jelentő társadalmi konszenzus hiányára/képlékenységre vezethetjük vissza.” (222–223.)

A kötet záró fejezete a temetési beszédek példáján mutatja be az elemzett szövegek működését, a fogalomhasználat, műfajkezelés és a főúri reprezentáció összefüggéseit, tágabb művelődéstörténeti közegbe helyezve az eddig elmondottakat. Mindez a forráskritika és a műfajelmélet szempontjából is lényeges következménnyel jár: a műfaj formai követelményeinek, a megrendelő igényeinek és a prédikátor intencióinak egyeztetése ugyanis számtalan egyedi megoldást szülhetett.

A könyv értékét jelentősen növeli, hogy megírását széles körű dokumentumfeltáró munka előzte meg. Ennek során egyrészt levéltári adatokkal gyarapodott a Medgyesi Pál életére vonatkozó források köre, másrészt pedig eddig kiadatlan prédikációk is felbukkantak (a legjelentősebbet, egy Pósa-házi-szöveget a függelék közli betűhív átiratban). Ez a munka, a helyi jelentőségű szerzőktől fennmaradt kéziratok hagyatéka tanulmányozása jelentheti a további kutatás egyik lehetséges irányát. Ezek a művek ugyanis az íráshasználat egy más, eddig feltáratlan szintjét reprezentálják, és lényegi újdonságokkal járulhatnak hozzá a 17. század második felének mentalitás- és eszméletörténeti körképéhez (288.).

A könyv – szigorúan vett szakmai értékén túlmenően – kimondottan olvasmányos; ez nemcsak a kifinomult stílusból következik, hanem abból is, hogy a gondolatmenet mindvégig jól követhető, nem terhelik túl felesleges kitérők és egyes részletkérdések zavaróan bőséges kifejtése. A nyelvezet mellett az összképhez tartozik a könyv elegáns megjelenése, a lényegében hibátlan tipográfia, a kötet anyagát záró angol nyelvű összefoglaló és a használatot segítő névmutató. Egyetlen hiányosságként a hivatkozások néhány kisebb pontatlanságát, egy-két tétel nehéz visszakereshetőségét említhetjük meg.

Összességében elmondható, hogy Luffy Katalin könyve nagyon jól szerkesztett, széles forrásbázison és biztos módszertani tudáson alapuló mű, amely jelentős eredményekkel járul hozzá a kora újkori nemzetfogalmairól kialakult diskurzushoz. Nem kérdéses, hogy a munka a témakör kutatásának megkezdésére alapműve lesz.

Erdős Zoltán

Egy elfeledett szövegkorpusz feltámasztása

*Verseghy Ferenc drámái. Kiad. Doncsicz Etelka. (Csokonai Könyvtár: Források)
Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014. 520 old.*

A Csokonai Könyvtár Források sorozatának legújabb kiadványa Verseghy Ferenc drámái műnembe tartozó szövegeinek kritikai kiadása.

A kötet az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében valósult meg, Doncsicz Etelka sajtó alá rendezésében.

Béres Norbert (1991) – MA-hallgató, Debrecen, beres_norbert@yahoo.com

Verseghy pályájának és életművének heterogenitását Margócsy István mindmáig releváns megállapítása összegezte: „Egy személyben képviseli ő generációjának hatalmas lehetőségeit, lendületét és tragikus töredezettségét is; mindennek következménye egy nagy jelentőségű, terjedelmét és sokszínűségét tekintve lenyűgöző, ugyanakkor teljesítményei értékére, alkotásai esztétikai minőségére nézve inkább torzóra, mint beteljesülésre emlékeztető, a kiválóság és a selejtesség között ingadozó írói-tudósi életút.” Életműve napjainkban sem tekinthető feldolgozottnak, hiszen közel kétszáz évvel a halála után még mindig számos olyan műve található, amely kéziratban hever valamely közgyűjtemény mélyén, s az eddigi forráskiadások sem felelnek meg napjaink filológiai követelményeinek.

A 1960-as években Szauder József nagy hatású tanulmányai voltak az elsők, amelyek túlléptek a meggyökerezett álláspontokon, és a forráskutatásokból leszűrt eredmények alapján új utat nyitottak a Verseghy-kutatók következő generációja számára. Az ezt követő időszak kutatói igyekeztek egy árnyaltabb Verseghy-kép kialakítására, melyben elsősorban a művek módszeresebb, kritikai feldolgozása bizonyult elsődleges szempontnak. Rámutattak arra a nyilvánvaló hiányosságra, amelyet a számtalan töredékben és kéziratban megmaradt munka implicált, s hangsúlyozták a Verseghy-kéziratkatalógus mihamarabbi elkészítésének szükségességét. Végso megállapításuk, mely napjainkban is érvényesnek mutatkozik, az esetleges kritikai feldolgozás, mely alapjaiban változtatná meg mind a szövegek ismertségi indexét, mind pedig a Verseghy életművével foglalkozó kutatások menetét. Ezek hatására indult meg a 1980-as években az a sorozat, mely Verseghy kiadatlan írásait kívánta korszerű kiadványban megjelentetni, a kiadott kötetek azonban nem felelnek meg maradéktalanul a forráskiadásokkal szemben támasztható szakmai elvárásoknak.

E kiadások eredményeire és tapasztalataira építve a részben kiadatlan vagy egykorú kiadványokban található drámai szövegek közrebocsátását

tűzte ki célul a jelen kötet. Verseghy drámaszerzői munkásságának eddig kevés figyelmet szentelt az irodalomtörténeti recepció, így a kötet vállaltan feladatának tekinti, hogy a tíz drámai szöveg kiadásával, valamint a szövegekhez kapcsolódó, az egyes művek forrásáról, keletkezéstörténetéről, a korabeli előadásokról szóló részletes jegyzetapparátussal hiánypótló kiadványként épüljön be a Verseghy-kutatás eddigi menetébe, új perspektívát nyitva a kutatók számára.

A kötet a szövegeket két csoportra osztja. Külön kezeli a befejezett, nyomtatásban megjelent munkákat, úgy mint *A' szerelem gyermeke*, *A' le-bilintsezett Prométheus*, *A' formentérai remete*, az *Eduárd Skóciában*, *avvagy egy szökevénynek éjszakája*, valamint a *Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke* című műveket. Külön csoportban szerepelnek a kéziratoss, illetve töredékes munkák, mint *Az essőből a' csurgó alá*, a *Falusi Inderkedések avvagy a' próbára tett szeretők*, a *Castor és Pollux*, *avvagy a' Testvérszeretet*, a *Zotmund*, a' *Majthényi fő nemes familiának törzsöke*, *avvagy a' Posonyi Ostromlás* című töredékes darabok, illetve szöveg hiányában a *Szétsi Mária a' murányi várban* című darab szinlapja. A közölni kívánt alapszöveg meghatározása *A' szerelem gyermeke* és a *Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke* esetében döntés elé állította a kötet sajtó alá rendezőjét: mindkét szöveg esetében ugyanis rendelkezésre áll kéziratoss és nyomtatott változat is. Az alapszöveg kiválasztása végül az ultima manus elvét követve történt, de az autográf és nyomtatott szövegváltozatok közötti eltéréseket minden esetben szövegkritikai jegyzetek dokumentálják. A *Magyaroknak hűsége és nemzeti lelke* kapcsán még bonyolultabbá és összetettebbé váltak a szövegközlés problémái, hiszen a nyomtatvány és kézirat őrizte bilingvis, német–magyar szövegváltozatok jelentős eltéréseket mutatnak. A négy variáns (német kézirat, magyar kézirat, német nyomtatvány, magyar nyomtatvány) közötti viszonyokat, az alapszöveg alakulástörténetét reprezentáló eltéréseket és hasonlóságokat egy összegző táblázat szemlélteti. *A' szerelem gyermeke* szövege szintén több változatot őriz, informatív,

forrásértékű különbségekkel, a szövegvariánsok, kidolgozottságuktól függetlenül szemléltetni képesek az egyes darabok keletkezésének ütemét, így közlésük által árnyaltabb képet kaphatunk egy-egy szöveg kialakulásának menetéről, Verseghy fordítói (szerzői) munkamódszeréről. Ugyanakkor a javításokban feltárul az előadáshoz vezető út is, hiszen a javítások egyik rétege a sugópéldányt reprezentálja. A sajtó alá rendező minden darab esetében igyekezett a lehetőségekhez mérten a legpontosabb képet adni az adott szöveg forrásáról, keletkezéstörténetéről, részletes összehasonlítást végezve az alapul vett kiadvány és Verseghy műve között. Az összehasonlítást szemléltető táblázatok segítik, összefoglalva azokat a módosításokat, amelyek az adaptálás során történtek, közérthetővé téve ezáltal Verseghy munkáinak néhány fordítástechnikai aspektusát.

Doncsecz Etelka felveti, hogy a szövegek keletkezéstörténetére vonatkozó információk hiányában Verseghy drámaelméletén keresztül és a szerzői életpályája felől közelítve érdemes a drámákat kontextualizálni. Verseghy esztétikai nézeteit összefoglaló munkájában helyet kap a Sulzer-féle drámaelmélet adaptációja is, de elmélete Sulzer mellett Charles Batteux poétikai művének struktúrájával is hasonlóságot mutat. Verseghy a drámát a nevelés egyik reprezentatív eszközének tekintette, amely az erkölcsök, az érzelmek formálására nyújt lehetőséget. Doncsecz Etelka hangsúlyozza, hogy csupán az *Analytica* vizsgálatán keresztül nem lehet egységes képet kapni Verseghy tájékozódásáról – az több szempontból is túlmutat a hivatkozott szerzőktől adaptált gondolatokon. Témaválasztásai nem véletlenek: Kotzebue-tól több darabot is fordít, a népszerű német szerző hazai adaptációja minden bizonyítással a közönségsiker reményével kecsegtette Verseghyt. Tájékozódása azonban jóval összetettebb, Aiszkhülosz-fordítása, valamint a *Mi a poézis?* című kötetének Horatius-fordításai bizonyítják, hogy Verseghy egy időben foglalkozott a népszerű kortárs és az antik klasszikus irodalom szerzőivel és szövegeivel. Verseghy járatos volt a

korabeli német nyelvű munkákban, több műfajban is kísérletet tett: eredetinek tartott vitézi játéka, a Szétsi Mária azonban elveszett. Szöveg hiányában lehetetlen mélyebb összefüggésekre ismerni, csupán annyi feltételezhető, hogy Verseghy egy Ráday Gedeontól kapott Gyöngyösi-kötet alapján készíthette színművét.

Verseghy műfajok szerint (tragédia, komédia, zenés dráma) és tematikus szempontból (gyönyörködtető, tanító, hazafias vagy nemzeti) is különbséget tesz a drámák között. A sajtó alá rendező kiragadott példákkal rámutat, hogy Verseghy számára egyértelműen az érzékeny dráma bizonyul a legjelentősebbnek, s ennek megfelelően témaválasztásai is igazodnak koncepciójához: a hazafias drámával csak érintőlegesen, a Sturm und Drang irányzatával pedig érdemben nem foglalkozik. A drámák egymással kapcsolatba lépve reprezentálják az életműre jellemző sokszínűséget: a szövegek között találunk érzékenyjátékot, balettet, operát, ókori mítosz-feldolgozást is. Hasonlóan Verseghy más műfajú szövegeihez, drámái sem tekinthetők eredetinek, valamennyi fordítás vagy átdolgozás.

Doncsecz Etelka az egzisztencia problémáit hangsúlyozva igyekszik magyarázni a pálya második felének a fogság előtti szakaszhoz hasonló szerteágazását – Verseghy maga vall arról, hogy megélhetése biztosítása érdekében kénytelen a könyvkereskedők igényeinek megfelelő szövegeket írni – a szabadulása utáni évtizedben valóban érezhető munkáin a kereslet igényeinek kiszolgálása, szépprózai művei is zömmel ekkoriban keletkeznek. E korszak drámái művei ehhez igazodnak. A szövegek különbözősége ellenére a sajtó alá rendező valamennyiben kapcsolatot lát, afelől nézve, hogy szerzőjük otthonosan mozgott a korabeli népszerű szerzők, témák és műfajok terén. Elméletben meghaladott gondolatokat vallott, de gyakorlatban jól aknázták ki a korszak divatját, elvárásait, képes volt alkalmazkodni a színjátszást befolyásoló körülményekhez.

A sajtó alá rendező összegzésében a „pillanatfelvétel” metaforájával szemlélteti a Verseghy-drámák

szerepét: egyrészt reprezentálják a főúri színjátszás hagyományának és az intézményesülő hivatásos színház gyakorlatának egyesülését, másrészt bepillantást nyújtanak a 18–19. századi színház világába, az első magyar nyelvű színtársulat repertoárjába, információt szolgáltatva, milyen típusú színműveket néztek a korabeli pest-budai polgárok.

A Verseghy-filológia fontos állomása Doncsecz Etelka szövegkiadása. A drámák új, modern kiadása jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy a szerteágazó, több diszciplinát érintő életmű egy eddig kevésbé ismert szelete váljék megismerhetővé, s kutathatóvá, ezáltal szélesítve a Verseghy-kutatás horizontját.

Béres Norbert

Nézőpontváltás a Kazinczy-kutatásban

Czifra Mariann: Kazinczy Ferenc és az ortológusok. Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában. Ráció, Bp. 2013. 312 old. (Ligatura)

Czifra Mariann az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének munkatársa, a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport tagja. A kutatócsoportban betöltött munkájának – mely elsősorban a Kazinczy-hagyaték feltárására és rendszerezésére összpontosít –, a kéziratok alapos ismeretének köszönhetően olyan rálátása van kutatási tárgyára, mely az irodalomtörténeti munka módszertanát is megváltoztathatja. Kazinczy Ferenc amúgy is speciális esete az irodalomtörténetnek. Akkorra jelentőségű alak (és semmiképpen sem árny), hogy a hagyományos álláspont köré építi fel az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmát, az ő szemszögéből látjuk az erővonalakat és a konszenzus szerint az ő álláspontja diadalmaskodik, így részéről dicsőség-gel zárul a gyakran harci metaforikával leírt nyelvi mozgalom. Ennek az álláspontnak a kialakulásához több tényező is hozzájárult: legfontosabb talán az, hogy tulajdonképpen esetleges mit ismerünk a korszak irodalmából. Azt Czifra Mariann is többször hangsúlyozza kötetében, hogy a 19. század első felében elterjedően van ugyan a nyomtatott olvasmány, de a korszak folyamataira legalább ugyanakkora hatással vannak a kéziratok szövegek is. Ezek viszont nem minden esetben hagyományozódtak az utókorra, kéziratok mivoltukból fakadóan a kutatók nem tulajdonítottak akkorra jelentőséget

nekik, és mára ugyan megindult a kutatásuk és feltárásuk, egyelőre még nem tudják módosítani a korszakról kialakított (hiányos vagy egyoldalú) tudásunkat. Ezenkívül leginkább azok a vélemények rögzültek és alakították ki a kánont, amelyek azoktól a kutatóktól származtak, akik még közvetlenül a kéziratokból dolgoztak. Így például a kötet hetedik fejezete hatásosan bizonyítja, hogy Toldy Ferenc közvetítésével kanonizálódott a nyelvújításnak az a története, mely szerint Kazinczy egy orvttámadás célpontja volt, mely elsősorban Kisfaludy Sándor és a dunántúli szerzők részéről érte. A narratívát Kazinczy a *Glottomachusok* című kéziratok kötetében építette fel, ebből örökölte Toldy az utókorra. Az irodalomtörténet azon álláspontja tehát, amely a dunántúli írókat Kazinczy ellenfeleiként tételezi a nyelvújítási harcban csupán Kazinczy elképzelésének teljes mértékű átvétele, mely figyelmen kívül hagyja más nézőpontok lehetőségét. Teljes körű revízióra abban az esetben lenne lehetőség, ha a korszak összes kutatója visszatérne a levéltárakba és gyűjteményekbe, és a kéziratok anyag újrendezése után a kor történetét is újraírnák. Erre azonban még jó ideig várnunk kell, és Czifra Mariann sem egy új kánon kialakításának igényével lép fel. Kötete azt szeretné bizonyítani hogy az általa foliális olvasásnak elnevezett módszer segítségével sok esetben árnyalhatjuk a korszakról kialakított tudásunkat.

Bíró Annamária (1981) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, Partiumi Keresztény Egyetem, tudományos munkatárs és felelős kiadó, EME, Kolozsvár, biro.annamaria@eme.ro

Kutatásai kizárólag Kazinczyra fókuszálnak, de már az ő kéziratos hagyatéka is képes módosítani bizonyos rögzült álláspontokat. Ezeket a kéziratokat jelen pillanatban minden kétséget kizáróan Czifra Mariann ismeri a legjobban. Mi, többiek, a korszakkal foglalkozók, irodalomtörténészek vagy szimpla érdeklődők nem nagyon tehetünk egyebet, mint hogy elhiszük a kéziratok tanulmányozásából levont következtetéseket. Bár fotók révén akár betekintést is nyerhetnénk a hagyatékba, a rendezés folyamatainak olyan fokú átlátására, mint amelyet a kötet hetedik fejezete bizonyít, nem nagyon van esélyünk. Pedig a Kazinczy által kialakított rend feltárása és a későbbi kéziratkezelők rendszerezése körvonalazhatja, hogy mi az, amit Kazinczy akart elhitetni velünk a korszakról, és mi az, ami utólag tapadt az értelmezéshez. Kazinczy alakja ebben a fejezetben esendő emberi mivoltában is megmutatkozik. Bár Czifra kizárólag filológiai adatokkal bizonyítja az önimázspépítés momentumait, végül is az az erőfeszítés körvonalazódik, ahogy egy ember értelmet teremt munkásságának, és az utókor értelmezését irányítani próbálja. Nem melleleg, ez elég sokáig sikerült is neki. Most a nagyszabású Kazinczy-szövegkiadások, a kutatócsoport tagjainak monográfiái, a tanulmánykötetek és a korszak más szereplőinek egyre láthatóbb tevékenysége némiképp módosítani fogja ezt az olvasatot. A kérdés egyelőre az, hogy mit nyerünk és mit veszítünk a nézőpontváltással. Egyelőre nem úgy tűnik, hogy Kazinczy veszítene a jelentőségéből, hiszen a szövegfeltárás elsősorban az ő hagyatékára vonatkozik, tehát jó ideig még ezeknek a szövegeknek a szűrőjén fogjuk látni a nyelvújítás folyamatait. Jelen monográfia viszont rámutat az időnkénti esetlegesség, az utólagos konstrukció és az önimázspépítés momentumaira.

Czifra Mariann a következőkre vállalkozik: elsősorban Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című írásának újraértelmezésére és rekontextualizálására. Az új kontextus megteremtéséhez viszont teljesen más szövegkorpuszra van szüksége, mint amely eddig körülvette Kazinczy nagyszabású, az irodalom- és

nyelvtörténészek által a nyelvújítás zárodokumentumának, a viták feloldásának tekintett textusát. A kötet felépítése viszont a korábbi dramaturgia erősítését szolgálja, hiszen elsőként a *Tövisék és virágok* című epigrammagyűjtemény újraértelmezésére kerül sor, majd eddig nem olyan jelentősnek ítélt textusok feltárása (Kisfaludy Sándor–Ruszek József–Kazinczy Ferenc-levelezés, Füredi Vida recenziókról írott szövege, Márton István műve körüli viták) és pozíciókijelölése után eljut az *Orthologus és Neologus* kánonbeli szerepének megkérdőjelezéséhez, az ismert szöveg leépítéséhez és a Kazinczy szándékához közelebb álló változat közléséhez. Ezáltal a kötet szerkezete mintha azt sugallaná, hogy tartható az az elképzelés, mely szerint a *Tövisék és virágok* a neológia korszakának nyitányaként és legfontosabb műveként, az *Orthologus és neologus* pedig záróműként és a vita lezárásaként tétéleződik. Czifra Mariann viszont egészen más állít. Már a *Tövisék és virágok* keletkezés- és recepciótörténetének vizsgálatával hatásosan bizonyítja, hogy téves és félrevezető akkora mértékű tudatosságot feltételezni a kötet tervezésekor, mely már magát az alkotási folyamatot is a nyelvújítás narratívájába illesztette. A szövegkeletkezés spontaneitásának, a szerkesztés és a megjelentetés esetlegességének felvázolásával Czifra azt bizonyítja, hogy utólagos konstrukció eredménye egy világos elméleti tartalom és a gyors kánonváltás igényének feltételezése. Ehhez képest a levelezés mikrofilológiai elemzésének segítségével azt állítja, hogy a kötet elsődleges célja a spontán nevetetés és a véleménynyilvánítás szándéka volt. A fő cél tehát a határpont státuszának megkérdőjelezése volt, mely által az 1810-es évekbeli mozgalom korrekciójára is sor kerül.

A második, harmadik és negyedik fejezet korábban már említett szövegei az eddigi irodalomtörténeti hagyomány szerint nem tartoznak a nyelvújítás kontextusába. Természetesen mindegyiknek köze van Kazinczyhoz, és a későbbiekben ez a nagy stratégia beépíti a saját maga által kijelölt olvasatba is őket. Olyan értelemben jogosan, hogy mindegyik szöveg egy-egy vitaszituáció anyagát képezi, és a nyelvújítási viták egyik – már a *Mondolat* megjelenésekor

– felmerülő jelentős problémájára hívja fel a figyelmet: a névtelenség és az álnévhasználat megtévesztő és a Kazinczy számára nagyon zavaró jelenségére. Ezeknél az elemzéseknél Czifra tágitja a szövegek körét: a recenziókról, azok névtelenségéről és módszertani kérdéseiről szóló résznél a német nyelvű recenzióírás gyakorlatából, a bécsi lapok szerkesztési elveiből és ezek magyar nyelvű lecsapódásaiból indul ki. Kazinczy az 1810-es évek jelenségeit csak magára vonatkoztatva tudta értelmezni, így olyan esetekben is támadás célpontjának érezhette magát, amikor csak áttételesen vonatkoznak rá és tevékenységére a kritikák. Így a Tudományos Gyűjtemény hasábjain megjelenő Füredi Vida tollából származó *A'Recensiókról* című tanulmánynak akkora hatása volt Kazinczyra, hogy az *Orthologus és Neologus* című szöveg erre válaszként született. A Füredi Vida álnév alatt a 20. század irodalomtörténészei Kisfaludy Sándort sejtik, de a kontrollként felhozott szövegek bizonyítják, hogy Kazinczy nem azonosította a két személyt egymással. A kötet többször is visszatér annak bizonyítására, hogy a kezdeti bizonytalankodás után Kazinczy Füredi Vidát Verseghy Ferencsel azonosította, így az *Orthologus és Neologus* címzettje elsősorban ő és a Kazinczy által elképzelt a nyelv standardizálásával foglalkozó társaság volt. A korábbi szövegek névtelenségének köszönhetően viszont ő maga sem nevezheti meg ellenfeleit, ennek a nemtetszésének pedig a Márton István írása körül lezajlott vitában ad hangot. Ebben az esetben nem csupán az anonimitást támadja a Márton mellett írt recenzióban, hanem fel lép a tudományos kritika mellett, és a jó ügyért harcoló literátor képét próbálja megfesteni saját magáról. A Kazinczy-szövegek tanulsága szerint ő maga vitában állt szinte mindenkivel: a *Mondolat* ismeretlen szerzőivel, Kisfaludyval, Pázmádi Horváth Endrével, Kultsár Istvánnal, Verseghy Ferencsel és minden névtelen ellenlábassal. A felsorolt személyek hagyatéka viszont csak töredékében ismert, így nem látjuk, hogy ők maguk is oly jelentősnek látták-e a vitát. Czifra Mariann ennek cáfolására azt az esetet hozza fel, mely szerint Verseghy még 1821-ben sem értesült arról, hogy közte és Kazinczy között bármilyen ellenkezés lenne (106.). A Verseghy-szövegvilágot

és önimázspépítését viszont szinte egyáltalán nem ismerjük, így akár azt is feltételezhetjük, hogy mindez Verseghy részéről is csak egy póz. A helyes megítéléshez csak akkor fogunk közelebb kerülni, ha a többi szerző szöveggalaxisát is éppolyan részletességgel feltárjuk, mint a Kazinczyét.

A kéziratok és levelek sorsának nyomon követése bizonyítja, hogy Kazinczy nem volt elégedett a sebtében megírt és a Tudományos Gyűjteményben megjelent szövegváltozattal, és a bővített verzió elkészítéséhez már sokkal több elméleti irodalmat is felhasznál. Viszont a kortársak kétségkívül a korszakban megjelent változatot ismerték, és a kötet egyik érdekes hozadéka az a megállapítás, hogy egyáltalán nem tulajdonítottak neki akkora jelentőséget, mint amely később az irodalomtörténetben rögzült. A megjelenés után is publikáltak még nyelvújítási vitaszövegeket, így egészen bizonyos, hogy Kazinczy textusa nem békítette ki az ortológusokat (akiken grammatikusokat ért) és a neológusokat. Az értelmezésben nem csupán mikrofilológiai szempontok érvényesülnek, hanem az eddig tipikusan nyelvújítási metanyelv részének tekintett ortológia és neológia fogalmát Czifra a Reinhart Koselleck által bevezetett aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében értelmezi, így az ortológia meghatározásának logikájában az a módszer érvényesül, mely szerint ezek a fogalompárok szívesen határozzák meg olyan kritériumok szerint magukat, hogy az abból adódó ellenpozíció csak tagadható legyen. Az ortológiának nincs tehát a korban rögzült pontos definíciója, de azt mindenki egészen pontosan tudta, hogy a neológia ellentéte.

A kötet végén párhuzamosan olvasható az *Orthologus és Neologus* két szövegvariánsa. A figyelmes olvasó természetesen már csupán a terjedelmi különbségekből is láthatja, hogy jelentős eltérés van a két textus között. Czifra Mariann kötetében nem csupán azt bizonyítja, hogy a végső változat beépítése módosíthatja a nyelvújításról való tudásunkat, hanem azt is szemlélteti, hogy jelentős eredményeket hozhat eddig kevésbé reflektált szövegek beemelése az értelmezési keretbe.

Biró Annamária

Egy 19. századi értelmiségi arisztokrata hagyatékának irodalomtörténeti használata

Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata Gróf Dessewffy József életművében.* Ráció Könyvkiadó, Bp. 2013. 456 old. (Ligatúra sorozat)

Egy 19. századi értelmiségi arisztokrata hagyatékának irodalomtörténeti használata – írhatjuk át Vaderna Gábor legújabb kötetének címét, mely kötet gróf Dessewffy József arisztokrata íráshasználati szokásait, szövegalkotói és -kiadási intencióit, konfrontációs gesztusait tárja fel új műfajokat, eszmétörténeti forrásokat, történeti dokumentumokat hasznosítva. A (társas) élet, irodalom és társadalom összefüggéseiből alkotja meg Vaderna Gábor azokat az értelmezési kontextusokat, amelyek a vizsgált Dessewffy-korpuszt értékesítik. Nem az irodalmi kánon újrendezése vagy Dessewffy rekanonizációja az irodalomtörténész szándéka. Vaderna Gábor kötetének érdeme az, amiképpen megmutatja, hogy egy feldolgozatlan hagyaték terjedelme és hiányosságai ellenére is milyen kihívások, értelmezési lehetőségek elé állítja a kutatót, milyen hangsúlyeltolódásokat válthat ki az irodalomtörténeti kánonban, miképp árnyalhatja korábbi tudásunkat egy-egy fogalomról (pl. felvilágosodás), irodalmi vitáról vagy életműről, illetve nem utolsósorban miképp tárhatja fel egy-egy kérdés értelmezésének különböző módjait, a diszkurzusok összjátékát. A Ráció Könyvkiadó Ligatúra sorozatának része ez a kötet, és ekként nem meglepő a sorozatot ismerő olvasó számára, hogy mennyire termékeny ez esetben is az irodalomtörténeti kérdések társadalomtörténeti kontextualizálása oly módon, hogy új kérdésfelvetések kerülnek előtérbe, miközben a szerzői biográfia is hasznosul.

A kötet egyes fejezeteit azokkal szorosabb vagy lazább kapcsolatban álló mottók vezetik be, amelyek intertextuális és interdiszciplináris játékba hozzák az értelmezendő Dessewffy-hagyatékot. A szerző a kötet fejezeteinek kérdésfelvetései során jól tájékozottan és módszeresen sorakoztatja fel a magyarországi és külföldi szakirodalom vonatkozó munkáit,

miközben tudatosan viszonyul ezekhez, jelezvén, hol és milyen esetben kamatoztathatóak azok forrásai szempontjából. Ezzel a gesztusával saját kutatásának kontextusát teremti meg, miközben állandóan rá is kérdez előfeltevéseire (vagy érvelése esetlegeségét is érzékeli), figyelmeztetve mind magát, mind a hasonló kérdésekkel foglalkozó kutatókat, hogy az időbeli, térbeli, sőt kulturális távolság – ami elválaszt a kutatás tárgyától, a korábbi szövegektől vagy szerzőktől – nem áthidalható. „[K]i tudja ma már ezeket az utalásokat feltérképezni? Csak annyi tűnik bizonyosnak, hogy...”, sorakoztatja érveit és meglátásait Vaderna Gábor, és ezzel bármely kutatónak számolnia kell; recenszensként pedig a kötetben feltérképezett utalások töredékét hozhatjuk csupán szóba.

A kötet másodlagos intenciója a felvilágosodás fogalmának értelmezése, amely kerete annak az irodalomnak, amelyet Dessewffy ismer és a maga rendjén létre is hoz. A 19. század első három évtizedét az egymást kizáró diszkurzusok sajátos együttállása és az átalakuló nyilvánosságszerkezet jellemzi, ezért Vaderna Gábor kötetében a diszkurzusok összjátékának analizésére tett kísérletként is definiálódik. Állíthatjuk, hogy Vaderna szerencsés kísérletet végez.

Az élethez közelítő kérdésfelvetés az irodalom tárgyalását nem választja le az életeseményektől, sőt beilleszti azokat tágabb kontextusokba, így jutva el a családi nyilvánosságtól az intézményesülő nyilvánosságig – és ehhez a fejlődési ívhez igazodik a fejezetek rendszere.

Az életpálya kutatásának lehetőségeit feltáró első fejezet a nagy másik(ok)hoz, azaz Kazinczyhoz és Széchenyihez képest másodlagosként mutatja Dessewffy Józsefet, és ez a hierarchia nem csorbul a további fejezetekben sem. A Dessewffy-életmű

felől viszont lehetőség adódik arra, hogy kortársi közegben, de másként láthassuk a „kicsi én” és a „nagy másik” vitáit, a hatalmi viszonyokat, sőt azoknak irodalmon kívüli következményeit. Hiszen arról is szól Vaderna Gábor kötete, hogy az irodalomról nem választhatóak le az életesemények. Az élet lehetőséget ad arra, amire az irodalomtörténet nem: az irodalomtörténeti diskurzus szerint a Hitelevitában ellenfelekként megmutatkozó Dessewffy és Széchenyi között feloldhatatlan az ellentét, viszont a hétköznapi társas érintkezésben létrejöhet és létre is jött a megbékélés.

Vaderna Gábor mentegetőzve, de felvállaltan számol a könyv két vakfoltjával is: a Dessewffy által patronált Felső-Magyarországi Minerva, illetve az arisztokrata politikai pályájának vizsgálata, mely utóbbi érintőlegesen ugyan, de azért része a kötetnek. E felvállalt vakfoltok miatt is szimpatikus az a nagyfokú tudatosság, amely a kötetből kiolvasható.

A családi nyilvánosságot vizsgáló második fejezet a tudatos családtervezés, gyermeknevelés, a mérték szerint megélt élet gyakorlatát mutatja be. A Kazinczy család viszonyítási pontként szolgál ugyan, mert a Vaderna által feldolgozott források ezt teszik lehetővé, mégis hasznos lett volna összevetni Dessewffyké gyakorlatát más főúri családok hagyományaival, nevelési stratégiáival. A 19. század utolsó évtizedeinek magyar irodalomtörténetében jártas kutatóként úgy vélem, hogy a kontrollolvasatok vagy a kontextusok bővítése feltárhatta volna, hogy a nevelésnek a család életében betöltött szerepe, súlya, a gyermekek differenciált nevelése vagy például a családi színházi előadások más arisztokrata családok életében is hasonló jelentőséggel bírhatnak. Érdekes lett volna megvizsgálni azt is, bár lehet, hogy éppen a források nem adtak módot rá, hogy a család fennmaradása és a birtokelaprózódás ellenében milyen más stratégiák léteztek a korban. Talán azt is meg lehetett volna nézni, bár kevésbé jelentős kérdés, hogy a tudatos családtervezési minták ellenére miért nem alapítanak családot Dessewffy gyermekei, a hajdonként elhunyt 49 éves Virginia vagy a 76 évet élt Marcell.

A baráti nyilvánosságot tárgyzó harmadik fejezet a Kazinczyétól eltérő barátságkonceptiók és azok esztétikai-etikai implikációit vizsgálja két vita kapcsán. A Kisfaludy Sándorról folytatott Dessewffy–Kazinczy-levelezés (1808) az irodalmi ábrázolás kérdéseit veti fel. A Csokonai Vitéz Mihály miatti veszekedésük a vélt/valós Csokonai-kultusz működésével kapcsolatos, és sokkal rétegzettebb történet. Vaderna Gábornak sikerül rámutatni a levelezésben zajló első vita félreértéseire, a véleménykülönbségekre, az eltérő érvelési technikákra vagy versolvadási stratégiákra. A felek – esetünkben elértésekből következő – ellenállásaként elgondolt vitát éppen forrásainak és tájékozódásának köszönhetően tudja kimozdítani Vaderna a binaritásból, amennyiben harmadik értelmező szempontot is játékbá tud hozni, jelesül a Berzsenyi Dánielét, vagy akkor, amikor a kritikafogalom homonimikusságára mutat rá különböző írói gyakorlatok felől.

A negyedik fejezet az irodalmi nyilvánossággal kapcsolatos. A popularitás fontos kérdésként van jelen Dessewffy levelezésében, hiszen ez a fokmérője írói teljesítményének. Dessewffy helyesírással kapcsolatos nézetei, az irodalom hozzáférhetőségét, a művelt társalgás alapjainak letételét szolgálják. Vaderna kötetében az arisztokrata elképzelése egyedinek tűnik, melyet csak teoretikus módon és csupán barátai előtt részletez. Bár ez a rejtettként megmutatkozó elgondolás bár a popularitás kérdését tematizálja, mégsem kerül szélesebb nyilvánosság elé, és talán ezért lesz hangsúlyosabb egyedisége. A kötet felől társtalanként látszik Dessewffy a popularitás ilyenfajta követelményében, viszont könnyen találhatnánk hozzá hasonló álláspontot és íráshasználatot másoknál is a korban. Tanulságos a Bártfai levelek vizsgálata. Dessewffy munkájának formai és tematikai változatosságát a mértékletesség elve írja fölül, mégis irodalmi kudarcot hoz számára. Az irodalomtörténeti értelmezés e kötetben azt is feltárja, miként lehet ez a kudarc az arisztokrata titkára, Dulházy Mihály számára egyben egzisztenciális tragédia. Ezáltal pedig irodalom és élet összekapcsolódásának negatív vetületei is helyet kapnak a kötetben.

A Dessewffy-életpálya sűrűsödő pontját jelenti az 1820–30-as évek intézményesülő nyilvánossága, melyről az ötödik fejezetben olvashatunk. Szemléletes módon tárja fel Vaderna Gábor egy konfrontatív forráselemzés során azt, hogy nem mindenki számára és nem egyformán nyitottak ezek a terek, és hogy ahányan érzékelik, annyképpen rögzítik ugyanazt az eseményt. Ehhez hasonlóan mutatkozik meg a sajtószabadság kérdése is, melyben az eltérő szabadságfogalmakat azonos politikai nyelven beszélnek el az ellenfelek. A Hitel-vita és a Conversations Lexicon-i pör vizsgálata a kötetben érvként szolgál amellest, hogy a viták résztvevőinek megnyilatkozásai közeg- és nyilvánosságfüggők lehetnek, és hogy a nyilvánosságfogalom is relatív, hiszen a későbbi rekonstruáló értelmező az, aki átlátja az egyes vitákat, míg azok, akik benne vannak, nem látnak mindent. Itt kerül elő az a kérdés is, hogy miként működik egy a nyilvánosság elé nem került, de mégis valamiféle nyilvánosságot (ismertséget) élvező kéziratoss kultúra. Ezért is válik fontossá az értelmezés szempontjából az irodalomtörténeti pozíció, amely etikai kérdéssel is korrelál: az irodalomtörténeti elbeszélésben az egyes viták résztvevőinek egyoldalú megmutatása mára már kevésbé járható út. A kötet egésze, de e fejezet kitérítetett módon hozza szóba az irodalmi kánonhoz, a kéziratossághoz, egyáltalán a 19. század első évtizedeihez való viszonyt, mely értelmezésében eredményesebb az új források használata, a viták mellékhadszíntereinek bemutatása, a nézőpontok tágítása vagy az egyes tudománypolitikai stratégiák leleplezése.

A kötet alfejezeteinek címei mindig a Dessewffy-életműre vonatkoznak, ekként másodlagossá válik a „nagy másik” (Széchenyi, Bajzaék) vagy éppen a harmadik (Kisfaludy, Csokonai), és sikerül olyan megállapításokat tenni, melyek a vesztes, a kánon által kiszorított fél pozícióját is láttatják. Vaderna Gábornak sikerül feltölteni az 1830-as évek hiányzó irodalomtörténeti fejezetét, miközben kronologikusan rekonstruálja és értelmezi Dessewffy József életpályáját. A mindennapi élet eseményei a kötetben nem csupán az élet és irodalom elválaszthatatlan viszonyát szemléltetik, hanem a mértékletesség

szerint megélt, a művek által pedig esztétizált életet, illetve az irodalmat használó és alakító arisztokrata hétköznapijait példázzák. Szemléletes exkurzusok vezetnek ki bizonyos helyeken a kötet kérdésfeltevésének teréből, hogy majd eszmetörténeti következtetéseként gazdagítsák a korpuszt. Ilyenek pl. a expliciten a dohányzással, impliciten pedig a testiséggel, naplóírással, a szabadidő kultúrájával kapcsolatos részek.

Az élettelen testről való beszéd keretezi Vaderna Gábor kötetét. Míg a bevezető fejezet egy a Dessewffy-birtokon talált holttest kapcsán veti fel azokat az antropológiai kérdéseket, amelyek a gróf és értelmezője számára a halál és annak módja felől érdekesek, addig a kötet utolsó bekezdése nagyon elmésen fordítja ki a bináris logikával elgondolt hagyományos, teleologikus irodalomtörténeti narratívát, amikor Dessewffy özvegyének köszönő, és elismerő levelét idézi Vaderna Gábor. Az özvegy levelét ahhoz a Bajza Józsefhez intézi, aki az 1830-as évek egyik vitájában éppen férje ellenfeleként vesz részt, a levél szerint viszont megfordulni látszik a korábbi szembenállás. Mindez azt példázza, hogy az élet miként rendezi át az irodalom rendszerét, és fordítva, az irodalom miként befolyásolja azokat az életeteket, amelyek őt alakítják. Az élet és irodalom változásait, egymásba fordulását és összjátékát kívánja tehát értelmezni Vaderna Gábor Dessewffy József életműve segítségével. Értelmezését tudatos vagy véletlenszerű önreflexív megjegyzéseivel néhol gyengíti, máshol erősíti. Retorikai szempontból sem elvetendő az a hagyomány, amelyhez a véletlenül talált téma/tárgy felelőletésével kapcsolódik a kötet szerzője, akit megszólítanak a források, aki „rögtön tudta”, hogy mit fog kezdeni azokkal, miközben hozzászól, hogy „álomban sem gondoltam volna”. E szerzői kiszólások, az ironia vagy önironia fellazítja az amúgy erősen strukturált, teoretikusan és módszertanilag is megalapozott kötetet, amely a 19. század első évtizedeivel foglalkozó magyar irodalom-, társadalom- vagy eszmetörténetek számára megkerülhetetlen olvasmány.

Berki Tímea

Nádasdy Ferenc könyvtára

Viskolcz Noémi: A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára.

SZTE, Szeged – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Bp. 2013.

(A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 8) 776 old.

A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai sorozat nyolcadik darabját üdvözölhettük a kötet 2013-as megjelenésekor. A szerző, a Nádasdy-kutatócsoport (a csoport tagjai: Buzási Enikő, Király Péter, Kiss Erika, Toma Katalin, Viskolcz Noémi az irodalom-, a művészet-, és a zenetörténet eszközeivel vizsgálják az egyik legjelentősebb magyar barokk udvar múltját. <http://nadasdy.barokkudvar.hu/site/> letöltve: 2015. augusztus 18.) tagjaként ezúttal Nádasdy Ferenc könyvgyűjteményének bemutatására vállalkozott. A *Kék vér; fekete tinta* című nemzetközi vándorkiállítás (2005 ősz – 2007 ősz), Monok István közelmúltban megjelent nagy volumenű áttekintése (*A művelt arisztokrata*, Kossuth, Bp. 2012.), Koltay András Batthyány Ádám könyvtáráról és udvaráról szóló (részben e sorozatban megjelent) monográfiái (*Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp., OSZK, Szeged, Scriptum, 2002; *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr, 2012), valamint a legfrissebb hírek szerint hamarosan útjára induló Esterházy Pál-kutatás (*A kincstártól a könyvtárig: Tanulmányok Esterházy Pálról, udvari kultúrájáról és mecénatúrájáról*. <http://obeliscus.hu/hu/content/kutatasi-palyazatok-nyertesei> letöltve: 2015. augusztus 18.) mellett újabb kötet enged bepillantást a kora újkori főúri műveltség színtereibe.

Az egy évtizede zajló kutatómunka során az ELTE Egyetemi Könyvtárából, az Osztrák Nemzeti Könyvtárból és számos más magyarországi köz- és egyházi gyűjteményből előkerült egykori Nádasdy-kötetek és korabeli források segítségével vált megrajzolhatóvá Nádasdy (III.) Ferenc (1623–1671) országbíró gyűjteményének története. A bevezető fejezetet követő második részben az elődök könyvtárait ismerhetjük meg. A dédszülők (Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya), a nagyszülők (Nádasdy Ferenc

és Báthory Erzsébet), végül a szülők (Nádasdy Pál és Révay Judit) gyűjteményéről kevés információ áll rendelkezésünkre.

A harmadik fejezetben tér rá a szerző Nádasdy Ferenc és felesége, Esterházy Anna Júlia olvasmányműveltségének bemutatására. A könyvtárral kapcsolatban feltehető egyik kulcskérdés kétség kívül az, hogy a tulajdonos 1643-ban (Esterházy Pál és egy itáliai Kavalierstour hatására) történt rekatolizációja hogyan hatott a gyűjtemény alakulására. A nyugat-dunántúli katolikus megújulásban tevékeny szerepet vállaló főnemes könyvtárának mind a szakokra történő beosztását, mind a tartalmi jellemzőit tekintve jól kitapintható Nádasdy megváltozott felekezeti irányultsága.

Ezt követően a bibliotéka jellemzőivel ismerkedhetünk meg. A könyvbeszerzés forrásait sorra véve a bécsi Blaeu és Hartung céget, az antwerpeni Moretusokat (szinte a teljes palettát), a Frankfurt am Main-i vásárokat, az általa támogatott peregrinusokat, protestáns diákok hagyatékait, Athanasius Kirchert, főúri ajándékozókat (Batthyány Ádám) és a Thurzó-örökséget találjuk. A pottendorfi könyvtár mintái között a külföldi utazások során meglátogatott nürnbergi, altdorfi, melki és más jeles gyűjtemények szerepelhettek. Ritkaságként említhetjük, hogy az 1660-as évektől könyvtáros alkalmazott kezelte a gyűjteményt. A könyvtár nagyságát és értékét tekintve nagy veszteséget jelent, hogy a Nádasdy-vagyon 1670. évi lefoglalásakor keletkezett teljes jegyzék még nem került elő, ám óvatos becsléssel még így is többeszes nagyságrendet valószínűsíthetünk. Főként a később bemutatandó konfiskálási jegyzékek alapján rekonstruálható a 11 szakból álló felosztás. Mivel azonban ez a konfiskálás során keletkezett források egyikéből olvasható ki, nem kizárt, hogy ennél több

osztály létezett. A rendszer jelentősen eltér a korabeli hasonló gyűjtemények beosztásától, leginkább a szerzetesi bibliotékákkal mutat rokonságot, vagyis valamelyik patronált rend lehetett a tulajdonos segítségére a rendszer kialakításában. A Nádasdy-könyvtár gyűjtőköre abban is különbözött az említett főnemeseiktől, hogy arányaiban nagyobb súllyal voltak benne jelen teológiai olvasmányok, ami arra utalhat, hogy a használók köre nem korlátozódott a családra és szűk körére, hanem a hitvitákat vívó papságot és a familiárisok művelődését is szolgálta.

Az ötödik fejezet teszi ki a monográfia egynegyedét, ebben mutatja be Viskolcz Noémi a könyvtár átlományát. A külső jegyekről (possessorbejegyzések, nyomtatott ex librisek, egységes pergamenkötés stb.) a tartalmi jegyek felé haladva itt merülhetünk el igazán a barokk kori főnemesi olvasmányok tengerében. A tartalmi elemzés során az egyes szakok méretét, jellemző vonásait, a megjelenő irányzatokat (pl. a janzenizmus), a legfontosabb szerzőket (a teológia területén pl. erős jezsuita hangsúly) és műveket tárgyalja a szerző. Ennek illusztrálásaként egyetlen csoportot emelnénk ki: a geográfia körébe tartozó nyomtatványokét. A jelentős vagyonnal rendelkező Nádasdy gyűjteménye egyedülállóan gazdag volt e téren is: Sebastian Münster, Ortelius, Mercator, Braun, Merian és Blaeu kiadványok sorakoztak a polcokon, utóbbitól rendelt egy javított Magyarország térkép-kiadást is. A kastély termeit díszítő falitérképek mellett útleírások és országismertető, a korban divatos Kína-irodalom és a Rómát bemutató munkák széles választéka állt az olvasók rendelkezésére. A műveket kibocsátó nyomdák táblázatos bemutatásából megtudhatjuk, hogy több mint egyharmaduk Antwerpenben, Lyonban, Párizsban vagy Frankfurtban jelent meg. Az időbeli megoszlást tekintve korszerű és időszerű olvasmányok alkották a gyűjteményt, amely nemzetközi összehasonlításban is megállta a helyét. A tizenhét nyelvet kínáló bibliotéka 80%-a latinul, 7%-a németül szolt olvasójához, ez a túlsúly inkább a tudóskönyvtárakéhoz áll közelebb, mint a kortárs főúri kollekciókhoz. A mindössze 2,4%-ot kitevő magyar nyelvű munkák (36 mű) jó része

a teológia köréből, a kegyességi kiadványok közül került ki. A szerző külön alfejezetben tárgyalja a magyar nyelvű bibliák, a Nádasdynak ajánlott művek és saját kiadványai egy részének hiányát. A jegyzékeken szereplő kéziratok munkák leírása többnyire túl általános az azonosításhoz, Viskolcz Noémi mégis a nyomába eredt annak a 8 magyar történelmi vonatkozású kódexnek, ami Ferenczffy Lőrincztől és Elias Bergertől kerülhetett Pottendorfbba, majd onnan egyrészt az Osztrák Nemzeti Könyvtárba, másrészt az ELTE könyvtárba. Nyomon követte a *Mausoleum* (1664) metszetsorozatánál használt réz nyomólemezek sorsát is.

A Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt fej- és jószágvesztésre ítélt főúr könyvtáráért valóságos versengés alakult ki, I. Lipót mellett a Nádasdy által korábban támogatott két rend (a lorettói szerviták és a lékai ágostonosok), valamint a pert előkészítő Johann Paul Hoher között. A császári könyvtárba (Peter Lambeck munkájaként) 191 kötet és 13 kézirat került. A lorettói szerviták főleg teológiai műveket kaptak, valamint Nádasdy két Blaeu-globuszát. Hoher kancellár a jog, a történelem és a politika köréből válogathatott. Végül a szerző feltárta a Nádasdy-utódok könyvtáraiban valószínűsíthető pottendorfi provenienciájú köteteket.

A könyvtárrekonstrukció a sorozat korábbi darbjainál megszokott szerkezetet követi, a forrásban olvasható tétel betűhív átirását lehetőség szerint követi a fennmaradt kötet azonosítása, majd a kötés, a possessorok, a kéziratok bejegyzések leírása. Teljes katalógus hiányában a részleges képet adó forrásokat keletkezésük, majd összeírójuk, végül előfordulási helyük sorrendjében lapozgathatjuk a hozzájuk tartozó dokumentumok társaságában. A feloldott tételeket tartalmazó jegyzékek a tartalmi elemzésnél közölt művelődéstörténeti háttérrel rendkívül hasznos segédletet jelentenek a korszak tudománytörténete iránt érdeklődőknek.

A VIII. fejezetben közölt tételek a lorettói rendi gyűjtemény elárverezésekor szóródhattak szét. A IX–XI. fejezetek a levéltári adalékokat, a családtagoknak ajánlott kiadványok listáját és az országbíró által kiadott művek jegyzékét közlik.

A kötet végén példaszerű alapossggal összeállított apparátus segíti a további kutatásokat. A bibliográfia (XII. fejezet), a német nyelvű összefoglaló, valamint a hely- és névmutató mellett ezúttal a nyomdahelyek, a nyomdászok és a kiadók is közös indexben szerepelnek. A képek jegyzékét a táblázatok listája követi.

Viskolcz Noémi otthonosan mozog a főúri udvarok világában, kitűnően megválasztott példák segítségével tárja elénk a külföldön működő hasonló intézmények analóg jelenségeit, felvázolva az irodalompartoló gróf kapcsolati hálóját is. Kutatásai során nem szorítkozott kizárólag a nyomtatott művek feltárására, hanem a Nádasdy koncepciója szerint eredetileg szoros egységet alkotó, festményekből, érmékből és könyvekből álló kollekciót jelenítette meg. A könyvlistáktól és a fennmaradt kötetektől a Nádasdynak dedikált vagy általa megjelentetett, valamint a támogatott kiadványokon és metszeteken át a misszilis levelekig feldolgozta az összes fellelhető forrást. A törzsszövegtől betűméretével elkülönülő életrajzi kivonatok a szerző jegyzeteiként

megkönnyítik a kutatók munkáját. Az egyes részterületen végzett kutatásai (pl. Nádasdy érdeklődése a magyarok őshazája iránt, ferences és jezsuita kapcsolatai) önálló tanulmányként is olvashatóak. Kiváló érzékkel talál rá azokra az apró utalásokra (különösen a mecenatúrára vonatkozó részeknél), amelyek eddig elkerülték a korábbi szakirodalom szerzőinek figyelmét. Több meglepő újdonságról is olvashatunk, így például Nádasdynak a németalföldi Moretusokkal közös bécsi könyvkereskedés-alapításának tervéről. A jó ízléssel megválasztott illusztrációk segítségével mi magunk is bebocsátást nyerünk Pottendorfbá. A néhány sajtóhiba és a kötet méretéhez képest gyenge ragasztott kötés (amire megoldást jelenthetett volna a kétkötetes formátum) érdemben nem befolyásolja a kiváló erudícióval megírt munka értékét, amit haszonnal forgathatnak az irodalom-, a művelődés-, a művészet-, a nyomdászattörténet, valamint a történelemtudomány művelői. A kiadvány jelenleg mind az MTA könyvtárának repozitóriumában, mind az academia.edu oldalon elérhető.

Oláh Róbert

A Genersichek és utódaik

*Zsigmond Károly: A Genersichek és utódaik.
Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2015. 376 old.*

Kolozsvár tudománytörténetében két, a Házsongárdi temetőben nyugvó Genersichet tartunk számon: a kóronctan-professzor Antalt és unokaöccsét, a gyermekgyógyász egyetemi tanár Gusztávot. Az előbbinek jól sikerült szobra az EME gyűléstermét díszíti. A család emlékét a magyarországi Genersich Alapítvány ápolja. Két emlékkönyvet is megjelentetett: Genersich Antal 150, valamint Genersich János 250. születési évfordulója alkalmából.

A család igazi jelentőségét, a magyar művelődéstörténetben elfoglalt helyét most Zsigmond Károly marosvásárhelyi nyugalmazott főorvosnak sikerült kimutatnia. Ő éppen nem tartozik a leszármazottak közé. Csak első felesége, a tragikusan autóbalesetben elhunyt Szépréti (Szépréthy) Lilla révén

került kapcsolatba a családdal. Pontosabban apósa, Szépréthy Béla brassói mérnök hagyott rájuk családi albumot és visszaemlékezéseket, amelyekből az is kiderült, hogy az ősök cipszer származásúak, s korábban Schönwisernek hívták őket. Szépréti Lilla három emberöltőre visszamenően megírta a rokonság történetét *Család-regényében*, mely már csak halála után jelenhetett meg. Zsigmond Károly úgy érezte, hogy rá maradt a feladat a család teljes történetének, leszármazásának a kikutatását illetően. Öt éven át gyűjtötte az adatokat bel- és külföldi levéltárakban, levelezett távoli rokonokkal, helytörténészekkel, kutatott az internetre feltöltött anyagokban, míg végül összeállt a most közzétett 2500 Genersich-leszármazottat felölelő genealógiai munka.

Gaal György (1948) – irodalom- és helytörténész, PhD, Kolozsvár

A genealógia tájainkon sokáig a száműzött tudományágak közé tartozott. Mint a nemesi-főúri osztály kedvtelését, előkelőségének bizonyítékát a kommunizmus idején mellőzendőnek vélték. A munkásosztály tagjainak elég volt a szülők ismerete. Napjainkban is előfordul, hogy egy-egy fiatal még nagyanyjának a leánynevét vagy korát sem tudja megmondani. A rokon kapcsolatokról pedig végképp tájékozatlan. Pedig hát a népek története családtörténetekből tevődik össze – szögezi le a szerző. A családfakutatás századunkban kezd újra divattá válni. Még Amerikában is, ahol a mormon vallás támogatja a genealógiai kutatásokat. Európai anyakönyvek százait digitalizálják és teszik kutathatóvá.

A családfakutatás arra is megtanít, hogy gyakorlatilag mindenki mindenkivel rokon lehet. Egy személynek van két születe, 4 nagyszülete, 8 déd-, 16 ük-, 32 szépszülete, s aztán a számok így növekednek: 64, 128, 256, 512, 1024... Ezer évre visszamenően ez a szám – négy generációt számítva egy századra – milliárdokra rúg. Meghaladja a föld akkori lakosságát. Ez csakis úgy lehetséges, hogy az ősök közt ugyanaz a személy többször is ismétlődik. „Ma mindenki mindenkinek rokona. Ennek van egy politikai üzenete is: nem egy zászlóval jövünk a világra, nem egy másoktól elkülönítő nemzeti tudattal, ezt csak a politikusok táplálják be nekünk” – vélekedik a szerző.

A közel 40 oldalas *Előszó* kitér az adatgyűjtés forrásaira, a Gnersich család eredetére. Megcáfolja a család hugenotta származására utaló nézetet, a cip-szer telepesek közé sorolja őket. Rámutat a névváltozatokra: Gnersich, Gnersig, Genrzy, Gnersics, Genersi, Generschig. A végén a Gnersich vált a leggyakoribbá. A hasonló névváltozatok leginkább Sziléziában fordulnak elő. A Szepességben Késmárk és Lőcse lehetett a család fő lakhelye. Az előbbi város levéltárában a Gnersich név 1435-ben bukkan fel először, Lőcsén csak később szerepelnek. A család történetére vonatkozó legrégebbi dokumentum Melchior Gnersich kántor 1518-tól vezetett diáriuma, melyet Lőcsén őriznek. Aztán Hain Gáspár krónikája is elárul néhány adatot a Lőcsén élő Gnersichekről, akik itt már tanácsosok, 1652-ben pedig David

Genersichet a város bírójává választják. Az eleinte kézműves és kereskedő család a 19. századtól az értelmiségi pályára kezd áttérni, s ezzel rendre szétszóródik az országban: eleinte Bécsbe, Pozsonyba, utóbb Budapestre és Kolozsvárra kerülnek. Ez utóbbiak a század folyamán elmagyarosodnak, nem egy esetben nevet is változtatnak. A 20. század kezdetére a család több ágának tagjai az értelmiségi réteg csúcsára jutnak.

Zsigmond Károly a családban előforduló neveket is elemzi. Összesen 1350 családnév fordul elő, ezek nem csak szepességi nevek, még csak nem is mind európaiak. Szép számmal találunk a német és magyar hangzásúakon kívül olasz, spanyol, portugál, angol neveket, sőt román családnév is előfordul. Különösen érdekes a keresztnévek elemzése. Az 1600–1795 közötti korszakban 30-féle fiúnevet talált, a leggyakoribbak előfordulási sorrendben: Johannes (22 esetben), Samuel (13), Martin (10), David (10), Michael és Tobias (7–7). Ezek a bibliai nevek a teljes névanyag 53%-át teszik ki. A 25-féle leánynévből a gyakoribbak: Anna (24), Susanna (19), Catharina (15), Maria (14), Eva (11), Sophia (6). Tehát itt is a bibliai keresztnévek dominálnak. Az 1850–1880 közötti névanyagban 53 fiúnevet szerepel, itt a leggyakoribbak: Carl (10), Gyula (9), Béla és Eugen (6–6), József (5), Pál (4). Az 54 leánynévből még mindig élen van az Anna (9), a többiek így következnek: Mária (9), Irén (8), Erzsébet és Gizella (5–5), Hermine és Margit (4–4). Az 1994–2011 közötti névanyag 64 fiúnevéből a leggyakoribb a Barnabás (8), utána ezek következnek: Balázs (6), Levente és Zsombor (5–5), Bence (4), Márk és Dániel (3–3). A 65 leánynév sorrendje így alakul: Anna (9), Eszter (6), Zsófia (5), Dóra (4), Nóra, Panni, Hanga (3–3). Tehát itt már csak az Anna és a Zsófia szerepel a bibliai nevek közül, de akad bőven Flóra, Kamilla, Napsugár, Csenge, Kincső, Boglárka, Boróka meg más hasonló divatos hangzású név. A szerző arra is kitér, hogy az újabb generációknál már egyre gyakoribb a házasság helyett az élettársi kapcsolat. A leszármazási táblázatban a házasság jele a „oo”, az élettársi kapcsolaté az „xx”. A válás, illetve szétválás jele ennek megfelelően: „o|o”, illetve „x|x”. Különben a jelek és

rövidítések jegyzéke és a keresztnévek fordítási listája előzi meg a családfát.

A leszármazás „rendszer szerinti osztályozása”, mint az erről szóló tájékoztatóból kitűnik, látszatra nagyon logikus és egyszerű. Hiszen minden következő generációnak eggyel több száma van. Csak akkor válik problémássá a számozás, amikor – nem is ritkán – tíznél több gyermek született a családban, ilyenkor betűket is be kellett iktatni. A számsorból a rokonság fokát is ki lehet mutatni. Amikor azonban ilyen óriási névhalmazmal van dolgunk, a sok szám között csak jegyzeteléssel boldogulunk. Sajnos nyomdailag csak a félkövér betűk és a kisebb méretezések szemléltetik valamennyire a fő- és alkategóriákat. A dőlt betű a több keresztnévűeknél a használt név kiemelésére szolgál. Szerencsés lett volna egy kihajtható táblázatba felvázolni a fő- és alágakat. Hiszen néhol rengeteg adódik. Ugyanis kiindulunk a házaspárból, amelynek van mondjuk 9 gyermeke. Ezekből 6-nak van leszármazottja. Ha a hat gyermek mindegyikénél csak 4–4 újabb leszármazott adódik, s még azoknak is családonként 3–3, az ember csak állandó visszalapozással tudja a vonulatokat követni, a generációkat szétválasztani. Régebben a családfák a női ágakat legfeljebb az első generációig folytatták. Zsigmond Károly a modern felfogás szerint a női ágakat is – lehetőleg – napjainkig lehozza. Így aztán a családnévek valóságos kavalkádja szédít meg. De kétségtelenül így derülnek ki az eddig mellőzött, elfelejtett rokonsági kapcsolatok is. A szerző írja, hogy Szépréti Lilla évfolyamtársa volt az egyetemen Kántor Lajosnak, de nem is tudták, hogy ötödfokú unokatestvérek. E sorok írója is közel félszázada ismeri Kántor Lajost, de csak most számíthatta ki, hogy hatodfokú unokatestvérek.

A könyvből 192 lapot tesz ki a tulajdonképpeni leszármazási tábla. Az 1578 és 1658 között élt Gnersich Melchior szabómester, lőcsei tanácsos nyitja a sort, s ahol csak lehet, 2014-ig terjedően megtaláljuk a családi eseményeket. A leszármazottak mindegyike számot kap, utána az előnév és a teljes név következik, majd a foglalkozás, esetleg tisztség megnevezése; újabb bekezdésbe kerül a születési és elhalálozási év (ugyanis a hely, a hónap és nap a szülőnél szerepel, ahol a gyermekek fel vannak sorolva!); jön

a házasságkötés helye és ideje, a feleség/férj teljes neve, születési-elhalálozási helye és ideje, foglalkozása, továbbá a házastárs/élettárs szüleinek is a neve, foglalkozása és születési-elhalálozási dátuma. Ezt bonyolítja, ha a családban válás volt, vagy halálozás miatt többszöri nősülésre került sor.

Apróbb betűkkel megszámozva következnek a gyermekek. Itt a családnév kezdőbetűje utal arra, hogy melyik apától származnak. A név után a születési-elhalálozási idő és hely következik. Az itt felsorolt gyermekek csak akkor kapnak külön címszót, ha családot alapítottak. A gyermekjegyzék után – szintén apróbb betűkkel – a címszóbeli személy rövid méltatását, műveinek jegyzékét kapjuk. Kivéve a legjelentősebb személyiségeket, akiknek részletesebb életrajza a kötet végi gyűjteményben szerepel. Jóllehet a régebben élt személyiségeknél vagy a más kontinensre vetődött leszármazottaknál valamennyi adatot nem sikerült tisztázni, mégis 2500 személy esetében ez rengeteg információt jelent. Ennyi adat begyűjtése a modern világháló nélkül elképzelhetetlen.

A már említett Gnersich Melchiornak hasonló nevű kovács fia vitte tovább a családot, majd ennek Johannes nevű szücsmester utóda után tapasztalható az első széttrajzás. Az ő legidősebb fia, az 1725-ben született Johannes az első, aki – Utrechtben – egyetemre jár, „Hollandus” jelzővel is illették. Utódairól nincs adat. *Christian* nevű kereskedő öccse és *Anna-Susanna* nevű húga révén folytatódik a család. A családnév csak *Christian* (1728–1797) vonalán öröklődik. Neki éppen 12 gyermeke volt, közülük hat leány és négy fiú is családot alapított. A legidősebb leány a nagynénje nevét kapta, s így szintén (1) *Anna-Susanna* (1754–1796) névre hallgatott. *Johann Caspar Schmidt* kereskedő felesége lett, s hét gyermekük született. A fiúleszármazottak 1862-ben Kovácsyra magyarosították a családnévet. A női ágon aztán *Pekáry*, *Bárczy*, *Berczik*, *Ozoray*, *Iglay*, *Emödy*, *Wildner*, *Bajusz* családokban folytatódik a leszármazás. A következő leány, (2) *Anna-Maria* (1756–1791) *Michael Stark* evangélikus lelkész felesége lesz. Egyik leányuk, *Julie Stark Paul Hauser* ügyvédhez megy feleségül, egyik unokájuk, *Hauser Gyula*, 1862-ben *Hazayra* magyarosítja nevét, s már országos híró

biológus lesz, az ő leszármazottai révén e név rangos értelmiségi dinasztiahoz kötődik. A harmadik gyermek, az első fiú, (3) Christian (1759–1825) lelkész-történész örökölte az apai keresztnévet. A családnevet továbbvivők Bécsben a németiséget választották, női ágon viszont Genersich Susanna és férje, Scholz Johann gyermekei 1870-ben Csanádyra magyarosítottak, majd részben a Kolozsvárról elszármazott unitárius Nyiredy családba olvadtak. A következő fiú, (4) Johannes (1761–1823) neves teológiai tanár vonalán virágzik fel a család újabb generációja. Az ő szintén Johannes nevű ügyvéd fiának öt gyermeke van, közülük négy családot is alapít. A legidősebb Julius-Gyula, akinek lánya a Menyhárd családba olvad, fia pedig Gusztáv (1865–1921), a kolozsvári gyermekgyógyász. Johannes következő leánya, Hermine a németiség felé igazodik, a második lány, Henriette viszont Krompecher Eugen felesége lesz, innen származik a neves magyar orvosokat adó Krompecher család, leányuk viszont Hantz Gyula kolozsvári igazgatótanítóhoz megy férjhez, aki aztán Hantosra magyarítja a nevét. Fia, szintén Gyula, neves földrajztudós, leánya, Irén pedig id. Kántor Lajos felesége lesz. Johannes legkisebb fia, Antal a neves kolozsvári, majd budapesti kórbonctanász professzor. Kilenc gyermeke közül három után is terebélyesedik a család. Vilmos és ifj. Antal orvos lesz, Klotild pedig Pap Károly debreceni irodalomtörténész egyetemi tanár felesége. Antal egyik lánya az unitárius Filep családba megy férjhez, a másikat meg Heim Pál gyermekgyógyász-professzor fia veszi nőül. Klotild egyik lányát Tankó Béla biokémikus egyetemi tanár (a hasonló nevű kolozsvári teológiai professzor és filozófus fia) választja feleségül. Innen erednek a Genersich-emlékeket hűségesen ápoló Tankó-leszármazottak.

Visszatérve Christian gyermekeihez, a következő fiú, (5) David (1766–1827) kereskedő háromszor nősült, és tizenhárom gyermekkel szaporította a családot. A Spooner, Wieland, Winkler, Zsedényi családok mellett Genersich Sándor késmárki gyógyszerész vonalán találjuk azt az ágat, amely napjainkig fenntartotta a Genersich nevet. A Christian leánya, (6) Éva Rosina kétszer is férjhez ment, így a Meltzel és a Kamitska családoknak lett ősanyja. Ez

utóbbi házasságból származó leánya, Ágnes ment férjhez Szépréthy Ottó mérnökhöz, s innen erednek e név továbbvivői. Christian további lányai: (7) Anna Eleonora révén a Nadler család gazdagodott; (8) Eva Catharina révén a Lindner és a Lumnitzer. A Lindnerek egy része Ladányira magyarosított. Az egyik Lumnitzer lány Schneider Emanuel bányatulajdonoshoz ment férjhez, s a következő nemzedék már Szelényire változtatta nevét. E családból is több híres értelmiségi származik. Végül a legkisebb lány, (9) Anna Judith Johann Hauser löcsei lelkész neje lett, s így a németiség felé igazodott.

A Christian húga, Genersich *Anna Susanna* (1730–1811) 1746-ban férjhez ment Engel Jakab löcsei gyógyszerészhez. Tíz gyermekük nyomán felvirágzik a szepeslöcsei Engel család. Legidősebb fiuk, Jakab János (1749–1831) híres késmárki orvos lesz. Ennek József fia meg késmárki polgármester. De ez az ág kihal. A legkisebb fiú, Johann Christian/János Keresztély (1770–1814) történész és a kolozsvári Mauksch Katalin házasságából öröklődik a név tovább. Itt mindegyik leszármazott elmagyarosodik. A legidősebb gyermek, Sándor táblabíró, majd budai helytartó-tanácsos. Csak lányai születnek. A kisebbik fiú, József Marosvásárhelyt telepszik le, majd élete végén Kolozsvárra költözik. Neves orvos és nyelvész, az MTA levelező tagja. Két fia is orvos lesz Marosvásárhelyt, illetve Kolozsvárt. Az utóbbi helyen Engel Gábor egyetemi rk. tanár, kórházigazgató telepszik meg. Neki is két fia orvos, leánya pedig a Gyergyay orvoscsaládnak lesz ősanyja. De a név ezen az ágon sem öröklődik. Sándor és József húga, Engel Polixéna Kolozsvárt Hintz György lutheránus lelkész második feleségeként mondhatni a családban marad (mert az első feleség édesanyjának a húga, Mauksch Augusta volt).

A könyv tartalmazza még a család fő ágához nem köthető, de a rokonsághoz tartozó Genersich Dávid löcsei bíró, aranyműves leszármazottait. Ezek egy része Goldbergerre, illetve Bethlenfalvyra változtatta a nevét. Az utóbbiak sorából híres keletkutató került ki. Ide sorolódik még a Tasnádi Nagy család, mely akadémikus történészt és igazságügyminisztert adott az országnak, valamint a Zathureczky család,

mely neves jogász-újságíróval gazdagította a magyar emigrációt.

Végigtekintve a család generációin, észrevehető, hogy míg a 18. századig főleg mesteremberek, kereskedők, tanítók és lelkészek alkották a derékadat, addig e század második felétől egyre többen választották a gyógyszerészi és az orvosi hivatást. A 19. században már nagyon megnő az egyetemet végzettek száma, jogászok, tanárok, mérnökök kerülnek ki a családból. A század második felében már sokan egyetemi vagy főiskolai tanári állásba jutnak, az Akadémia is jó néhányukat tagságra méltatja. A 20. században jóformán minden téren jelen vannak a leszármazottak: lelkészek, tanárok, szerzetesek, apácák, bírók, ügyvédek, orvosok, természettudósok, matematikusok, színművészek, festőművészek, zeneszerző-muzsikusok, sportolók (futballista, korcsolyabajnok), főtisztviselők (vezérigazgató, államtitkár, miniszter) – a legújabb nemzedékben pedig minduntalan felbukkan az informatikus-programozó mesterség. Mégis a család messzemenően az orvosi hivatást kedveli legjobban. Az orvostudomány minden ágát művelik, s a tudományos kutatásban is jeleskednek.

Míg a 19. századig a család a Szepességben él, vesz részt a közéletben, a század közepe táján megkezdődik szétáramlásuk Magyarországra, majd az egész Monarchia területére. A 20. század aztán a világban is szétszórja a családot. Ki elmenekül, ki szerencsét próbál, ki csak férjhez megy, s elkerül Franciaországba, Olaszországba, Angliába vagy az Egyesült Államokba. Kanada és Dél-Amerika (Brazília, Argentína, Peru, Venezuela) is kedvelt irány. S akadnak Ausztráliában és Új-Zélandon is letelepedettek. Egyik-másik ág családnévében még őrzi az ősök emlékét, más esetben már teljesen azonosulnak a befogadó ország népével-nyelvével.

Zsigmond Károly a kötet végére egy életrajzgyűjteményt helyez. Harminc fontosnak vélt személyiség részletes életrajzát, munkássága méltatását, művei felsorolását adja. Mint jelzi, csak a leszármazottakból válogat, akik férjként kerültek a családba (pl. Bartók Béla zeneszerző, Zilahy Lajos író, Gyergyay Árpád orvostudós, Mikó Imre jogász és író), itt nem jönnek számításba. Így is nehéz lehetett válogatni. Szerencsére még nagyon sokan

kapnak többsoros méltatást magában a leszármazási táblában. A Genersich nevet viselők sorából haton, a Szelényiek közül hárman, az Engelek, Berczikek, Krompecherek közül ketten-ketten szerepelnek életrajzzal. S természetesen megtaláljuk itt Wildner Ödön filozófus, műfordító, Hazay István mérnök-geodéta, Sólyom Jenő fizikus, Bethlenfalvy Géza Keletkutató, Filep Antal néprajztudós, Szépréthy/Szépréti Lilla író, Kántor Lajos szerkesztő, irodalomtörténész pályarajzát is.

A kötet *Utószava* a cipszerekről szól. Ma már kevesen ismerik a Magas-Tátra tövében fekvő Szepesség fogalmát. Lakói magukat németül a határörgrófság jelentésű Zips szó ragozott formájával nevezték meg. A 12–13. században a magyar uralkodók az államhatár védelmére telepítették le őket. Helyzetük sokban hasonlított az erdélyi szászokéhoz. Őket cipszer szászoknak is nevezték. Huszonnégy királyi városuk széles körű autonómiát élvezett, s ezt az 1867-es kiegyezésig megőrizték. Központjuk Lőcse volt, ahol a tartomány grófja székel. A Szepesség élen járt az iskoláztatásban, s így e táj adhatta a magyarságnak a legtöbb értelmiségit.

A *Források és Bibliográfia* után 12 képmelléklet következik. A 24 oldalas, kéthasábosan tördelt *Családnév-index* nagymértékben segíti a kötet használhatóságát. A *Helységnév-index* adja az említett települések mai nevét és országbeli elhelyezkedését.

Zsigmond Károly munkája egy egész munkaközösségnek is becsületére válnék. Egy olyan híres család történetét rajzolja meg, amely évszázadokon át jeles férfiakat adott az országnak, majd a magyar művelődéstörténetnek s idővel az egész világnak. Genealógiai, de tágabb értelemben művelődéstörténeti munka is. Bizonyára az elkövetkezőkben számos családtörténeti dolgozat, leszármazási táblázat alapforrásként fog rá hivatkozni.

A könyv címlapján nem szerepel kiadó, de a könyvtári leírásban megtaláljuk a marosvásárhelyi Mentor Kiadó nevét, mert eredetileg ez gondozta volna a kötetet – mint annyi más értékes művelődéstörténeti kiadványt –, ha nem jut anyagi csődbe.

Nb. Szépréthy Lilla íróként a Szépréti alakváltozatot használta.

Gaal György

Contents

Erzsébet Szőcs: Hermeneutical Presuppositions for Teaching Literature	1
Tünde Mór: Travel and Devotion in Péter Laskai Csókás' <i>Speculum exilii</i> (1581).....	10
Kinga Papp: Forms of Self-representation in István Apor's Letter Book.....	20
Emese Rácz: Ferenc Pápai Páriz: The History of the Nagyenyed/Aiud College of the Reformed Church and the Manuscript Variants	33
Katalin Ágnes Bartha: Theatrical Profession and Prestige in the Last Decades of the 19 th Century in Cluj.....	46
Béla Pomogáts: Standing by History – Sándor Reményik's Poetry	79
Balázs Béla Végh: Sándor Makkai as a Poet	84

Workshop

Gyula Dávid: Letters of Miklós Bánffy in a Dossier of the Secret Police	98
László Holler: Chronology of the Earliest Hungarian Text Records and the Explanation of the Expression 'kyniuhhad' Occurring in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary.....	117
Magda Kovács József: Fornames – Customs in a Székler Community.....	135

In memoriam

Balázs Béla Végh: László Bura (1932-2014)	157
---	-----

Review

Andrea Zsigmond: About The Prospero-Books Serial	159
Dávid Petruț: Principles on the History of Ideas in the Archaeological Theory.....	162
Zoltán Erdős: Builders of the Deterioration.....	164
Norbert Béres: The Raising of a Forgotten Text-Corpus	166
Annamária Biró: Czifra Mariann: Kazinczy Ferenc and the Orthologs	169
Tímea Berki: About a Literary Remains of an Intellectual Aristocrat from the 19 th Century	172
Róbert Oláh: The Library of Ferenc Nádasdy	175
György Gaal: The Genersichs and their Descendants	177

Cuprins

Szőcs Erzsébet: Presupoziții hermeneutice pentru predarea literaturii.....	1
Móré Tünde: Călătorie și cuvioșie în lucrarea <i>Speculum exilii</i> (1581) de Laskai Csókás Péter.....	10
Papp Kinga: Formele auto-reprezentării în jurnalul de corespondență a lui Apor István.....	20
Rácz Emese: Istoria Colegiului Reformat din Aiud de Pápai Páriz Ferenc și variantele manuscrise ale acesteia	33
Bartha Katalin Ágnes: Profesiune și prestigiu de actor la Cluj în ultimele decenii ale secolului 19	46
Pomogáts Béla: O mărturie despre istorie. Poezia lui Reményik Sándor.....	79
Végh Balázs Béla: Makkai Sándor – în ipostaza de poet	84

Atelier

Dávid Gyula: Scrisori de ale lui Bánffy Miklós într-un dosar al Siguranței.....	98
Holler László: Ipoteze despre cel mai vechi text literar maghiar (Bocetul Sfintei Fecioare) și despre expresia <i>kyniuhhad</i>	117
Kovács Magda: Preferințele acordării numelor de botez într-o comunitate secuiască (Căpâlnița, jud. Harghita).....	135

In memoriam

Végh Balázs Béla: Bura László (1932-2014)	157
---	-----

Recenzii

Zsigmond Andrea: Despre volumele colecției Prospero.....	159
Petruț Dávid: Teoria arheologiei în perspectiva istoriei ideilor	162
Erdős Zoltán: Refacerea stricăciunilor. Predici din epoca declinului Principatului Transilvaniei	164
Béres Norbert: Reînvierea unui „corpus” de texte uitat.....	166
Biró Annamária: Viziune nouă în cercetarea operei lui Kazinczy Ferenc	169
Berki Tímea: Valorificarea moștenirii literare a unui aristocrat intelectual din secolul al 19-lea	172
Oláh Norbert: Biblioteca lui Nádasdy Ferenc.....	175
Gaal György: Familia Genersich și descendenții ei.....	177

Tartalom

Szőcs Erzsébet: Hermeneutikai előfeltevések az irodalom tanításához	1
Móré Tünde: Utazás és kegyesség Laskai Csókás Péter <i>Speculum exilii</i> (1581) című művében ...	10
Papp Kinga: Az önreprezentáció formái Apor István leveleskönyvében.....	20
Rácz Emese: „eredeti Kutfefe a nagyenyedi iskola történéseinek”.	
Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai	33
Bartha Katalin Ágnes: Színházi professzió és presztízs Kolozsváron	
a 19. század utolsó harmadában	46
Pomogáts Béla: Tanúságtétel a történelemtől. Reményik Sándor költészetéről	79
Végh Balázs Béla: A versíró Makkai Sándor.....	84

Műhely

Dávid Gyula: Bánffy Miklós-levelek egy Szigurancza-dossziében	98
Holler László: Legkorábbi szövegméleink keletkezési idejéről	
és az Ómagyar Mária-síralom <i>kyniuhhad</i> kifejezésének új értelmezéséről.....	117
Kovácsné József Magda: Egy székely közösség keresztnévhasználata.....	135

In memoriam

Bura László (1932–2014)	157
-------------------------------	-----

Szemle

Zsigmond Andrea: Tart még a varázs? A Prospero Könyvek sorozatról	159
Petruț Dávid: A régészetelmélet eszmetörténeti alapjai	162
Erdős Zoltán: Romlás építői	164
Béres Norbert: Egy elfeledett szövegkorpusz feltámasztása	166
Biró Annamária: Nézőpontváltás a Kazinczy-kutatásban	169
Berki Tímea: Egy 19. századi értelmiségi arisztokrata hagyatékának	
irodalomtörténeti használata	172
Oláh Róbert: Nádasdy Ferenc könyvtára	175
Gaal György: A Genersichék és utódaik	177

